

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

М. Ф. КОТЛЯР

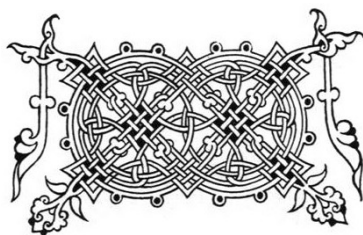
КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС



XII століття



ІСТОРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ



КИЇВ



2009

УДК 93/94(477-25):226.6“11”

Котляр М.Ф.

Київський літопис XII століття. Історичне дослідження. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 316 с.

Складова частина Південноруського ізвода кінця XIII – початку XIV ст., що звичайно публікується за Іпатіївським списком XV ст. Київський літописний ізвод не має собі рівних в давньоруськом письменстві за різноманітністю і багатством історичної інформації й надзвичайно високими літературно-художніми властивостями. Досі в науці немає єдності поглядів щодо структури і джерел цієї видатної пам'ятки давньоруської літератури XII ст. Автор висуває і розвиває думку, що Київський літопис складається в основному з великих і малих воїнських повістей, з'єднаних суто літописними статтями. Він пропонує розроблену ним структуру пам'ятки, вказує її джерела, розкриває її можливості в дослідженнях з давньоруської історії. Праця розрахована на науковців – істориків і філологів, – викладачів вузів, студентів і на широкий загал любителів минувшини.

ЗАТВЕРДЖЕНО ДО ДРУКУ ВЧЕНОЮ РАДОЮ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
19 червня 2008 р., протокол № 6.

ISBN 978-966-02-5175-5

© М. Ф. Котляр, 2009

ВСТУП

Літописання Давньої Русі належить до кола видатних і неповторних явищ світової літератури, історіографії та культури. Воно багато в чому принципово відрізняється від більшості синхронних за часом, подібних до них пам'яток літератур народів і країн Заходу: історичних хронік і авторських творів, – насамперед надзвичайно високими художніми, літературними достоїнствами, насиченістю філософськими роздумами про сенс людського життя й історичну долю своєї батьківщини. «З самого початку руської літератури розповіді в ній була властива художність. Особливою образністю відрізнялось історичне оповідання»¹. Не випадково тому вже близько трьохсот років літописання перебуває в фокусі дослідницької уваги вітчизняних вчених та їхніх зарубіжних колег. Історія Київської держави кінця IX–XIII ст. побудована майже виключно на літописних джерелах.

У науковій літературі з літописознавства спостерігається парадоксальна картина. При тому, що літописи XII ст. чисельно і за обсягом дуже і дуже переважають своїх попередників, багато в чому домінують над ними за насиченістю і докладністю інформації, а часом і художніми якостями, вони досліджувались набагато менше, ніж Повість временних літ і передуючі їй ізводи – досить порівняти скромний список праць, присвячених літописанню XII ст, найперше Київському літописові, з

¹ Орлов А.С. Героические темы древней русской литературы. М.; Л., 1945. С. 6.

майже безмежною бібліографією книжок і статей, в яких розглядається сама лише Повість.

Як писав Б. О. Рыбаков, «руське літописання XII ст. відрізнялось від старого монастирського літописання XI ст. настільки ж, наскільки самі князівства-отчини... відрізнялись від Київської Русі», тобто відносно єдиної, об'єднаної держави. Государів князівств і земель доби удільної роздробленості вже не задовольняв єдиний літопис спільної держави, і кожний створював свій власний літопис². Частіше і більше, ніж в XI ст., перед літописцем ставилось завдання оспівувати свого патрона, підносити його перемоги й виправдовувати поразки, ганити його суперників, інакше кажучи – зображувати свого князя мудрим правителем, що піклується про своїх «мужів» і свій народ, відстоює правду і якщо й воює, то для захисту справедливості. Недарма авторитетний знавець літописання М. Д. Присьолков зауважив, що «наші літописи не були літературними творами у вузькому сенсі слова, а політичними документами»³.

Тому й літописні ізводи XII ст. значною мірою відрізнялись від своїх попередників XI ст. «Редактор-складач кінця XII ст. був не стільки продовжувачем якої-небудь хроніки, скільки художником-мозаїчиністом, котрий творив складну історичну композицію із цілої бібліотеки обласних літописів»⁴.

При всьому тому в світоглядному, ідейному відношенні літописання XII ст. є гідним продовжувачем свого попередника – літописання століття одинадцятого. Так само, як у Повісті временних літ, в Київському, Лаврентіївському, Новгородських та інших літописних ізводах XII ст.

² Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 302.

³ Приселков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. СПб., 1996. С. 37.

⁴ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. С. 303.

продовжувало жити уявлення про Руську землю (народ, державу тощо) як єдину цілісність.

Навіть у розпалі удільної (феодальної) роздробленості в літописах другої половини XII ст. визнавалась і пропагувалась необхідність захищати свою землю як всенародну власність. Ідея давньоруської єдності та етнічної спільності твердо трималась у народній свідомості й у літописанні, незважаючи на егоїстичні та недалекоглядні спроби тих чи інших князів і бояр порушити її, виходячи з власних інтересів. Тому історична література руського середньовіччя, – а це майже виключно літописи, – присвячена переважно воєнним діям як із зовнішнім ворогом, так і між самими руськими князівствами. Завдяки цьому історичні повісті, яких так багато в літописах XII ст., були майже виключно воїнськими⁵.

Метою мого дослідження є Київський літопис як історичне джерело. Щоб повніше розкрити тему, необхідно розглянути структуру літопису, виділити його великі й малі складові частини, бодай коротко охарактеризувати його ідейні та художні властивості. Цьому присвячена основна, перша частина праці. Друга відводиться розглядові Київського ізвода як джерела відомих науці свідчень про Київську Русь – Давньоруську державу. Обрано окремі аспекти вивчення його відомостей: розвиток державності, міждержавні контакти, характеристика князів-Рюриковичів південно-руського регіону. При тому, що Київський літопис якнайповніше серед інших творів цього жанру відбиває історію Русі, мною залучені для всебічного і критичного розгляду теми інші літописні джерела XII ст.



⁵ Орлов А.С. Героические темы древней русской литературы. С. 7.

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ I ДЖЕРЕЛА І СТРУКТУРА КИЇВСЬКОГО ЛІТОПISУ

Київський літопис XII ст. належить до числа трьох основних пам'яток південноруського літописання домонгольського часу. Він є складовою частиною Південноруського ізвода, що звичайно публікується за Іпатіївським списком XV ст.¹ За своїми літературно-художніми якостями, насиченістю інформацією здебільшого унікального характеру, глибиною і всебічністю характеристик подій, явищ та історичних осіб Київський літопис, на мій погляд, не має собі рівних у давньоруській історичній літературі.

Київський літопис є продовженням Повісті временних літ, а після нього в ізводі вміщено Галицько-Волинський літопис. На думку О. О. Шахматова, перша частина ізвода, що включає Повість і Київський літопис, приєднана до наступної – Галицько-Волинського літопису – «неначе механічно»². І справді, між ними існує хронологічний (у шість років) і тематичний розрив. Вони різняться стилем, художніми засобами й самою манерою письма. А учень Шахматова М. Д. Присьолков відзначав «безперервність літописної справи в Києві за все XII століття» і прийшов до висновку, що в Києві добре засвоїли традицію, створену

¹ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871; ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. 2-е изд. СПб., 1908. У цій праці я скористався виданням 1871 р.

² Шахматов А. Разыскания о русских летописях. М., 2001. С. 571.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

Печерськими ізводами кінця XI – початку XII ст.³ Йшлося про Початковий («Начальный») ізвод 1095 р. і ту ж Повість временних літ.

Як писав видатний знавець і дослідник літописання, давньоруські літописи «служили безпосередньому відбиттю нужд і потреб руського життя, вони відкривали собою широкий шлях для впливу живої дійсності на руську середньовічну культуру в цілому. За самим характером завдань, що перед ними ставились, руські літописи ближче, ніж будь-який інший літературний жанр, відбивали життя, а не «систему» середньовіччя». Далі Д. С. Лихачов зауважує, що політично загострений літопис постійно був своєрідним орієнтиром у політичному житті міст, князівств, а далі й Руської держави в цілому. Він служив справі політичного виховання суспільства, складався як пам'ятка політичного життя і правив за важливий дипломатичний документ⁴. Це виразне і лаконічне визначення повною мірою стосується й Київського літопису XII ст.

Натхненні слова присвятив давньоруському літописанню Б. О. Рибаків. Вчений справедливо розглядав давньоруське літописання як виключне явище європейської середньовічної літератури. Написані рідною мовою (тоді як європейські хроніки писались мало кому зрозумілою латиною), літописи читались і переписувались протягом 800 років, докладно повістуючи про великі й малі діла минувшини. «Світильник, запалений першими безвісними літописцями, спочатку дуже бідно осявав темну глибину віддалених століть, але, розгоряючись, поступово освітив нам тисячі історичних діячів, сотні битв, походів, облог, будівництво міст, оборону від половців, повені, пожежі, створення пам'яток мистецтва,

³ *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. СПб., 1996. С. 94.

⁴ *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. С. 8, 9.

народні повстання, церковні суперечки, живу мову й листи руських людей XI–XVI ст.»⁵

Створений у часи, коли над Руссю вирувала хуртовина удільної роздробленості, Київський літопис XII ст. (його слід називати також ізводом, бо він складається з різних частин, зведених воєдино пізнішими укладачами і редакторами) великою мірою зберігає загальноруський характер. Чимало сторінок відведено описам і характеристикам князювання кожного київського великого князя, воєнним подіям, дипломатичним перетрактаціям як всередині Русі, так і з зарубіжними сусідами, зустрічам і з'їздам князів, шлюбним угодам. Окремий надзвичайно важливий сюжет – захист рідної землі від половців та інших ворогів. Не уникають київські повістярі й сюжетів, пов'язаних із соціальними рухами, що нерідко переростали на народні повстання, Важливе місце у джерелі відведено церковним справам.

Високохудожній історичний твір, Київський літопис оспівує воєнну славу, захищає цілісність Руської землі, підкреслює її культурну і етнічну єдність, закликає сильних світу того, котрі загрузли в багнюці політичної роз'єднаності, згадати про велич предків, об'єднатися, зміцнити державу і дати гідну відсіч захланним і жорстоким ворогам. Коли у розпалі змагань за Київ у кінці 40-х років XII ст. між могутніми князівськими кланами Мстиславичів, Мономашичів, Давидовичів і Ольговичів була зроблена чергова і безрезультатна, як майже і всі інші, спроба укласти мир і припинити усобиці, літописець з ледве прихованими гіркою іронією і сарказмом укладає в князівські уста такі самовикривальні слова: «То есть было преже дѣдъ нашихъ и при отцихъ нашихъ, миръ стоитъ до рати, а рать до мира. Нынѣ же на насъ про то не жалуй, оже есмы устали на рать...» Далі ворогуючі між собою князі «на томъ цѣловаша хрестъ у

⁵ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 157.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

Святомъ Спасѣ, ворожду ... отложити, а Руской земли блюсти и быти всимъ за одинъ братъ»⁶. Та все залишилось таким, яким було доти.

Про Київський літописний ізвод дослідниками написано небагато. Головні з мого погляду праці розглядатимуться далі. Майже всі вони створені філологами, мовознавцями і літературознавцями. Природно, що їх цікавили насамперед мовні особливості й літературні якості цієї пам'ятки. Певна річ, філологи не обходили увагою й питання структури і джерел Київського літопису. Однак історичний бік джерела досліджувався менше. Саме Київському ізводові як історичному джерелу й присвячена ця праця.

Вбачаю основне своє завдання у вивченні історичних (воїнських) повістей у складі Київського літопису, найбільш цікавих і багатих в інформативному плані. Не так давно автором цих рядків було досліджено великі й малі повісті у складі Галицько-Волинського літопису⁷. Ця праця є своєрідним продовженням того дослідження. Тому в короткому огляді написаного моїми попередниками про Київський ізвод головна увага звертатиметься на сторінки, присвячені саме повістям у його складі.

Київський літопис (ізвод) датували по-різному, хоча й називали близькі за часом роки створення: 1198 (Б. О. Рибаків) 1198–1199 (О. О. Шахматов), 1200 (М. Д. Присьолков і Д. С. Лихачов) роки. Проте нещодавно О. П. Толочко запропонував інший час створення Київського ізвода: «після 1212 р.». Він виходив основному з поміченої ним текстологічної залежності Київського літопису за 90-і роки XII ст. від звісток північноруських літописів того часу (Лаврентіївського, Радзивіллівського, Літописця Переславля

⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 256, 257.

⁷ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. За ред. М. Ф. Котляра. Київ, 2002. Див. також: Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. Київ, 1993.

Суздальського)⁸. Ця вірогідна, як на мене, гіпотеза потребує додаткових досліджень.

Київський ізвод, що за обсягом набагато переважає і Повість временних літ, і Галицько-Волинський літопис, належить до числа найвищих досягнень давньоруської історіографії й красного письменства. Співнений філософських роздумів про минуле і сучасність, він доніс до нас багатющі свідчення, що містять дорогоцінні деталі, про події історичного, культурного, церковного та ін. життя Київської Русі майже всього XII століття. Можна без перебільшення сказати, що якби не існувало Київського літопису, то наукові уявлення про давньоруську історію XII ст. були б надзвичайно збідненими. Особливо ж – про історію Русі Південної.

Починаючи з середини XIX ст., коли започатковуються видання давньоруських літописів і систематичні дослідження літописання, вчені дивувалися величезній складності й розмірові Київського ізвода, незрівнянній ні з чим. Вже М. І. Костомаров думав, що одній людині, навіть вельми обізнаній і освіченій, було б не під силу написати його, тим більше, що джерело охоплює надто великий період історії Русі (набагато довший, ніж тривалість людського життя). Думка Костомарова виявилась загалом продуктивною. Його наступники намагались виділити в Київському літописі окремі частини й часом назвати їх складачів⁹.

Короткий історіографічний огляд.

Структуру Київського ізвода, його джерела філологи й історики досліджували, починаючи з середини XIX ст. Зупинюсь на найбільш вартісних, на мій погляд, працях.

⁸ Толочко А.П. О времени создания Киевского свода «1200 г.» // Ruthenica. Т. V. Київ, 2006. – С. 73–87.

⁹ Див.: Толочко П.П. Давньоруські літописи й літописці X–XIII ст. Київ, 2005. С. 135.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

У виданій в кінці 60-х років XIX ст. книжці про давньоруське літописання з красномовною назвою «Про склад давньоруських літописів до кінця XIV ст.» К. М. Бестужев-Рюмін виявив у тексті Київського ізвода багато уривкових відомостей, що, на його погляд, належали різним авторам. Він перелічує запозичення (або парафрази) з чернігівського, переяславського, новгород-сіверського, суздальського, новгородського, смоленського, волинського, галицького літописання¹⁰. Вчений чи не першим висловив думку щодо існування особистих князівських літописців: Ізяслава Мстиславича, Святослава Ольговича, Андрія Боголюбського, Святослава Всеволодича, братів-Ростиславичів, насамперед Рюрика¹¹. Разом з тим, Бестужеву-Рюміну належить важлива й раніше, ніким, здається, не висловлювана думка, що у складі Київського ізводу присутні літописні повісті.

М. С. Грушевський гадав, що в основу цього ізвода покладені київські записи, які з чималими змінами увійшли до складу північного Лаврентіївського літопису, проте в ньому «його [Київського літопису] слід губиться в середині XII ст.» В самому Київському літописі помітні сліди об'єднання обох джерел. Вчений припускав наявність у ньому вставок з чернігівського і, можливо, ще з якогось смоленського джерела. З третьої чверті XII ст. у Київському ізводі відчувається автор, прихильний до династії Ростиславичів (Смоленських і Київських). Плідною виявилась думка історика щодо того, що пізніший редактор увів туди «серію записок і осібних повістей»: про напад половців 1172 р., про похід Ігоря на половців та ін.¹² Ці ідеї Грушевський розвине в пізніший «Історії української літератури».

¹⁰ *Бестужев-Рюмин К.М.* О составе русских летописей до конца XIV в. СПб., 1868. С. 125–150.

¹¹ Там же. С. 149, 150 та ін.

¹² *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. III. Львів, 1905. С. 487–488.

О. О. Шахматов відзначав складність структури Київського ізвода, до якого увійшло кілька літописів. На його думку, в основу пам'ятки покладено Видубицький літопис¹³, особливо прихильний до великого князя київського Рюрика Ростиславича. Іншим важливим джерелом був Печерський літопис кінця 60-х – початку 80-х років XII ст. Літературознавець бачив серед допоміжних джерел Київського літопису якийсь Чернігівський літопис, прихильний до Ольговичів, особливо ж багато паралелей у ньому до Воскресенського літопису. Адже з 1117 до 1196 р. Воскресенський і Київський ізводи містять низку спільних статей, що стосуються як південно-, так і північноруських подій. Воскресенський же літопис бере початок від Московського ізвода.

Як вважав Шахматов, у підвалини Київського літопису покладено Володимирський поліхрон початку XIV ст. Вчений припускав використання в Київському джерелі якогось галицького літопису, існування якого для XII ст. досі залишається гіпотетичним. Дослідник висловив гіпотезу, що існував південноруський ізвод, складений у Переяславлі Південному, що відбився у Київському літописі й вплинув на північноруський Володимирський ізвод 1185 р. (зберігся в Лаврентіївському літописі)¹⁴. Думку Шахматова через багато років піддав сумніву Б. О. Рібаков, зауваживши, що аргументація на користь існування Переяславського ізводу здається йому недосить переконливою¹⁵.

Учень і послідовник Шахматова М. Д. Присьолков відмовився від його думки щодо впливу на Київський ізвод Володимирського поліхрона XIV ст. Натомість він

¹³ Складений у Видубицькому монастирі біля Києва.

¹⁴ *Шахматов А.А.* Обзорение русских летописных сводов (XIV–XVI вв.) // *Шахматов А.А.* Разыскания о русских летописях. М., 2001. С. 572–581.

¹⁵ *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

бачив у основі джерела родинну хроніку Ростиславичів, братів київського князя Рюрика, Чернігівський літопис Ігоря Святославича і Переяславський літопис Володимира Глібовича, що завершувався некрологом цьому князю під 1187 р. (у Київському ізводі). Присьолков підніс значення родового літопису Ігоря (існування якого досі ніким не доведене), що його він розглядав як найбільший і найдокладніший літопис XII–XV ст. такого роду. Вчений пристав до поширеної думки, ніби Київський ізвод було складено одним автором, тобто Моїсеєм. Дослідник наголосив на безперервності літописання в Києві впродовж XII ст. Воно спиралось на традиції печерського літописання другої половини XI ст. Здається, вчений перебільшив значення гіпотетичного Переяславського ізвода – за рахунок літописання стольного града Києва. Так само залишається не доведеним припущення Присьолкова, згідно якого всі галицькі й волинські звістки в Київському літописі запозичені з якогось невідомого науці Галицько-Волинського ізвода XII ст.¹⁶ Вважаю зате плідною і науково перспективною думку вченого щодо важливого місця літопису Ростиславичів у Київському ізводі.

Присьолков зауважив, що київське літописання з кінця XII ст. зробилось докладнішим і літературно-вмілішим, але програвало в «широті того загальноруського горизонту, з якого вдивлялись у біжучі події і оцінювали їх печерські літописці XI–XII ст.» Навіть відродження літописання в тому самому Печерському монастирі за князя Ростислава в другій половині XII ст. не змогло, на думку вченого, вивести літописну працю із стану замкненого зосередження на діяльності свого князя. Початки такого стану він вбачає в літописанні Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича¹⁷, що почало фокусуватись на

¹⁶ *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. СПб., 1996. С. 94–96.

¹⁷ Там же. С. 86–95.

південноруських, а то й київських справах. Варто відзначити слушність цього тонкого спостереження.

На погляд Д. С. Лихачова, київське літописання стало одним із наслідків суспільно-культурної діяльності Мономашичів першої чверті XII ст. Двома іншими гілками він називав літописання новгородське і переяславське (Переяславля Руського). Далі, в другій половині XII ст. викристалізуються особливості літописання в різних містах Русі. Серед нього вчений називав ще й владимиро-суздальське, чернігівське і, можливо, галицьке. У Київському ізводі XII ст. вчений на перше місце поставив родинну хроніку Ростиславичів, яку стараннями великого князя Рюрика було вміщено до ізвода 1200 р. ігуменом Моїсеєм. Чимало уваги Лихачов приділив чернігівським родовим літописцям Святослава Ольговича, Олега Святославича та Ігоря Святославича, сліди яких, на його погляд, ясно простежуються в Київському літописі. Літопис Ігоря, як думав Лихачов, широко використав Переяславський літопис і літопис його батька Святослава Ольговича. Всі ці літописці страждали вузькістю відображення історичної дійсності, зосереджувались на відбитті дій «своїх» князів, незважаючи на прагнення останніх перетворити такі літописи на загальноруські ізводи. Загалом же Лихачов сприйняв і продовжив основні думки Шахматова щодо джерел і складових частин Київського ізвода¹⁸.

Все ж таки структурна схема Київського літопису, запропонована Лихачовим, хвибує на певну однобічність. Виходить, що організатором загальноруського літописання в кінці XII ст. був провінційний новгород-сіверський князюк Ігор Святославич. Адже на чернігівський стіл він сів лише 1198 р. – і того ж року ігумен Моїсей начебто встиг використати його Чернігівський літопис (буцімто вже створений на той час) для написання Київського ізводу. Той Ігорів ізвод

¹⁸ *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. С. 180–189 и др.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

теж закінчувався 1198 р. Така схема виглядає штучною, що слушно відзначив Рибаків¹⁹.

Київське літописання XII ст. розглянув у кількох працях А. М. Насонов. Він скептично поставився до намагань Присьолкова зобразити уявний Переяславський літопис як одне з основних джерел нашого ізвода. На його думку, у тих записах, що їх дехто відносив до переяславського літописання, насправді проглядає більш докладний Київський літопис²⁰. Вважаю цю думку слушною. Дослідник визнавав саму можливість ведення чернігівського літописання часів Святослава Ольговича, проте думав, що запозичені з нього вставки до Київського ізвода з'явилися пізніше²¹. Взаємовідносини Київського і Суздальського літописання вивчав Ю. О. Лимонов. На його думку, Київський великокнязівський літопис початку 1170-х років скористався Володимирським ізводом 1178 р., а пізніший (1189 р.) Володимирський ізвод вплинув на Київський 1198 р.²²

Докладно розглянув джерела і структуру Київського літопису XII ст. Б. О. Рибаків. Використавши праці попередників (насамперед О. О. Шахматова, А. М. Насонова і Д. С. Лихачова), він намітив у загальних рисах такі органічні частини Київського ізвода 1198 р.: 1. Києво-Печерський ізвод до 1171 р. включно. 2. літопис, розпочатий 1179 р., що увібрав до свого складу київські та володимиро-суздальські записи по 1177 р., і був продовжений до 1186 р. 3. літописання 1187–1196 рр. і 4. завершення ізвода 1197–1198 рр.²³

¹⁹ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 13.

²⁰ Насонов А.Н. Об отношении летописания Переяславля-Русского к киевскому // Проблемы источниковедения. Т. VIII. М., 1959.

²¹ Насонов А.Н. Московский свод 1479 г. и его южнорусский источник // Проблемы источниковедения. Т. IX. М., 1961. С. 350–385.

²² Лимонов Ю.А. Летописание Владимиро-Суздальской Руси. Л., 1967. С. 69–91.

Далі Рибаків деталізував цю схему. Складовими частинами Київського літопису, на його погляд, були: також: 1. Извод архімандрита Печерського монастиря Полікарпа 1170 р., що увібрав князівський літопис Святослава Ольговича і уривки літописання Юрія Долгорукого та його сина Андрія (до 1159 р.), літопис ближнього боярина київського князя Ізяслава Мстиславича Петра Бориславича і Царський извод Андрія і Гліба Юрійовичів (до 1170 р.). 2. Літопис Святослава Всеволодича (до його смерті в 1194 р.). 3. Літопис Рюрика Ростиславича 1190–1196 рр.²⁴

У кожній з тих частин Рибаків виділяв притаманні лише їм джерела. Так, недовге князювання у Києві Всеволода Ольговича (1139–1146), на його думку, описане в изводі в основному за чотирма джерелами: 1. Літопис «Володимирового племені». Його тексти використані для 1139–1143 рр. 2. Літопис самого Всеволода, що, однак, використаний складачем извода дуже невеликою мірою. 3. Літопис братів Всеволода – Святослава й Ігоря, що складався при дворі Святослава. 4. нечисленні витяги з особистого літопису київського князя Ізяслава Мстиславича (1146–1154)²⁵.

Отже, за переконанням вченого, чи не кожний князь мав власний літопис, що послужив матеріалом (джерелами) для складачів Київського извода XII ст. *Та чи не були ті літописи повістями, або безпосередньо вмонтованими до извода або використаними в ньому як джерело?* На це запитання спробую дати відповідь далі.

Продовжила намічену Рибаківим лінію вивчення Київського извода лінгвіст В. Ю. Франчук. Вона сприйняла

²³ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 25.

²⁴ Там же. С. 172–183. Див.: Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. Київ, 2005. С. 137.

²⁵ Рыбаков Б.А. Боярин-летописец XII в. // История СССР. 1959. № 5. С. 61–62.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

його думку щодо виняткової складності цього джерела, яке створене з фрагментів, написаних різними людьми в різний час і в різній манері, з симпатіями і антипатіями, притаманними кожному авторові²⁶. Дослідниця зробила спробу визначити особливості мовної манери кожного з літописців, що взяли участь у створенні Київського ізвода. Слідом за Рибаківим вона називає їх імена: Петро Бориславич, Полікарп, Кузьмище Киянин та ін., частина з яких, на мій погляд, є гіпотетичними. До безсумнівних заслуг Франчук віднесу її увагу до відбиття дипломатичних актів у складі ізвода²⁷.

Останньою за часом виходу в світ значною працею, де розглядається Київський літопис XII ст., стала книга П. П. Толочка²⁸. Він підтримав і розвинув думку Б. О. Рибаківського щодо існування окремих князівських літописів у складі Київського ізводу, твердячи, що це джерело складається з окремих літописів, належних тим чи іншим князям. Серед них особливо значущими є літописи Мстислава і Ярополка Володимировичів, Всеволода Ольговича і, певна річ, величезний за обсягом і надзвичайно вартісний Літопис Ізяслава Мстиславича. Толочко відзначає присутність в Київському літописі осібних повістей про вбивство Андрія Боголюбського 1174 р. та похід Ігоря Святославича на половців 1185 р. Спостереження вченого над тими повістями є оригінальними і науково вартісними²⁹. Однак історик все ж таки не підтримав думку, що ті частини ізвода, які він та дехто з його попередників називали літописами, є літописними повістями – творами, що відрізняються від традиційних

²⁶ Франчук В.Ю. Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении. Киев, 1986. С. 3 и др.

²⁷ Франчук В.Ю. Киевская летопись. Розділ 3. Древнерусская дипломатия XI–XII в лингвистическом аспекте. С. 109–154.

²⁸ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. Київ, 2005.

²⁹ Там само. С. 138–184.

ізводів своїм спрямуванням, композицією і зображувальними засобами.

Чи не з самого початку наукового студіювання давньоруського літописання дехто з вчених прийшов до думки щодо існування в складі Київського ізвода XII ст., *та й багатьох інших ізводів того часу, повістей, переважно воїнських.*

Як писав А. М. Робінсон, у складі Київського літопису остаточно склався жанр історичної повісті, набула розвитку стилістика воїнських повістей, удосконалились зображувальні засоби³⁰. Та далеко не всі філологи та історики визнають існування особливих повістей у складі літописних ізводів. Чи не найбільш красномовний доказ тому – видані В. П. Адріановою-Перетц «Воїнські повісті Давньої Русі», серед яких годі шукати твори цього жанру, що входять до складу літописів. До цього збірника нею включені лише повісті, що існують поза літописними ізводами: «Повесть о разорении Рязани», «Слово о Куликовской битве», «Повести об Азовском взятии и осадном 1642 г. сидении»³¹.

У книзі про руське літописання, створеній у 60-х роках XIX ст., К. М. Бестужев-Рюмін, як мовилось, висловив сміливе на ті часи і перспективне у плані подальших досліджень припущення, що в складі Київського ізвода XII ст. існують окремі повісті («сказания», казання), які збереглись або повністю або в уривках. Вчений розглянув і лапідарні, короткі повісті в складі джерела, і великі, серед них – основну повість про Ізяслава Мстиславича, київського князя у 1146–1154 рр. (з перервами). Частина тих повістей, на погляд Бестужева-Рюміна, написана військовою людиною, – адже так само, як і серед складачів Галицько-Волинського ізвода, серед авторів і редакторів Київського літопису переважали військові. Крізь

³⁰ Робинсон А.Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI–XIII вв. М., 1980. С. 99.

³¹ Воинские повести Древней Руси / Под ред. В.П. Адріановой-Перетц. М.; Л., 1949.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

обережні міркування дослідника проступає, як мені здається, головна думка: чи не весь Київський ізвод складається з таких казань. На погляд історика, Київський ізвод ґрунтується на двох групах джерел: літописних замітках і окремих «казаннях», що збереглися або повністю або в уривках, які вставлені в інші казання або поміж літописними замітками³².

Бестужев-Рюмін виділив у Київському літописі шість особливих «казань» (повістей), Він заперечував думки попередників, котрі вважали, що з 1111 по 1198 р. ізвод писали послідовно лише двоє чи троє літописців. Дослідник назвав ці «казання»: 1. Розповідь про поїздки до Ладоги Мстислава Володимировича в 1114 р.³³ 2. Повісткування про княжіння Ізяслава Мстиславича в 1146–1154 рр. 3. Казання про вбивство Андрія Боголюбського. 4. Розповідь про боротьбу за Володимирську спадщину в 1174–1176 рр. 5. Повість про похід Ігоря в 1185 р. 6. Промова ігумена Моїсея про побудову підпірної стіни у Видубицькому монастирі біля Києва³⁴.

Великий знавець джерел С. М. Соловйов зосередив увагу на Повісті про Ізяслава Мстиславича і визнав, що вона створена сучасником, у котрого була можливість розмовляти з князем³⁵. М. І. Костомаров думав, що літопис за 1146–1156 рр. (тобто, Повість про Ізяслава та її продовження) писала та сама людина. Той автор приділив так багато уваги воєнним деталям, що навряд чи міг бути ченцем³⁶.

Слідом за Бестужевим-Рюмінім структурну строкатість Київського літопису побачив І. П. Хрущов. Але він упадав

³² Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. СПб., 1868. С. 77.

³³ Новгородського посадника Павла (при князі Мстиславі), в якій, судячи з тексту, брав участь автор того «казання».

³⁴ Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. С. 78–115.

³⁵ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. 1. 2-е изд. М., 1851. С. 790.

³⁶ Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. СПб., 1861. С. 43.

у іншу крайність – заперечував цілісний, монографічний характер всіх повістей, насамперед життєпису Ізяслава Мстиславича. Хрущову належить низка тонких спостережень над текстом Київського ізвода. Так, він чи не першим відзначив, що «історія посольства Петра Бориславича від Ізяслава до Володимира Галицького є уривком мемуара цього самого Бориславича»³⁷.

Немовби перегукуючись із Бестужевим-Рюїнім, Б. О. Рыбаков емоційно писав: «Літописи-хроніки, літописні ізводи, повісті, включені до літописів, уплітались одні в інші, перероблялись, переписувались у різних комбінаціях і поєднаннях. Пізні списки, що дійшли до нас, являють собою примхливе сплетіння різних епох, різних думок, різних тенденцій, різних літературних стилів. Безповоротно спливав той час, коли історики черпали з літописної скарбниці й, нехтуючи цими відмінностями, цитували нерозбірливо окремі фрази... Такого загального казана літописних відомостей не існує, літописом можна користуватись лише після того, як буде з усією приступною нам чіткістю визначено походження потрібного нам уривка, коли внаслідок аналізу проступлять хоч би контурні обриси поглядів і переконань»³⁸. Ці мовлені майже півстоліття тому слова випередили свою добу чіткістю дефініцій, тонким розумінням відносності таких понять, як літопис чи літописна повість. Вчений закликав у всіх випадках звертання дослідників до джерельного тексту дошукуватись коріння тих чи інших літописних свідчень. Нині з цими словами погодиться будь-який історик літописання і давньоруської історії.

Визнавав мозаїчність Київського літопису й О. О. Шахматов, котрий не встиг, певно, через ранню смерть

³⁷ Хрущов И.П. О древнерусских исторических повестях и сказаниях. Киев, 1878. С. 176–182.

³⁸ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 158.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

присвятити цій пам'ятці значного дослідження (як це зробив він щодо Повісті временних літ). Він бачив у його складі кілька великих за обсягом літописних текстів, які називав джерелами. Спеціально повістей у складі ізвода вчений не виділяв³⁹, однак, як можна судити з цієї та інших його праць, припускав їх існування в складі пам'ятки. Місцем складання Південноруського ізводу XIV Шахматов називав Південну Русь, не визначаючи його більш точно.

Воїнським повістям присвятив кілька ґрунтовних праць літературознавець О. С. Орлов. Він розглянув їх у філологічному аспекті й приділив головну увагу літературним прийомам складачів, зображувальним засобам і композиції тих творів. Важливою й перспективною в плані наступних досліджень була думка, що «воїнські повісті складають особливий літературний рід, який виробив собі цілу групу постійних формул». Орлов відзначив, що в створенні літературного шаблону воїнських повістей чималу роль відіграли літописні ізводи⁴⁰. Вчений дослідив спільні для більшості повістей стереотипні вирази: «сеча зла», «лом копейный», «кровь лилась» і т. ін. і дійшов висновку, що «використання стереотипного шаблону ... є загальною властивістю середньовіччя». Бо середньовічному життю був притаманний суворий консерватизм, що, на думку дослідника, сприяв збереженню і переданню цих шаблонів.

Дослідник скромно зауважив, що приведена ним «група образів та їхніх виражень... далеко не вичерпує всіх боків літературної схеми повістей, присвячених зображенню битв, війн, навал. Та й ті риси схеми, що увійшли в

³⁹ Шахматов А.А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. // Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. М., 2001. С. 571–581. «Обозрение» написано між кінцем 90-х років 19 ст. і 1907 р. (там же. Стаття М. Д. Присьолкова).

⁴⁰ Орлов А.С. Об особенностях формы русских воинских повестей (до конца XVII в.) // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1902. Кн. 4. Отд. 1. С. 1.

зроблений мною огляд, добути не з усіх пам'яток такого типу. Ця стаття є лише спробою розібрати і класифікувати художній матеріал оповідних творів відомого роду»⁴¹ – на мій погляд, спроба вийшла вдалою, бо дає в руки дослідників метод вивчення повістей у складі літописних ізводів, у тому числі й Київського.

У пізнішій праці Орлов розглянув воїнські повісті у зв'язку з дружинною поезією, твердячи, що «воїнське середовище, вочевидь, мало свою літературу, відмінну від літописної школи», яка базувалась на усній поезії. Та література була усною і за походженням і за побутуванням. Важливим уявляється висновок вченого, згідно якого воїнська поезія мала власні оригінальні засоби виразу, блискітки чого потрапляли до літопису. Звертаючись до Слова о полку Ігоревім, джерелом якого, на думку вченого, була насамперед дружинна поезія, Орлов наполягав на схожості Ігорової пісні з Галицько-Волинським літописом, що, на його погляд, також виник у дружинному середовищі⁴². Про генетичний зв'язок між Київським і Галицько-Волинським ізводами мені вже доводилось писати⁴³.

Значний крок на шляху виявлення й дослідження повістей у складі Київського літопису зробив М. С. Грушевський. У своїй «Історії української літератури» (до якої він з легкістю зарахував усю давньоруську) вчений скептично поставився до поширеної в його час думки щодо цілісності Київського ізвода і поставив собі завдання виділити в його тексті дружинні чи воїнські повісті. Історик відзначив складність знаходження повістей у джерелі, бо «дружинна повість губиться звичайно в загальнім понятті літопису,

⁴¹ Орлов А. С. Об особенностях формы русских воинских повестей (до конца XVII в.). С. 50.

⁴² Орлов А. С. Героические темы древней русской литературы. М.; Л., 1944. С. 26–27, 36–39.

⁴³ Котляр М. Ф. Імовірна спадковість структури і форми Галицько-Волинського літопису // Український історичний журнал. 2006. № 3.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

розпливається в сірій масі літописних записок, не виступаючи скільки-небудь яскраво в нашій уяві»⁴⁴.

Взагалі Грушевський невисоко цінить Київський літопис XII ст. Він вважає, що той не становить інтересу в літературному відношенні, бо є механічною компіляцією, написаною немовби стандартною мовою. Доводиться дивуватися відсутності (в цьому випадку) літературного смаку в історика – адже Київський ізвод належить до перлин не те що вітчизняної, а світової літератури, й сьогодні захоплюючи глибиною та яскравістю викладу. Та в нігілістичних словах вченого проглядає вірна думка: Київський літопис є по суті зібранням воїнських (дружинних) повістей, з'єднаних між собою літописними, порічними статтями, й ці статті не завжди відзначаються високим літературним смаком.

На прикладі Повісті про Ізяслава Мстиславича, головній і найбільшій в Київському літописі, Грушевський розглядає дружинну (воїнську) повість як історико-літературну пам'ятку. Для неї він робить виключення із загальної осудливої оцінки Київського ізвода, вважаючи цю Повість одним із кращих творів «старої літератури» й культури, що потребує серйозних досліджень⁴⁵. У цій непослідовності оцінок – увесь Грушевський, у творах якого, насамперед історичних⁴⁶, безліч суперечностей, протилежних поглядів на ті самі джерела, особи, факти, події та явища. При всьому тому його праці були й залишаються цінними і продовжують життя в науці наших днів.

Грушевський приходить до важливої думки, що дружинний (воїнський) стиль був особливою манерою повістєвого жанру і що це не була властивість самого лише автора Повісті про Ізяслава. Він аргументовано твердить, що дружинний

⁴⁴ *Грушевський М.* Історія української літератури. Київ, 1993. С. 5 (передрук з першого видання: Київ, 1923).

⁴⁵ Там само. С. 12.

⁴⁶ Показовою в цьому плані є його багатотомна «Історія України-Руси».

стиль відбився на змісті, формі, зображувальних засобах авторів усіх повістей. Навіть у посмертних панегіриках князів-Ростиславичів дружинна нота є сильнішою від церковної. Мовлене відноситься, як вважає історик, до Київського літопису в цілому: політичний, князівсько-дружинний зміст домінує, як йому здається, над церковним елементом⁴⁷. На мою думку, в полемічному запалі він передав куті меду: релігійна нота в Київському, та й інших літописах, є дуже і дуже виразною – інакше не могло й бути: адже релігія і теологія складали єдину ідеологію будь-якого середньовічного європейського суспільства. Іншої ідеології тоді просто не існувало.

На погляд Грушевського, Повість про Ізяслава не має собі рівних як «документ життя», вона дає незрівнянний образ буття князівсько-дружинного прошарку, його інтересів, панівних ідей і настроїв цього маленького світу. Ця повість, разом із тим, являє собою своєрідний кодекс моралі, що пропагувався дружиною поезією і дружиною повістю⁴⁸. З цими його словами важко не погодитись.

Не всі дослідники Київського літопису, як мовилось, називали його складові частини повістями. Ряд вчених бачив у них родові літописи тих чи інших князівських династій або уривки з таких літописів. До того ж здебільшого ті літописи розглядаються дослідниками лише як джерела, а не складові частини ізвода. До їх числа належав і М. Д. Присьолков, чий огляд історії давньоруського літописання побачив світ 1940 року. Розбираючи склад нашого ізвода, він, подібно до Шахматова, побачив у його складниках «допоміжні джерела», в фундаменті яких лежали обласні літописи (Переяславський, Чернігівський та ін.). Проте він чітко і недвозначно описує чернігівський за походженням Літописець Святослава Ольговича як частину

⁴⁷ Грушевський М. Історія української літератури. Т. III. С. 23, 34 та ін.

⁴⁸ Там само. С. 34, 36, 38.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

Київського ізвода: «Перед нами сімейний Літописець Святослава Ольговича і його синів»⁴⁹. Таку непослідовність Присьолкова в оцінці складових частин джерела можна, мабуть, пояснити тим, що часом важко відрізнити суто літописний текст від повістєвого. Хоча різниця між ними все ж таки існує, про що йтиметься трохи далі.

У написаному нею розділі до «Історії російської літератури» В. П. Адріанова-Перетц не обминула увагою Повість про Ізяслава Мстиславича в Київському ізводі й дала їй коротку і виразну характеристику. Вона відзначила рицарську ідеологію автора, що за стилістикою зближує Повість із «Словом о полку Ігоревім»⁵⁰. Тема воїнської повісті й надалі продовжувала хвилювати істориків і літературознавців. Д. С. Лихачов визнавав наявність особливих повістей у складі Київського та інших ізводів XII ст. і розглянув присвячений Ізяславу Мстиславичу твір у розділі «Літописні викривальні повісті про князівські злочини» своєї синтетичної праці з історії літописання⁵¹. Написану Петром Бориславичем Повість вчений зводив до історії стосунків між Ізяславом і Володимирком галицьким у 1150–1152 рр. Лихачов погоджується з Хрущовим щодо використання мемуарів Петра Бориславича в описі перетрактацій київського государя з галицьким⁵².

До цієї Повісті звернувся І. П. Єрьомін у присвяченій Київському літописі статті. Він зауважив, що літописна повість, на відміну від літописного оповідання, завжди витримана у межах певного літературного стилю. Дійсність ж відбивається в ній в «умовних контурах» абстрактного, антиреалістичного методу. Вчений припустив, що зерном,

⁴⁹ *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. СПб., 1996. С. 90–91.

⁵⁰ *История русской литературы.* Т. 1. М.; Л., 1941. С. 312–314.

⁵¹ *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. С. 226–241.

⁵² Там же. С. 232.

з якого повість як жанр виросла і розвинулась, були записи, які сповіщали про смерть того чи іншого князя⁵³. Таких записів у Київському ізводі дослідник налічив чимало, і всі вони складені за однією схемою: повідомляється про те, коли князь помер (звичайно вказується точна дата), де, в якому монастирі або церкві його поховали,⁵⁴ часто додається й коротка звістка про плач над тілом покійного родичів або всього народу⁵⁵. Чомусь Єрьомін не згадав ще про одну поширену складову таких записів про смерть князя – панегірик, в якому підносились чесноти померлого⁵⁶.

Ця думка уявляється мені спірною. Біля джерел літописної повісті стояли й записи іншого роду, зокрема про воїнські подвиги героя, як це, поза сумнівом, сталося у повістях про Ізяслава Мстиславича у Київському і про Данила Романовича в Галицько-Волинському літописі.

Єрьомін відзначає, що Київський ізвод містить свідоцтва того, як саме відбувався перехід порічної звістки в повість і наводить приклади цього. Вчений пропонує власні міркування щодо механізму такого переходу. Подібно до Орлова, він слушно пише про використання шаблону при складанні повістей, у чому, поряд з іншими чинниками, дуже важливу роль відіграв агіографічний канон. Відмовляючи, по суті, літописній повісті в реалістичності відображення дійсності, вчений все ж таки відзначає елементи документальності у ній, що проростають крізь умовності стилю і канону⁵⁷.

Особливості стилістики і характеру відбиття дійсності у воїнських повістях Єрьомін визначив у пізнішій праці

⁵³ *Еремин И.П.* Киевская летопись как памятник литературы // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского Дома). Т. VII. Л., 1949. С. 82.

⁵⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 212, 216, 290, 439, 466.

⁵⁵ Там же. С. 240, 323, 359, 386, 467.

⁵⁶ Див., напр.: Летопись по Ипатскому списку. С. 208, 249, 323 та ін.

⁵⁷ *Еремин И.П.* Киевская летопись как памятник литературы. С. 94.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

теоретичного характеру. Він дещо змінив свою попередню думку щодо нереалістичності літописання в цілому – не слід думати, писав учений, що древній письменник принципово відмовлявся від зображення життя, просто середньовічна література була літературою дореалістичною. При цьому в повістях відбилась вся розмаїтість дійсності (війни, міжнародні відносини, діяльність князів, церковні справи тощо)⁵⁸.

Плідним і перспективним виявилось звернення Б. О. Рибаківа до Київського літопису та повістей у його складі (звичайно він називає такі повісті літописами або ізводами, та це нічого суттєво не міняє в його оцінках). Вчений відзначив, що літописні ізводи XII ст. принципово відрізняються від старих ізводів XI ст.: «Редактор-складач кінця XII ст. був не стільки продовжувачем якої-небудь однієї хроніки, скільки художником-мозаїстом, котрий створював складну історичну композицію з цілої бібліотеки обласних літописів». Чим багатшою та різноманітнішою була та бібліотека, тим яскравішим був візерунок такої мозаїки, тим вище піднімався читач над неминучою територіальною обмеженістю обласних літописів. Читач ізвода дивився на середньовічну Русь немовби з пташиного польоту⁵⁹.

Рибаків високо цінує Київський літопис як літературну й історико-культурну пам'ятку, ставить його вище від усіх інших сучасних тому ізводів. Основну увагу вчений, подібно до своїх попередників, зосередив на Повісті про Ізяслава Мстиславича, яку справедливо вважає видатним твором давньоруської літератури й історіографії. Рибаків поставив перед собою завдання з'ясувати саму кількість авторів Київського ізвода, назвати і охарактеризувати деяких із них, розподілити між ними частини тексту, а також окреслити

⁵⁸ *Еремін І. П.* О художественной специфике древнерусской литературы // *Русская литература*. 1958. № 1. С. 75–81.

⁵⁹ *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. С. 303.

політичні симпатії й антипатії тих письменників, розглянути хронологічний діапазон і стилістичні особливості їхньої праці⁶⁰.

Учений особливо яскраво оцінює Повість про Ізяслава Мстиславича (літопис). Він приписує її ближньому боярину князя Ізяслава Петрові Бориславичу – дипломату, котрому київський князь доручав різні важливі місії, зокрема перетрактації з галицьким государем Володимирком Володаревичем. Рибаків вихваляє літературний талант Петра Бориславича, котрий у Повісті, що являє собою (за винятком окремих вставок) майже безперервне оповідання, використовує найрізноманітніші форми відображення подій: в його літописі знаходимо стратегічні характеристики воєнних кампаній, щоденники походів, записи засідань князівських з'їздів і боярських дум, у ньому вміщені посольські звіти, витяги з дипломатичного листування і майстерно складені характеристики друзів і ворогів⁶¹.

Нещодавно до студіювання Повісті про Святослава Ольговича, яку неодноразово виділяли в Київському ізводі дослідники минулого і сучасності, звернулася Т. Л. Вілкул. Вона встановила, що звістки про Святослава в літописі поділяються на дві групи. До першої належать «розлогі повісті, аналогічні повістям про головних персонажів цього часу, – київського та волинського князя Ізяслава Мстиславича, його брата Ростислава та дядька В'ячаслава Володимировича». До другої короткі фактологічні повідомлення. Дослідниця провела копіткий текстологічний аналіз Святославової повісті⁶².

⁶⁰ Рибаків Б.А. Боярин-летописец XII в. // История СССР. 1959. № 2.

⁶¹ Там же. С. 66.

⁶² Вілкул Т. Літопис Святослава Ольговича у складі Київського літопису XII століття // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Т. II. Київ-Львів, 2004. С. 64–65 та ін.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

Наголошу на тому, що насправді існує принципова й велика різниця між повістями й літописами (у складі ізводів). Повість веде розповідь, не особливо звертаючи увагу на дати подій, виклад у ній зв'язний і цілісний. Як відомо, великі й малі повісті, що входять до продовження Київського літопису в південноруському ізводі – Галицько-Волинського ізвода, писались взагалі без позначення років. Існуючі в його Іпатіївському списку дати проставлені набагато пізніше, далеко не завжди вдало і майже всюди неточно. Головне ж – на відміну від літопису у повісті події зосереджені навколо головного героя. Зображувальні засоби повісті звичайно яскравіші від тих, що бачимо в літописі. Сама емоційність викладу у повісті незмірно вища, ніж у літописному оповіданні. Можна, гадаю, пояснити це тим, що традиційна розповідь літопису, який складається з окремих порічних статей, часом в'яже руки оповідачеві, змушує його ділити й дробити виклад, навіть у тих випадках, коли він скористався невідомою нам зв'язною й цілісною розповіддю (оповіданням чи повістю)⁶³.

Думка, згідно якої літописи складаються із різночасових і різнорідних творів (повістей?) і, отже, являють собою ізводи, зовсім не нова і була висловлена ще на початку ХІХ ст. П. М. Строевим⁶⁴. Це притаманне практично всім літописам. «Було б неприпустимою модернізацією розглядати тексти літописів (у тому числі й Повісті временних літ») як тексти єдині, що належать одному авторові»⁶⁵. Саме завдяки мозаїчності складу літописного тексту ми бачимо в тому чи іншому літописі повтори, коли про ту саму подію говориться двічі, а то й тричі. Літописець, в тому числі й Нестор, неминуче компілює свою розповідь, йому належать в кращому

⁶³ Котляр М.Ф. Імовірна спадковість... С. 174–175.

⁶⁴ Строев П.М. Предисловие к изданию «Софийского временника». СПб., 1820 (см.: Лихачев Д.С. «Повесть временных лет». Историко-литературный очерк // Повесть временных лет. СПб., 1899. С. 291).

⁶⁵ Лихачев Д.С. «Повесть временных лет». С.291.

випадку лише сторінки, написані безпосередньо ним самим.

У процесі вивчення Київського ізвода, я прийшов до думки, що це джерело складається в основному з великих і малих воїнських (переважно) повістей, з'єднаних звичайними літописними статтями. Зрозуміла річ, аби зберегти цілісність тексту, складачі й редактори розставляли у ньому дати, що не завжди відповідали дійсним, відрізняючись від них на один – два, а то й на три роки⁶⁶. Літописні повісті визначають світоглядне і художнє обличчя ізвода, вони є найбільш вартісними його частинами.

І. П. Єрьомін виконав докладну характеристику Київського ізвода з позиції його структури, літературної природи і методу відображення історичної дійсності. Він виділив у його тексті три види оповіді: порічний запис, оповідання і власне саму повість. Літературознавець зауважив, що порічні записи мають особливу сферу повісткування, найчастіше просто реєструючи події. Такі записи за обсягом зовсім невеликі. Гранична лапідарність викладу є найбільш характерною ознакою порічного запису. Вчений наголошує на його документальності, що виявляється у всьому: у характерній відсутності «автора», діловій протокольності викладу, строгій фактографічності. Літописця турбує лише одне: якомога точніше й коротше зафіксувати певну подію⁶⁷.

Проте Єрьомін не бачить принципової різниці між порічним записом і оповіданням – вони типологічно споріднені. Так само, як ті записи, літописні оповідання розташовані в строго хронологічному порядку, подібно до них вони строго документальні. Переважаючи записи за обсягом, оповідання часом нагадують їх, буває, навіть способом самого викладу. Але, суворо, здавалось би,

⁶⁶ Див.: *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. М., 1963. Глава III. Хронологический комментарий к Ипатьевской летописи. С. 124–211.

⁶⁷ *Еремин И.П.* О художественной специфике древнерусской литературы. С. 67–69.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

дотримуючись порічного принципу викладу, літописець неодноразово переривав той виклад, щоб далі до нього знову повернутись. Так розмивались рамки оповідання, чим створювався ґрунт для створення і введення до літопису вже повісті. Літописна (війська переважно) повість, на відміну від оповідання, звичайно написана у межах певного літературного стилю. Порічні записи й оповідання поступово переходять у повість. Одні повісті, як правило, витримані в дусі своєрідного літописного реалізму, інші ж, на думку Єрьоміна, перебувають у полоні агіографічного методу⁶⁸.

Як мовилось, М. Д. Присьолков був схильний розглядати Повість временних літ і Київський літопис, що її продовжує, неначе один цілісний твір у річищі київської літературної традиції. Дійсно, Повість плавно і немовби непомітно переходить у Київський ізвод. В основному, як вважає більшість дослідників, Повість временних літ за Лаврентіївським списком ближча до протографа, ніж та, що міститься в списку Іпатіївському. Це не виключає того, що чимало читань Іпатіївського списку є вартіснішими від читань списку Лаврентіївського. До того ж, у Лаврентіївському ізводі (і споріднених із ним інших ізводах) Повість обривається на 1110 р., тоді як в Іпатіївському списку вона доведена до 1117 р.⁶⁹ Саме в Іпатіївському ізводі Повість временних літ зовні непомітно переливається в Київський літопис.

Структура Київського літопису

На мій погляд, повісті, з яких в основному й складається Київський ізвод, являють собою найбільш цікаві й вартісні

⁶⁸ *Еремін І.П.* О художественной специфике древнерусской литературы. С. 71–90.

⁶⁹ *Повесть временных лет.* Подг. текста, перев., статьи и коммент. *Д.С. Лихачева.* Под ред. *В.П. Адриановой-Перетц.* 2-е изд. СПб., 1999. С. 121; *Лихачев Д.С.* Комментарии // *Повесть временных лет.* СПб., 1999. С. 541.

його частини як з літературно-художнього, так і з інформативного боку. Не випадково, слід гадати, наші попередники приділяли їм велику увагу.

Літопис «Володимирова племені». Першою датою в Київському ізводі XII ст. можна вважати 1118-й – п'ятий рік князювання Володимира Мономаха у Києві. Початкова частина ізвода починається кількома суто літописними, порічними статтями, лапідарними за характером. Такими є статті 1118–1122 р.⁷⁰ Отже, Повість временних літ продовжується Київським ізводом у традиційному літописному дусі. Ось типовий приклад першої статті ізвода під 1118 р.: «В лѣто 6626. Выбѣже Ярославъ Святополчичъ изъ Володимера. Угры, и бояре его и отступиша от него. У се же лѣто преставися Роман Володимеричъ, генваря въ шестый, и посла Володимеръ [Мономах] другаго сына Андрѣя у Володимеръ княжить»⁷¹. Річ у тому, що незадовго перед тим (у 1117 р.) Володимир Всеволодич перевів свого старшого сина Мстислава з Новгорода Великого ближче до Києва – у Білгород. Його намір передати головний руський стіл як отчину Мстиславу, порушивши тим самим порядок родового старійшинства, добре зрозумів Ярослав Святополчич і, мабуть, публічно висловив невдоволення. Цього вистачило, щоб Володимир на чолі коаліції покірних йому князів Святославичів пішов на Ярослава, котрий сидів у Володимирі Волинському. Й упокорив його.

На мою думку, статті Київського ізвода 1118–1125 рр. виявляють сліди особливої Повісті Володимира Мономаха, що так яскраво розпочинається у Повісті временних літ

⁷⁰ У подальшому викладі для зручності користування його виданнями мною називаються дати, вміщені давнім редактором на берегах тексту Київського ізводу за Іпатіївським списком, переведені на літочисленні від Різдва Христового, хоча вони в багатьох випадках і різняться від дійсних на один – три роки. Лише в тих випадках, коли потрібна більша точність, звертаюсь до згаданої вище праці М.Г. Бережкова «Хронология русского летописания».

⁷¹ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1971. С. 205.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

(тексти початку – другої половини 90-х років XII ст.). Лише з статті 1123 р. виклад Київського ізвода робиться більш докладним. Але важко вже знайти в цій частині виразні ознаки літописної повісті, за винятком останніх сторінок Повісті Мономаха. Мабуть, тому П. П. Толочко умовно називає записи 1118–1139 рр. «літописом «Володимирового племені», в якому описано заключні вісім років київського володарювання Володимира Мономаха і князювання його синів Мстислава і Ярополка.

П. П. Толочко виділяє в цьому недосить організованому, рихлому тексті сліди осібних літописів Мстислава Володимировича (1125–1132) та його брата і наступника на київському столі Ярополка (1132–1139)⁷². «Ольгович Всеволодъ я стрѣя своего Ярослава Черниговѣ...» і захопив престол, зневаживши порядок престолонаслідування. Мстислав із братом Ярополком вирішили піти на Всеволода, щоб відновити справедливість. Вони присягнулись Ярославу, що допоможуть йому повернутись до Чернігова. Та ігумен київського Андріївського монастиря Григорій вірадив братам воювати, сказавши, що меншим злом буде переступити хресне цілування, ніж пролити християнську кров. Григорія підтримав скликаний ним церковний собор

Повість Всеволода Ольговича. Наступною повістю в нашому літописі є твір, присвячений Всеволоду Ольговичу. Грушевський розглядав цю Повість загалом однорідною за структурою, хоча й визнавав існування у її складі пізніших вставок і «записок». Вона починається історією заволодіння Києвом по смерті Ярополка Володимировича його молодшим братом В'ячеславом. Той виходив із переконання, що Київ належить династії Мономашичів, і він як наступний за віком син Володимира Всеволодича має всі права на нього. Але не так думав Всеволод Ольгович. Адже його династичне право на Київ підтримувалось переконанням, що він як правнук

⁷² Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. С. 138–139.

Ярослава і онук Святослава, брата у перших Всеволода, та ще й старшого від того, володіє принаймні не меншим правом на стольний град Русі. Тому Всеволод Ольгович силою змусив миролюбного В'ячеслава віддати йому Київ⁷³.

Нам не дізнатися з джерел, чи справді Всеволод виходив з династичних міркувань, чи керувався правом сильного. Нерішучість і непослідовність Ярополка могла спонукати його до цього. Недовге, шестирічне князювання Всеволода було сповнене стримуванням братів, що бажали все нових і нових міст і земель, і протистоянням з Мономашичами, котрі набирали сили.

Повість Ізяслава Мстиславича. Центральне місце в Київському ізводі посідає величезна за обсягом і насичена інформацією Повість про Ізяслава Мстиславича. Вона належить до найвищих зразків давньоруського красного письменства. Навіть Грушевський, котрий взагалі невисоко цінував Київський літопис, вважав цю повість найбільш цінною його частиною. У третьому томі своєї «Історії української літератури» він докладно й уважно розібрав її, прийшовши до низки оригінальних і цінних висновків.

На погляд Грушевського, Повість про Ізяслава Мстиславича є суто індивідуальним твором, що вигідно вирізняється на «сірому» ґрунті звичайних літописних статей. Можна погодитись з його обережною думкою, що ця Повість починається розповіддю про покликання Ізяслава на київський престол («И не угодень бысть кияномъ Игорь [Ольгович], и послашася къ Переяславлю къ Изяславу»). Водночас, вчений припускав, що дійсний початок Повісті втрачений⁷⁴. Така думка виглядає вірогідною, адже наведені тільки-но уривчасті слова не могли бути справжньою інтродукцією великої й літературно досконалої Ізяславової Повісті. Грушевський відзначав, що в Повісті про Ізяслава, так само, як і в інших повістях Київського ізвода, виклад

⁷³ Летопись по Ипатскому списку. С. 217.

⁷⁴ Грушевський М. Історія української літератури. Т. III. С. 13.

неодноразово перебивається різними вставками, або нейтральними, або орієнтованими на Чернігів і Суздаль⁷⁵.

Зосередженість введеного до Київського ізводу розлогого опису князювання Ізяслава Мстиславича (1146–1154) на постаті самого государя відзначав Б. О. Рибаків (терміном «літописна повість» він не користувався, називав повісті літописами). Історик виділяє тексти, які можна вважати запозиченими з літопису самого Ізяслава, що його він пробує реконструювати⁷⁶. У пізнішій праці вчений прямо назвав літописцем Мстиславового княжіння ближнього боярина цього государя Петра Бориславича, якому той доручав важливі місії дипломатичного характеру⁷⁷. Його думку сприйняла і додала до неї низку власних міркувань В. Ю. Франчук⁷⁸. Не входячи тут у розгляд аргументів на користь цієї гіпотези, зауважу, що *Повість про Ізяслава Мстиславича* являє собою цілісний високохудожній твір, який відбиває яскраву індивідуальність її автора.

На перших сторінках своєї характеристики Київського літопису Грушевський зауважив, що після твору про Ізяслава Мстиславича інших повістей у ньому немає, за винятком оповідання про здобуття Києва 1169 р. коаліцією князів, а далі немовби йдуть характеристики князів династії Мономашичів-Ростиславичів, виконані в дружиннім стилі⁷⁹. Однак потім історик раптом вміщує параграф «Інші дружинні повісті XII в.», в якому розглядає ще й уривок *Повісті про Святослава Ольговича*, *Повість про Мстислава Ізяславича*, *Повість про конфлікт князів-Ростиславичів з Андрієм Боголюбським* (1172–1173), *повісті про похід Ігоря на половців* (1185), про галицькі події, пов'язані з Ярославом

⁷⁵ *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. III. С. 19.

⁷⁶ *Рыбаков Б.А.* Боярин-летописец XII века. С. 59–61.

⁷⁷ *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». 3. Летописец Петр Бориславич. С. 277–306.

⁷⁸ *Франчук В.Ю.* Киевская летопись. С. 76 і далі.

⁷⁹ *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. III. С. 19.

Володимировичем, нарешті, про «інтригу» Всеволода Суздальського, «на котрій [повісті] замикається Київський літопис»⁸⁰.

Наступники Грушевського виявляли в тексті того ізвода особні твори, присвячені князюванню Юрія Долгорукого, Ізяслава Давидовича, Ростислава Мстиславича, Рюрика Ростиславича та ін.⁸¹ Мої спостереження над Київським літописом теж приводять до думки, що в його тексті налічується чимало великих і малих повістей та їх уривки.

Повість Святослава Ольговича. Б. О. Рибаків належить найдокладніше дослідження структури і джерел Київського ізвода, Він виявив у його складі особливу Повість про Святослава Ольговича, брата Всеволода, київського князя в 1139–1146 рр. Ця Повість химерно переплітається з іншою, головною в ізводі: Повістю про Ізяслава Мстиславича. Згідно його висновкам, з 1141 р. у джерелі «видно руку літописця, що співчував князеві Святославу». А з 1146 р. у Київському літописі починається своєрідна дуель двох літописців: Ізяслава Мстиславича і Святослава Ольговича. Хоча фрагменти літопису Святослава у Повісті про Ізяслава невеликі за обсягом і самостійного значення не мають. Святославова повість доведена до 1171 р., її сліди в ізводі здалися Рибаківу відчутними⁸².

⁸⁰ *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. III. С. 53–65. Зі слів Грушевського годі зрозуміти, у чому він бачив ту «інтригу» великого князя володимиро-суздальського Всеволода – хіба що у зверненні до нього галицького князя Володимира Ярославича з мольбою захистити його від південноруської рідні і прийняти у васали (Летопись по Ипатскому списку. – С. 448–449). Однак у літописних словах видно не бажання Всеволода втручатись у південноруські справи, а лише відгук на прохання родича.

⁸¹ Див.: *Толочко П.П.* Давньоруські літописи і літописці. С. 147 і далі.

⁸² *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 36–44.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

Осібнo варто зупинитись на двох великих за обсягом повістях, що визнавались за такі всіма без виключення дослідниками: 1. Про вбивство Андрія Боголюбського⁸³ і 2. Про похід Ігоря Святославича на половців. Перший властиві високі літературні якості, гранична емоційність оповіді, чітка продержавна позиція автора. Довгий час вважали, що Повість про вбивство князя Андрія має південноруське походження: «В первинному вигляді казання увійшло до південноруського літопису – Іпатіївського, у літописі північноруському, Лаврентіївському, вміщено вже переробку древньої редакції – спробу її скорочення»⁸⁴.

Повість про вбивство Андрія Боголюбського. Однак Д. С. Лихачов, співставляючи тексти обох ізводів, прийшов до висновку, що цілісна оповідь Лаврентіївського літопису, складена в житійній манері, є первинною, розповідь же Іпатіївського літописця є розширенням цього тексту за рахунок реального опису самого вбивства Андрія Боголюбського⁸⁵. Натомість М. М. Воронін, котрий відзначив наявність у мові Повісті південно-руси́змів, схилявся до думки щодо створення її на Півдні Русі⁸⁶. Так само Б. О. Рибакoв, виходячи з мовних та інших особливостей Повісті, визначив її походження як південноруське, не стільки київське, скільки чернігово-сіверське⁸⁷.

Першим, здається, спробував назвати автора Повісті про вбивство князя Андрія не раз згаданий вище К. М. Бестужев-Рюмін. На його думку, то був один з її персонажів Кузьмище

⁸³ Летопись по Ипатскому списку. С. 394–403.

⁸⁴ *Серебрянский Н.* Древнерусские княжеские жития. М., 1915. С. 142.

⁸⁵ *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. С. 242–243.

⁸⁶ *Воронин Н.Н.* «Повесть об убийстве Андрея Боголюбского» и ее автор // История СССР. 1963. № 3. С. 88.

⁸⁷ *Рыбаков Б.А.* «Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972. С. 79 і далі.

Киянин, наближений до князя урядовець⁸⁸. Його думку підтримав І. Хрущов. М. М. Погодін вважав автором Повісті священника Володимирського Успенського собору, М. Д. Присьолков – ігумена Федула, М. М. Воронін – попа Микулу, Б. О. Рібаков і П. П. Толочко повернулись до кандидатури Кузьмища⁸⁹.

Такі розбіжності у визначенні автора Повісті про вбивство Андрія Боголюбського великою мірою пояснюються відсутністю твердих аргументів джерельного характеру. Доводи дослідників неминуче і об'єктивно страждають на пристрасність, відносність оцінок, нарешті, залежать від смаку вчених. Для теми моєї статті важливим уявляється інше: оповідь про вбивство князя Андрія є, поза сумнівом, літописною повістю агіографічного характеру – всупереч твердженню Грушевського щодо відсутності церковного елементу в повістях Київського ізвода. Повість Андрія великою мірою визначила стиль ізвода вплинула в цілому на його художні особливості.

Тісно переплелася в тексті Київського ізвода з Повістю про вбивство Андрія Боголюбського інша велика за обсягом Повість, що за обсягом і значенням у пам'ятці майже не поступається основній, про Ізяслава Мстиславича, – присвячена кланові Ростиславичів, що по смерті Ізяслава виходить на перше місце якщо не в політичному житті Русі, то в тексті нашого літопису.

Повість Ростиславичів. Серед дослідників Київського ізвода не існує єдності думок щодо існування в його складі осібної повісті про клан Ростиславичів. М. С. Грушевський вважав, що ті записки про події по смерті Ізяслава Мстиславича (1154 р.), які розповідають про «події київські,

⁸⁸ Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. С. 105–107.

⁸⁹ Огляд думок дослідників див.: Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці. С. 158–160.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

чернігівські та інші», витримані в притаманному Київському літописові дружинному стилі, але не виявляють слідів якоїсь Повісті Ростиславичів, за винятком посмертної характеристики самого Ростислава під 1169 р. (насправді датою кончини князя є 1167 р.⁹⁰). Зате тією характеристикою відкривається, на думку історика, низка посмертних характеристик князів цього клану, що продовжуються аж до кінця Київського ізвода⁹¹.

Чомусь вченому не спало на думку, що та низка панегіриків Ростиславичів і є відбиттям у Київському літописі великої за обсягом і мозаїчної за складом Повісті Ростиславичів, що сплелася у тому вигляді, який бачимо в ізводі, з іншими повістями, і не лише про вбивство Андрія Боголюбського. Навіть уповні самостійна Повість про похід Ігоря у Половецький степ виявляє, на мій погляд, сліди впливу Повісті Ростиславичів.

Визнавав існування Повісті Ростиславичів Д. С. Лихачов, умістивши розповідь про неї в присвяченій давньоруському літописанню книжці у розділ 12 «Літописні повісті про князівські злочини». Авторитетний дослідник виявляє редакторську руку в Повісті про Ізяслава Мстиславича. Той не відомий нам редактор прагнув зобразити князювання Ізяслава як спільне правління двох братів. «Не важко виявити, чия ревна увага виділила і підкреслила всюди значення Ростислава Мстиславича, – пише він. – Ростислав був київським князем в 1154–1155 і 1159–1167 рр. При ньому ігумен Печерського монастиря Полікарп вів особистий літописець свого князя, переробивши попередній зміст Київського літопису для більшої слави Ростислава»⁹².

⁹⁰ *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. М., 1963. С. 178–179.

⁹¹ *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. III. С. 19.

⁹² *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. С. 231.

Лихачов відзначив існування «сімейної хроніки Ростиславичів, турботливо включеної до Київського ізвода Рюрика Ростиславича 1200 р. його складачем – ігуменом Видубицького монастиря Моїсеєм». У тій хроніці вміщено описи смерті й некрологи князів: Святослава Ростиславича (1172 р.), Мстислава Ростиславича (1180 р.), і Давида Ростиславича (1198 р.). Вчений посилається на М. Д. Присьолкова, котрий відзначав, що такі некрологи звичайно не містять ні життєпису померлого, ні опису місцевих справ, а за усталеним шаблоном малюють похвальні риси князів, як і годилось у некрологах. Присьолков упевнено твердив, що та родинна хроніка Ростиславичів зовсім не була низкою записів, сучасних згаданим у ній князям (що посідали різні столи в державі), а відразу складалась як «колекція некрологів»⁹³. Вважаю таку думку спрощеною і невірною по суті.

Зміни в оцінках самого Ростислава Мстиславича і його діяльності упродовж великої Повісті Мстиславичів підкреслив Б. О. Рибаків. Спочатку князь (кінець 1154–1155 рр.) виглядає у Повісті непривабливо, не прислухається до порад своїх мужів спертись на київське віче в суперництві з іншим претендентом на київське княжіння – Ізяславом Давидовичем чернігівським. Він нерозважливо, всупереч словам мужів, вирушає в похід на Чернігів, але ще до початку битви помічає величезну половецьку орду на боці суперника й «убояся». Прагнучи миру, він зраджує свого небожа Мстислава Ізяславича – віддає належний тому Переяславль Південний Ізяславу Давидовичу, після чого ображений небіж залишає його наодинці з сильним чернігівським князем.

Взагалі симпатії літописця в розповідях про події 1154–1157 рр. стоять незмінно на боці Мстислава Ізяславича, а

⁹³ *Приселков М.Д.* История русского летописания XII–XV вв. С. 88–89.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

також всього клану Ізяслава Мстиславича⁹⁴, через що не можна вважати сторінки, присвячені тим подіям частиною саме Повісті Ростиславичів, – швидше, вони ще належать до загальної та великої Повісті Мстиславичів. Повість Ростиславичів виокремлюється з Повісті Мстиславичів пізніше. Адже князювання Ростислава Мстиславича в Києві в 1159–1167 рр. описано у схвальному тоні повістярем, котрий присвятив свій труд цьому князю. Саме тут, на мою думку, близько 1159 р., і починається Повість Ростиславичів. Далі, особливо з початку 1170-х років, головна увага київського книжника зосереджується на дітях і онуках Ростислава, що й відбиває в своїй книжці Б. О. Рибаків. Він вбачає в присвячених їм сторінках, особливо – главі клану з 1173 року Рюрику Ростиславичу, літопис самого Рюрика, доведений до самого кінця Київського ізвода⁹⁵.

Однак у присвяченій Рюрику частині Повість Ростиславичів, на думку П. П. Толочка, переплітається з Повістю Святослава Всеволодича (історик називає її літописом). Як помітив дослідник, суперництво князів (що почалося в далекі 1170-і роки) позначилося й на присвячених їм літописних творах. Кожний з повістярів прагнув поставити на перше місце давньоруської владної ієрархії свого князя. При створенні Моїсеєм єдиного тексту вірний Рюрикові літописець, на погляд вченого, знизив статус Святослава⁹⁶.

Повість Ігоря Святославича. Велике емоційне враження справляє інша велика повість в останній частині Київського літопису – про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців навесні 1185 р.⁹⁷, що відзначається великими художніми достоїнствами.

⁹⁴ Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971. С. 171–201.

⁹⁵ Там же. С. 303–304 та ін.

⁹⁶ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. С. 164–165.

⁹⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 430–434.

Ще в середині XIX ст. К. М. Бестужев-Рюмін вважав її написаною як особний твір і потім включеною до ізвода⁹⁸. М. Д. Присольков думав, що літописець Ігоря значною мірою використали при складанні Київського ізвода 1200 р., при тому у великих за розміром виписках. На його погляд, останнє повідомлення цього гіпотетичного чернігівського літописця вміщено під 1198 р. і сповіщає про смерть князя Ярослава Всеволодича та вступ на чернігівський стіл Ігоря Святославича. Самому оповіданню про похід Ігоря в степ вчений не надавав особливого значення, хіба що зауважив, що розповідь про той похід взято з уст самого князя⁹⁹.

Д. С. Лихачов відзначає в складі Київського ізвода низку статей із «родового літописця» героя Слова о полку Ігоревім. «Подробиці родинних справ Ігоря Святославича відзначені в Іпатіївському літописі послідовно і без пропусків». Названі дати народження його самого, синів, шлюби дітей Ігоря. Докладно описане життя його родичів, зокрема брата Всеволода. Цей літописець включив у себе як складову частину літопис батька Ігоря Святослава Ольговича і його брата Олега¹⁰⁰.

Багато уваги Повісті про похід Ігоря (в складі Київського ізвода) присвятив у своїх працях Б. О. Рибakov. Він розглядав її як самостійний літературний твір і відзначав аналогії між нею і Словом о полку Ігоревім. Вчений при тому вважав, що вся ця Повість складається із частин, написаних різними авторами, недостатньо вміло об'єднаних редакторами¹⁰¹. У його словах міститься певна суперечність,

⁹⁸ *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. С. 110–115.

⁹⁹ *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV ст. С. 90.

¹⁰⁰ *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. С. 182–184.

¹⁰¹ *Рыбаков Б.А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. С. 295–297.

Розділ І. Джерела і структура Київського літопису

адже будь-якій літописній повісті притаманні й цілісність, і єдиний стиль і тотожні художні засоби. З думкою Рибаківа солідаризувалася В. Ю. Франчук¹⁰². Натомість А. Г. Кузьмін був упевнений, що оповідання про похід Ігоря Святославича на половців належить перу одного автора, хоча не обійшлося без втручання пізнішого редактора¹⁰³. Однак суперечить тезі щодо єдності тексту цієї Повісті вірогідна думка О. О. Зиміна щодо складання її з фрагментів різних літописів¹⁰⁴.

В. Ю. Франчук дослідила Повість про Ігорів похід за двома основними її варіантами, вміщеними в Лаврентіївському та Іпатіївському ізводах. Вона врахувала тексти пізніших списків Іпатіївського літопису, насамперед Хлебніковського, а також представлені в скороченому вигляді в зовсім пізніх Густинському літописі та «Кройніці» Феодосія Сафоновича. Дослідниця встановила співвідношення літописних текстів про похід Ігоря, зробила стилістичне порівняння оповідей літописів і «Слова о полку Ігоревім», виконала лінгвістичний аналіз всіх контекстів¹⁰⁵.

Десятки років досліджував Київський літопис О. О. Зимін. Він був переконаний у тому, що джерело дуже сильно вплинуло на Слово о полку Ігоревім і навіть визначило його побудову й зображувальний ряд. Власне, він розвинув думку О. О. Шахматова щодо використання у Слові

¹⁰² Франчук В.Ю. О создателе версии похода князя Игоря на половцев в 1185 г. в Лаврентьевской летописи // Слово о полку Игореве и его время. М., 1985. С. 164–166.

¹⁰³ Кузьмин А.Г. Ипатьевская летопись и «Слово о полку Игореве» // История СССР. 1968. № 6. С. 64–87.

¹⁰⁴ Зимин А.А. Ипатьевская летопись и «Слово о полку Игореве» // История СССР. 1968. № 6. С. 42–44.

¹⁰⁵ Франчук В.Ю. Літописні оповіді про похід князя Ігоря. Київ, 1988.

одного з літописних ізводів¹⁰⁶, але пішов набагато далі свого попередника. Нещодавно, через чверть століття після кончини вченого, опублікована його книжка про Слово, в якій історик підбив підсумки дослідження пам'ятки, присвятивши окремий розділ співвідношенню між нею і сучасними їй давньоруськими літописами¹⁰⁷. Навівши докази залежності Слова о полку Ігоревім від Київського (йдеться про текст, вміщений у Іпатіївському списку), Никонівського, Кенігсбергського (Радзивіллівського) літописів, Зимін робить однозначний висновок: «Вся фактична основа розповіді про похід 1185 р. і відомості з історії Русі X–XII ст. беруть початок в Іпатіївському й Кенігсбергському літописах. Там, де автор відступає від їх тексту, він припускається ряду фактичних помилок і неточностей»¹⁰⁸. Вчений надзвичайно високо оцінює саму Повість про похід Ігоря (хоча й не користується терміном «літописна повість»).

Частково спирається на праці попередників у студіюванні Повісті про похід Ігоря Святославича на половців П. П. Толочко. Вчений відкидає популярний в науковій літературі погляд на неї як на плід творчості кількох редакторів і наголошує на цілісності всього твору. Ймовірно, твір редагувався кимось з пізніших книжників, але це не може вплинути на думку історика, що він належить якомусь одному, не відомому нам письменникові. «Повість вирізняється ясністю і логічністю викладу, образністю літературного мислення автора». Хай вона як літературний твір і не витримує порівняння із Словом о полку Ігореве, зауважує

¹⁰⁶ *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908. С. 425. Зв'язок викладу обставин походу Ігоря у Слові з текстом літописної статті 1185 р. відзначав і М.Д. Присьолков (*Присьолков М.Д.* «Слово о полку Игореве» как исторический источник // *Историк-марксист.* 1938. № 6. С. 120–121).

¹⁰⁷ *Зимин А.А.* Слово о полку Игореве. СПб., 2006. С. 181–224.

¹⁰⁸ Там же. С. 224.

дослідник, проте посідає гідне місце у шереху літописних повістей¹⁰⁹.

Повість про галицькі події. Так само на окрему розмову заслуговує Повість про галицькі події, як назвав її М. С. Грушевський. Він вважав, що до неї належить головним чином розповідь про події 1188–1190 рр. «Її пролог – родинна трагедія Ярослава галицького – читається під р. 1173», а майже суцільною і більш прагматичною лінією галицькі звістки йдуть в Київському ізводі, починаючи від смерті Ярослава Володимировича в 1187 р. і завершуються поверненням на галицький стіл його незугарного сина Володимира 1190 року¹¹⁰.

Історик припускав, що всі ці звістки могли бути фрагментами особливий Галицької повісті (створеної в Галичі), втім, не виключав їх київське походження. Про це можуть свідчити окремі записи тієї Повісті, зокрема про заклики митрополита визволити Галицьку землю від угорських загарбників. Грушевський висловив сміливе припущення: «Може, і вся ця повість про перший галицький «мятеж» була списана в Києві»¹¹¹. Остання думка вченого виглядає, як на мене, перспективною в плані подальших досліджень.

Незважаючи на апіорну впевненість більшості дослідників у тому, що в названому регіоні в XII ст. велось літописання, нікому донині не пощастило виявити найменші його сліди. Звістки ж Київського літопису XII ст. про галицькі справи 40-х – 90-х рр. можна пояснити участю якихось галичан у київському літописанні¹¹². Здається, у Галицько-Волинській Русі ніколи не існувало традиційного літописання. Інакше б Літописець Данила Галицького

¹⁰⁹ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. С. 179.

¹¹⁰ Грушевський М. Історія української літератури. Т. III. К., 1993. С. 27, 62 та ін.

¹¹¹ Там само. С. 27.

¹¹² Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972. С. 156.

просто продовжив його. Натомість, на мою думку, з середини XII ст. там почали створювати історико-літературні повісті, присвячені діянням галицьких князів¹¹³. Гадаю, що галицьке походження має докладна й драматична повість про переговори Володимирка галицького з київським послом Петром Бориславичем (кінець 1152 р.), включена до Київського ізвода.

Б. О. Рибаків докладно розглянув відомості про галицькі справи, вміщені в Київському літописі в проміжку часу між 1164 і 1190 рр. Вчений присвятив цьому розділ у своїй праці «Руські літописці...» під характерною назвою «Галичанин». Він відзначив, що у Літописі Рюрика Ростиславича (так історик називає заключну частину великої за обсягом Повісті Ростиславичів) докладно і співчутливо описані три вигнання княжича Володимира з Галича його батьком Ярославом Володимировичем в 1170, 1173 і 1184 рр. Далі відтворені, мабуть, тим самим літописцем, події по смерті Ярослава (1187–1188 рр.) – боротьбу за його спадщину. Якимсь книжником емоційно описано карколомні пригоди князя Володимира Ярославича унаслідок його конфлікту з боярами: вигнання його з Галича, зраду угорського короля і ув'язнення Володимира в угорському замку, втечу його до Фрідріха Барбароси і, нарешті, щасливе повернення до Галича в 1189 чи 1190 р.

Унаслідок докладного і тонкого аналізу Рибаків прийшов до висновку, який важко заперечити: вже в кінці 1160-х років київський літописець (на думку вченого, то був Полікарп) залучив якогось галицького книжника, можливо, із почту дружини Ігоря Святославича Єфросинії, доньки князя Ярослава. Ті записи сповнені симпатії до останнього. А от наступні свідчення в Київському ізводі про галицькі події 1187–1190 рр. належать різним галицьким

¹¹³ Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. К., 1993. С. 151–152.

інформаторам, прихильним то до Володимира Ярославича, то до його зведеного брата Олега, то навіть до Романа Мстиславича волинського. Останні записи галицької теми в ізводі зроблені симпатиком князя Володимира, що схвалює обставини його повернення на галицький стіл і його відданість Фрідріху Барбаросі й Всеволоду Велике Гніздо. Рибаків бачить цього письменника серед дипломатів Володимира Ярославича, котрі їздили до Всеволода, а далі від того до Рюрика з текстом колективної угоди, що «до живота» закріплювала за Володимиром престол. Ним міг бути, згідно дотепної гіпотези вченого, галицький книжник Тимофій, не раз згадуваний на перших сторінках Галицько-Волинського літопису¹¹⁴.

Думку Б. О. Рибаків щодо участі галицьких свідчень в процесі написання сторінок Київського ізвода за 1164–1190 рр. загалом підтримав П. П. Толочко. Комплекс галицьких звісток, пише він, міг були занесений до Києва дипломатами, купцями й військовими. На півдні Русі двічі побував вигнаний Ярославом Володимировичем його незугарний син Володимир. Проте вчений підкреслює, що ті галицькі звістки справляють враження письмових свідчень. Наприклад, сюжет щодо перебування у Ярослава в Галичі 1164 р. претендента на візантійський престол Андроніка Комніна¹¹⁵. Можу додати до цього, що опис прибуття з Візантії від імператора Мануїла (що прагнув помиритися з втікачем) за Андроніком спеціального посольства в описі його перебування в Ярослава справляє враження переказу документа з княжого архіву Галича.

П. П. Толочко виділяє інші розповіді київського літописця галицької тематики, запозичені, як він вважає, з писемного джерела: історію сварки Ярослава з дружиною

¹¹⁴ *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 147–172.

¹¹⁵ *Толочко П.П.* Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. С. 195.

Ольгою 1174 р., перетрактації його сина з Святославом Мстиславичем щодо заволодіння батьківським престолом, саму розповідь про кончину Ярослава Володимировича і його заповіт та ін. Вчений помітив, що літературно і некролог Ярославу й інші галицькі звістки не пасують до манери київських книжників¹¹⁶.

На закінчення розгляду галицьких сюжетів у Київському ізводі варто зупинитися на «повісті у повісті» про галицькі події кінця 80-х років XII ст.: драматичні перипетії князювання у Галичі сина Ярослава Володимира, його конфлікт з боярами, втечу до Угорщини й ув'язнення в якомусь королівському замку, мандри Європою, повернення до Галича й визнання ним васалітету щодо Всеволода Велике Гніздо¹¹⁷.

М. С. Грушевський вважав навіть, що в Київському літописі збереглася «повість про інтригу Всеволода суздальського, котрою він розсварив українських князів, знищив (!) рівновагу, що встановилася було в політичному житті України (тобто, Київської Русі! – **М. К.**) і вкинув її в новий вир княжих усобиць, які принесли нову руїну Києву»¹¹⁸. Насправді Київський літопис розповідає зовсім про інше.

Угорський король по вокняжінні Володимира Ярославича в Галичі 1187 р. підписав союзний договір з ним. Про це свідчить розповідь київського літописця про вигнання 1188 р. галицькими боярами князя Володимира і його втечу до Угорщини. У Галичі сів було Роман Мстиславич волинський, але Бела III, узявши з собою Володимира Ярославича, вибив того з Галича. Проте король не відновив на престолі вигнання, а посадив там свого сина Андрія, а Володимира повіз назад до Угорщини, де «всади его на столпъ [до башти] и с женою

¹¹⁶ *Толочко П.П.* Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. С. 195–197.

¹¹⁷ *Летопись по Ипатскому списку.* С. 444–449.

¹¹⁸ *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. III. С. 28.

его». З цього приводу київський книжник обурено вигукує: «Король жѣ бѣ вѣликъ грѣхъ створилъ, – крестъ целоваль къ Володимеру»¹¹⁹, що якраз і свідчить про порушення Белою III договірних зобов'язань перед галицьким князем. Таке віроломство з боку Бели III зайвий раз свідчить про те, що він зовсім не рахувався з Володимиром Ярославичем як із суверенним князем і гідним поваги дипломатичним партнером.

1189 р. Володимир галицький втік з башти, куди його запроторив вчорашній союзник. Після невдалого перебування у германського імператора Фрідріха I Барбароси Володимирові довелося перебратись до Польщі. З її допомогою йому пощастило вигнати угорського королевича з Галича¹²⁰. Не сподіваючись більше ні на західних союзників ні на підтримку південноруських князів, Володимир звернувся до могутнього володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо з проханням прийняти його під свою руку: «Отце господине! Удержи Галичъ подо мною, а язъ Божий и твой есмь со всемъ Галичемъ, а во твоей волѣ есмь всегда»¹²¹.

Всеволод Юрійович вирішив закріпити статус свого васала Володимира як галицького князя за допомогою багатосторонньої міжнародної угоди. Він «присла ко всемъ княземъ и ко королеви, в Ляхы, и води я ко кресту, на своемъ сестричичѣ [Володимирі] Галича не искати николиже подъ нимъ. Володимеръ же утвердився в Галичѣ, и оттолѣ не бысть на нь никогоже»¹²². Після цього він спокійно досидів на галицькому столі до своєї смерті 1199 р.

Таким чином, всупереч тенденційному твердженню Грушевського, вся ця історія свідчить про прагнення Всеволода Юрійовича стабілізувати політичне становище

¹¹⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 445.

¹²⁰ Там же. С. 448.

¹²¹ Там же.

¹²² Там же. С. 448–449.

в Південній Русі, досягши першого в історії Давньоруської держави колективного договору між руськими князями й іноземними государями щодо недоторканості володінь Володимира Ярославича.

Отже, джерела і структура Київського літопису XII ст. відзначаються складністю й різноманітністю. Серед його джерел бачимо як південноруські, так і північноруські літописи, якась частина з них реконструюється за реально існуючими літописними текстами. Структурно ж ізвод складається як із традиційних літописних статей, так і з повістей, переважно воїнського характеру. Складачі, особливо ж, редактори джерела, мабуть, відчували незвичність такої його композиції та стилю, що не міг бути єдиним в статтях і повістях. Через це уважний читач без особливого труда вирізнить у складі ізвода великі й малі повісті. Справжніми перлинами і ударними акцентами пам'ятки слід вважати повісті про Ізяслава Мстиславича (1146–1154), клан Ростиславичів, вбивство Андрія Боголюбського (1174), про галицькі події й похід Ігоря Святославича у Половецький степ (1185).



РОЗДІЛ II

ГЕНЕТИЧНА СПАДКОЄМНІСТЬ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ІЗВОДА ВІД КИЇВСЬКОГО ЛІТОПИСУ XII ст.

Із часу відкриття Галицько-Волинського ізвода М. М. Карамзіним учені не раз відзначали його незвичайність, значну відмінність від інших пам'яток літописного жанру. Карамзін належить чимало цінних спостережень над текстом ізвода, він першим помітив, що хронологічна сітка (як і розділення на порічні статті) незграбно, з великими похибками була пізніше приставлена до Іпатіївського списку. Вчений знав і Хлебніковський список, в якому поділ на статті й позначення років подій, як відомо, відсутні¹. Незвичайність Галицько-Волинського літопису підкреслив і К. М. Бестужев-Рюмін. Він вказав на його велику своєрідність, що відрізняє пам'ятку від традиційних літописних ізводів, зокрема відзначив більш струнку композицію пам'ятки, злитність викладу, а серед її джерел назвав окремі повісті (про Калкську битву, навалу Батия, смерть Володимира Васильовича волинського та ін.)².

Про Галицько-Волинський ізвод М. Д. Присьолков написав, що «ця пам'ятка являла собою історичне повісткування без звичайної для інших політичних центрів

¹ Карамзин Н.М. История государства Российского. СПб., 1842. Кн. 1. Т. 1. С. 16; Кн.1. Т.3. Примечания к 3 тому. Стб. 52. Прим.113.

² Бестужев-Рюмин К. О составе русских летописей до конца XIV в. СПб., 1868. С. 151–157.

Русі літописної сітки років»³. У наступній своїй праці вчений припустив, що редактор кінця XIII ст. перекомпонував текст Галицько-Волинського ізвода з тим, щоб надати йому хронологічної послідовності й вирізнити порічні статті. Але задум того можливого редактора залишився нездійсненим, і хронологічну сітку приладнали до тексту лише в XIV ст. в Іпатіївському списку⁴.

Уперше окремі повісті (помічені ще Бестужевим-Рюїнім) у складі Галицько-Волинського ізвода виявив і виділив Л. В. Черепнін. Він присвятив дослідження першій з двох основних частин пам'ятки, яку назвав Літописцем Данила Галицького. Вперше в науці вчений визначив структуру і склад Літописця, витлумачив його не як звичайний і традиційний ізвод порічних записів, а як композиційно цілісний твір, що відбив історію Галицько-Волинської Русі доби князя Данила. Черепнін відзначив наявність кількох повістей у складі Літописця⁵, чим відкрив новий напрямок у подальших студіях Галицько-Волинського ізвода взагалі. У своєму ґрунтовному й копіткому дослідженні цього ізвода В. Т. Пашуто сприйняв думку Черепніна стосовно того, що серед його джерел були літописні повісті, але не думав, що якісь із них були безпосередньо введені до тексту⁶.

Концепція Черепніна щодо включення складачами і редакторами до тексту Галицько-Волинського ізвода окремих повістей навела мене на думку про те, що, можливо, цих повістей у творі було набагато більше, і саме вони визначили

³ *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. СПб., 1996 (уперше книжка видана 1940 р.)

⁴ *Приселков М.Д.* Летописание Западной Украины и Западной Белоруссии // Ученые записки Ленинградского гос. университета. № 67. Серия исторических наук. Вып. 7. Л., 1941. С.5–24.

⁵ *Черепнин Л.В.* Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. № 12. 1941. С. 241 та ін..

⁶ *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. С. 17–133. Більш докладний огляд літератури теми див.: *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис. Київ, 1993. С. 6–24.

— **Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода**

структуру і жанр усієї пам'ятки. У процесі вивчення ізвода я прийшов до висновку, що цей літопис взагалі складається з окремих повістей, з'єднаних між собою пізнішими складачами і редакторами⁷.

У тексті основних повістей Галицько-Волинського ізвода (Початкової, Про збирання Данилом волинської отчини, Антиординської, Про стосунки з Литвою та ін.) містяться менші за обсягом, що звичайно розривають тканину цих більших повістей, а самі ці малі твори виявляються також розірваними вставками й уміщеними в різних частинах більших повістей. На мій погляд, так було свідомо вчинено давніми книжниками з двох причин. Перша – щоб створити картину повістунання адекватною історичній дійсності, коли одночасно розвивалось кілька різних за характером, змістом і значенням процесів і явищ в суспільстві, а події химерно переплітались між собою. Друга – щоб все ж таки надати творові вигляду традиційного, «справжнього» літопису. Мабуть, галицькі й волинські книжники розуміли всю незвичність для читачів написаного ними тексту. З цією самою метою кимось з пізніших редакторів була досить незграбно припасована хронологічна сітка до Іпатіївського списку нашого літопису з довільним і часто механічним розділенням тексту на щорічні статті.

Як відомо, Галицько-Волинський ізвод поділяється на дві не рівних за обсягом і різних за характером частини: Літописець Данила Галицького (1205–1258) і Волинський літопис (1259–1290). Думаю, що існують підстави відмовитися від погляду на пам'ятку як на шерег порічних статей, об'єднаних згодом в ізвод і оброблених складачами і редакторами. Перед нами зовсім інший, структурно досконалий історико-літературний твір, що висвітлює історію краю й усієї Південно-Західної Русі.

Завдяки дослідженням тексту Галицько-Волинського

⁷ *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис. С. 150–152.

ізвода мною запропонована така структура пам'ятки. Перша з двох його основних частин – Літописець Данила Галицького – складається з кількох більших і менших повістей. Вона відкривається Початковою Галицькою повістю, що починається словами: «Велику мятежю въставшю въ земли Русской, оставившима же ся двѣма сынома его...»⁸ – йдеться про події по загибелі Романа 1205 р. у Польщі.

Повість про боротьбу Данила проти ординського ярма, якою завершається Літописець, починається енергійно і стрімко: «Приславшю же Могучѣвѣ посоль свой къ Данилови и Васильку, будущю има в Дороговъску: «Дай Галич!»⁹. Це сталося, ймовірно від усього, восени 1245 р., коли Данило виграв вирішальну для долі його князівства битву біля м. Ярослава. Так само, як і всі інші, ця Повість неодноразово перебивається вставками менших повістей про стосунки Романовичів із західними сусідами: Угорщиною і Польщею, Литвою і ятвягами. Особливою «повістю в повісті» бачиться мені докладно повідана складачами історія участі Данила в суперництві за «Австрійську спадщину» (1252–1253), що також роз'єднана текстами іншого змісту.

Подібно до Літописця Данила Галицького, Волинський літопис зберігся не повністю. Він також позбавлений початку й кінця. Після обірвання Літописця на півслові (на подіях середини 1258 р.) йдуть слова: «По сем же минувшима двѣма лѣтома»¹⁰, а далі розповідь зосереджується навколо фігури молодшого брата Данила, князя Василька (з 1259 р.). Цю першу частину Волинського літопису можна назвати Літописцем Василька Романовича.

Збережена часом частина Літописця Василька починається зі слів: «И бысть тишина по всей земли. В тыя же дни веселе

⁸ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. За ред. М.Ф. Котляра. Київ, 2002. С. 77. Нами видано Хлебніковський список Галицько-Волинського ізвода, найбільш близький до архетипу.

⁹ Галицько-Волинський літопис. С. 109.

¹⁰ Там само. С. 123.

— Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода

бысть у Василка князя у Володимери городѣ: нача отдавати дѣщерь свою Олгу за Андрѣа князя за Всеволодича к Чернѣгову»¹¹. Запис відноситься до осені 1259 р. Згідно моїх спостережень, Літописець Василька складається лише з двох великих повістей: про Бурундаєву рать і про стосунки з Литвою. Повість про Бурундаєву рать характеризується цілісністю і стрункістю, жодного разу не перебиваючись вставками іншого змісту, що є звичайною річчю майже для всіх повістей, з яких сформовано Галицько-Волинський ізвод. Однак текст Повісті про стосунки з Литвою, що починається з відбиття подій літа 1262 р., вже неодноразово перебивається розповідями про різні події зовнішньополітичного життя: з'їзд руських і польських князів у Тернаві 1262 р., зв'язки з Польщею, а також волинські справи і смерть Данила, що настала 1264 р.

Завершується Літописець Василька Романовича звісткою про його кончину в 1269 р. Волинський книжник чомусь не створив посмертного панегірика своєму героєві. На мою думку, той панегірик таки існував, але його було втрачено при наступних редагуваннях і неодноразових перегрупованнях тексту. Далі починається наступна складова частина Волинського літопису – Літописець Володимира Васильковича, що відкривається словами: «И по немъ [Васильку] нача княжити, в него місто, сынъ его Вълодимеръ...»¹²

Творці Літописця Володимира Васильковича ставили перед собою ту саму мету, що й складачі та редактори Літописців Данила і Василька: звеличення князя і його діянь. Але написаний ними твір за формою та змістом набагато більше, ніж попередні частини ізвода, нагадує традиційний літопис. Він більше не являє собою низку з'єднаних між собою повістей. Ці повісті, а їх у складі Літописця Володимира кілька, лише використані в життєписі волинського

¹¹ Галицько-Волинський літопис. С. 123.

¹² Там само. С. 131.

государя – переважно як матеріал для написання авторського твору. І лише описові останніх років і днів життя героя присвячено особливу Повість про хворобу і смерть Володимира Васильковича, що без суттєвих змін була вміщена до складу його літописця¹³.

Завершується Галицько-Волинський ізвод невеликим уривком Літописця Мстислава Даниловича, котрому Володимир Василькович, що не мав сина, заповів своє Володимиро-Волинське князівство. Через невдалі перегрупування тексту пізнішими редакторами і складачами початок цього Літописця опинився в середині збереженого його фрагменту, вже після розповіді про початок правління Мстислава у Володимирі: «Князь же Мьстиславъ сѣде на столѣ брата своего Володимеря...»¹⁴ Літописець Мстислава уривається на подіях 1289–1290 рр.¹⁵

Як я вважав раніше, Галицько-Волинський ізвод XIII ст. так сильно і принципово відрізняється від інших літописів тому, що в Галицькій і Волинській землях у попередньому, XII ст. не велось літописання, отже, не існувало й літописної традиції. Адже звістки галицького і волинського змісту, що містяться в Київському літописі XII ст., зовсім не обов'язково могли бути запозичені з відповідних земельних літописів (як звичайно думали і нині думають дослідники літо-писання). Ті звістки могли створюватись, наприклад, із слів галицьких і волинських інформаторів. Замість цього в Галицько-Волинській Русі XII ст., мабуть, розвивався інший, не літописний літературний жанр: світських історичних повістей, присвячених місцевим князям. І нині дотримуюсь цієї думки, хоча й не вважаю її такою, що повністю і всебічно пояснює феномен композиції й складу Галицько-Волинського ізвода.

¹³ Галицько-Волинський літопис. С. 147–150.

¹⁴ Там само. С. 151.

¹⁵ Там само. С. 156.

— Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода

Отже, існують певні підстави думати, що Галицько-Волинський ізвод народився як своєрідне продовження і розвиток особливої, притаманної Галицько-Волинській Русі літературної традиції: написання історичних повістей, що замінювали там традиційний літопис. Якщо це справді було так, то перед нами явище, зовсім не виключне в давньоруській писемності XII–XIII ст.¹⁶ Як відомо, такі повісті існують у складі й інших літописних ізводів, зокрема Київського XII ст. і Суздальського XII–XIII ст. Вбачаю генетичну залежність повістей Галицько-Волинського ізводу від повістей Київського літопису.

Уже при побіжному знайомстві з повістями, що входять до складу Київського ізвода, не може не кинутися у вічі їх типологічна схожість з аналогічними повістями, які складають літопис Галицько-Волинський. Схожими видаються також зображувальні засоби, композиція, художні прийоми складачів і редакторів, спрямованих на емоційний вплив на читача. Наочніше всього це можна продемонструвати на образах центральних героїв головних повістей ізводів: Повісті про Ізяслава Мстиславича в Київському літописі й Літописця Данила Галицького – в Галицько-Волинському. Образи основних персонажів являють особливий інтерес при дослідженні літописних повістей з позицій історика. Тому, як мені здається, наочніше від усього простежити типологічну близькість обох повістей, розглядаючи їхні головні постаті.

Варто відзначити, що повісті у складі Галицько-Волинського літопису виглядають більш емоційними, їх композиція здається досконалішою, ніж повістей Київського літопису. Адже повісті Київського ізвода ще не зовсім відокремлені від літописного тексту, а от повісті ізвода Галицько-Волинського, образно кажучи, самі складають такий текст. Нарешті, герой повістей про Данила Романовича ще більше

¹⁶ Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис. С. 24–28 та ін..

ідеалізований, ніж Ізяслав Мстиславич у його повісті. Сказане більшою чи меншою мірою відноситься до інших повістей у складі обох ізводів.

Поза сумнівом, і в літописному ізводі того чи іншого князя його фігура також перебуває у фокусі повістування. Але поряд із ним активно діють інші персонажі, князі й бояри; часом вони рівноправні з ним у розповіді, а то й затуляють собою головного героя ізвода. У повісті ж герой є тією віссю, навколо якої крутиться колесо авторської розповіді. Однак марно шукати повної схожості між названими вище повістями: наприклад, у Повісті про Ізяслава герой з'являється й діє зрілою людиною, в останні вісім років життя і на піку політичної кар'єри, тоді як Данило в його Літописці вперше виступає ще зовсім маленьким хлопчиком, у віці п'яти років.

І в тій і в іншій повісті ліплення образу князя починається буквально з початкових слів. Герой з'являється вже на перших сторінках. Ось як у Літописці Данила Галицького починає діяти малолітній княжич. У 1211 р. десятилітній Данило, що жив на еміграції в Угорщині, був закликаний галицькими боярами у князі. Вони намірились підкорити собі хлопчика й правити від його імені. До сина приїхала з волинського міста Белза матір Анна, щоб узяти на себе керівництво князівством. Та до планів боярських олігархів не входило коритися владній та енергійній княгині – такою малює її Літописець Данила.

В кінці того року «галичане же выгнаша Данилову матеръ из Галича». І тут княжич уперше виявив сильний характер: «Даниль же не хотѣ оставити матере своея». Коли ж один з тіунів спробував відвести його коня в бік, «онъ же измокъ меч и тя его, и потя конь подъ нимъ: мати же, вземъши мечъ из руку, умоливше его остави в Галичи»¹⁷. Майбутній великий государ, тоді ще десятилітній хлопчик, показав боярам, що

¹⁷ Галицько-Волинський літопис. С. 80–81.

— Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода

не збирається миритися з їхньою сваволею. Так, принаймні, думав автор наведеного тексту.

Неважко помітити фольклорні витoki цієї розповіді, що бере початок, мабуть, у дружинному середовищі. Мотив малолітства персонажа¹⁸ був надзвичайно поширений в літописних життєписах героїв переказів і легенд. Пригадаймо свідоме применшення віку Святослава Ігоревича в оповіді Повісті временних літ про здобуття Ольгою Іскоростеня в 945 р.

Напроти, фактичний початок Повісті про Ізяслава в Київському літописі, де йдеться про початок його змагань за київський престол, не виглядає позитивним. Наш князь зображений у ньому без жодної симпатії: він дає обіцянку Всеволоду Ольговичу, що стояв на порозі смерті, підтримати сходження на стіл його брата Ігоря, та відмовляється від неї.

Підбурювані людьми Ізяслава Мстиславича (це можна зрозуміти з літописного контексту) кияни, до того ж обурені наміром Всеволода поставити князем свого брата без узгодження з міським вічем – «не бажаємо, щоб нас передавали, мов у спадок!» – кличуть Ізяслава у князі. Він одразу заявляє прихильним до нього городянам, що бажає сісти на стіл батька і діда свого – на київський великокнязівський престол¹⁹. Так визначає він, уперше в своїй політичній практиці, ідею успадкування «отчини», що нібито належить йому за княжим правом. В дійсності все було зовсім не так просто.

Адже встановлений Ярославом Володимировичем в «ряді» 1054 р. порядок успадкування престолів за принципом родового старійшинства («лествичного восхождения») незабаром по його кончині взяли спорувати князі-ізгої, не бажаючи чекати того часу, коли вимруть їхні дядьки,

¹⁸ Перед наведеними словами літописця сказано, що «Данилу же... тако младу сущю, яко і матере своєю не позна» – в дійсності ж йому виповнилося десять літ, – вік, в якому важко не пізнати власну матір!

¹⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 230–231.

старші в роді Рюриковичів (що вважались у суспільстві законними наступниками київського та інших князів), і кинулись відвойовувати у дядьків столи за порядком «отчинного» наслідування, який намагались військовою силою впровадити в життя.

Любецький з'їзд князів 1097 р., всупереч сподіванням ізгоїв, не узаконив «отчинного» порядку посідання княжих столів, як можна прочитати в науковій літературі, лише закріпив status quo: кільком князям дозволили «держать отчины»²⁰. Тому після Любеча на Русі продовжував панувати родовий («лествичный») принцип заміщення княжих престолів. Вперше порушив його Ізяслав Мстиславич.

Зрозуміла річ, він виходив при цьому з власних егоїстичних інтересів – бажав забрати у дядьків-Мономашичів Київ і велике княжіння. Об'єктивно кажучи, дотримуватись родового порядку на практиці з роками ставало все важче. Рюриковичі розмножувались, кількість осіб чоловічої статі примножувалась, робилось все важче відділяти старійшин-ство генеалогічне від старійшинства фізичного. Тому Ізяслав чутливо вловив настрої, що панували в феодальному суспільстві, й висловив їх афористичним виразом: «Не идетъ мѣсто къ головѣ, а голова к мѣсту»²¹, чим наголосив на вищості державних здібностей государя перед генеалогічним правом.

Проте не варто вбачати в Ізяславові Мстиславичу революціонера феодальних часів. Він дбав лише про посідання київського стола, посиляючись на зручне для нього «отчинне» право. А в теорії визнавав все ж таки родове старійшинство, називаючи Юрія Долгорукого старшим від усіх інших князів²². Але от на практиці Ізяслав всіма приступними йому засобами добивався Києва на правах

²⁰ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. СПб., 1998. С. 230–234.

²¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 306.

²² Там же. С. 257.

— Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода

«отчини». Так само і Данило Галицький пропагував ідею приналежності йому і його дітям Галицької землі як батьківського спадку й наполегливо проводив її у життя.

Данило Романович Галицький виявляє талант і вміння державного мужа (як виходить із розповіді його Повісті), ледве досягши 18-літнього віку. Молодий князь вирішує, що настав час для відвоювання волинської «отчини», стола його батька Романа Мстиславича. Та він почав тоді боротьбу не лише за втрачені землі, а й за відновлення єдності створеного Романом Галицько-Волинського великого князівства. У той час князівський престол Галича посів запрошений боярами Мстислав Мстиславич Удатний (з смоленської династії Ростиславичів). Данило вирішив до часу не претендувати на галицьке княжіння, а уклав союз із Мстиславом, одружившись з його донькою Анною²³. Він розраховував на поміч тестя у справі відвоювання Волині. Та його розрахунок виявився помилковим.

Бо Данило не врахував того, що заради здобуття Галича Мстислав підписав союзний договір із краківським князем Лешеком Білим – і відмовився допомогти зятєві, посилаючись на цю угоду: «Сыну! За пръвую любовь²⁴ не могу на нь вѣстати, а налѣзе собѣ други». Тоді Романович приймає сміливе й ризиковане рішення: атакує власними силами краківського государя і відбирає у нього загарбані тим дещо раніше західні землі Волинського князівства²⁵. Тесть не наважився перешкодити йому, а військо Лешека зазнало поразки в короткій і лютій сутичці з полками Данила.

Яскраво проявився державний талант старшого Романовича в багатолітній боротьбі за оволодіння Галичем і Галицькою землею, які він намагався возз'єднати з

²³ Галицько-Волинський літопис. С. 82.

²⁴ Звичайна для літописання формула союзного договору між князями.

²⁵ Галицько-Волинський літопис. С. 82.

Волинню. Після смерті Мстислава (1228 р.) князь більше не був зв'язаний не вигідним для нього союзом із тестем і заходився відвойовувати стольний град Галицько-Волинського князівства. Майже всі 30-і роки XIII ст. спливали в запеклому суперництві з угорським королем, чернігівськими князями Михайлом Всеволодичем і його сином Ростиславом та галицькими боярами, у перебігу якого Данило Романович кілька разів вступав до Галича – і кожного разу ворожі йому бояри змушували государя залишити місто. Нарешті 1238 року його знову закликала на княжіння галицьке віче. Під'їхавши до брами Галича, князь звернувся до городян з полум'яною промовою: «О, мужи градьстии! Доколѣ хочете тръпѣти иноплемєньныхъ князей²⁶ дръжаву!»²⁷ І городяни посадили Данила на стіл.

А в серпні 1245 р. Данило і Василько Романовичі дали вирішальну битву боярській маріонетці й ставленику угорського короля Ростиславу, що в останній раз спробував захопити Галич і землю. Наймане військо Ростислава і загони ворожих Романовичам бояр були розгромлені біля валів галицької фортеці Ярослава. По тому Данило розправився з боярськими ватажками і угорським воєводою Фільнієм, котрий чинив насильства над городянами і селянами. Ця битва підвела ризик під сорокалітньою боротьбою Данила з феодалською опозицією, намаганнями Угорщини і Польщі перетворити Галичину і Волинь у власні провінції. Було відновлене Галицько-Волинське велике князівство.

Навіть у виключно несприятливих обставинах, коли на кону стояли не лише політична доля, а й саме життя, Данило Романович виявляв самовладання і державний розум. Після монгольського завоювання Русі її князі один за одним почали їздити до Орди, щоб здобути приязнь Батия і одержати «ярлик» (право княжіння) на свої землі. Данило

²⁶ Йдеться про Ростислава Михайловича.

²⁷ Галицько-Волинський літопис. С. 98–99.

— Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода

Романович тривалий час відмовлявся їхати на поклон до хана. Але після перемоги Романовича в Ярославській битві і різкого піднесення його міжнародного і загальноруського авторитету в Орді зрозуміли небезпеку, що становив князь її владі. Намісник Батия на півдні Мауці прислав до Данила свого посла з вимогою: «Дай Галичь!». Як пише складач Повісті, той «дума съ братомъ своимъ, поеха къ Батыеви, рече: «Не дамъ полуотчины своея, но еду къ Батыеви самъ»²⁸.

Літописець Данила Галицького малює свого героя не лише мужньою, а й мудрою і обачливою людиною. Сучасник подій, папський посол у Монголії Плано Карпіні повідомляє, що попередньо Василько Романович посилав своїх людей до Сараю, і ті повернулись з охоронною грамотою для його брата²⁹. Та все ж таки Данило попрямував до Орди з важким серцем, його томили недобрі передчуття... Не варто шукати в літописі яких би то не було подробиць його зустрічей і перемовлянь з монгольським ханом. Відомо, що люди суздальського князя Ярослава Всеволодича провокували Данила в Сараї не коритися монгольським язичницьким звичаям³⁰, але він не піддався на їхні умовляння і поведився обережно і розумно, – адже вирішувалась доля його країни, і князь не міг дозволити собі діяти спонтанно і необачливо.

На прийомі в Батия, згідно розповіді Літописця, Романович поведився мужньо і з гідністю, не дратуючи хана. Батия, мабуть, сподобався розумний і безстрашний руський князь, він виявив доброзичливість (прислав вина, великодушно мовивши, що той не звик до кумису) і затвердив його государем Галицько-Волинського князівства³¹. А Михайло Всеволодич чернігівський, котрий гордовито відмовився виконати язичницький обряд, був по-звірячому

²⁸ Галицько-Волинський літопис. С. 109

²⁹ *Карпини Плано Иоанн де*. История монголов. СПб., 1911. С. 44.

³⁰ «Братъ твой Ярославъ кланялся кусту, и тобѣ кланятися!» (Галицько-Волинський літопис. С. 109).

³¹ Галицько-Волинський літопис. С. 109.

вбитий людьми Батия, що угледів у його вчинку гординю і нехить служити йому. Так ціною власного приниження Данило Романович зберіг свої землі й владу, не впустив монгольських намісників-баскаків до князівства, що дозволило йому надалі зібратись із силами для відсічі монгольським воєначальникам.

Так само, як Ізяслав Мстиславич, Данило Романович в описі автора його Літописця спирається на народ, повістяр малює його улюбленцем городян. Літописець яскраво зображає радість жителів Галича, що зустрічали государя, котрий в'їздив до міста: «Они же въскликнувшѣ рѣша, яко: «Се есть дръжатель нашъ, Богомъ данный» – и пустишася яко дѣти къ отцу и яко пчелы к матцѣ, яко жажущи воды къ источнику»³².

На Русі завжди особливо цінувались військові здібності государя, його полководницьке вміння, особисті мужність і хоробрість. У цьому легко переконатися, гортаючи сторінки Київського і Галицько-Волинського літописів. У Повісті про Ізяслава князь постійно виступає як хоробрий рицар. Уже на її початку книжник заявляє, що той «бѣ бо храборъ, крѣпокъ на рать»³³, постійно підтверджуючи свої слова у ході розповіді. Здається, найяскравіший епізод, що ілюструє хоробрість і воїнський запал Ізяслава наведено повістярем в описі вирішального бойовища за Київ 1151 року між його військом і полками Юрія Долгорукого.

Січа була особливо запеклою, бо в ній вирішувалась доля київського великокнязівського стола і загальноруської влади. Взаємне озлоблення тоді досягло граничної межі, коли вже руські ратники зважились убити руського князя, мов якогось половецького хана. Творець Повісті Ізяслава милується молодечтвом й сміливістю свого героя, якому в той час було близько 60 років: «И тако передъ всеми полкы

³² Галицько-Волинський літопис. С. 98–99.

³³ Летопись по Ипатскому списку. С. 238.

— Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода

въѣха Изяславъ одинъ в полкы ратныхъ, и копье свое изломи; и ту сѣкоша ѣ в руку, и въ стегно и бодоша, и с того летѣ с коня». Пораненого князя, котрий лежав на полі брані в озброєнні й шоломі, що затуляв обличчя, не впізнали власні ратники і мало не вбили його. При цьому вони добре знали, що перед ними якийсь руський князь! Лише коли Изяслав скинув шолом і назвав своє ім'я, його підняли з землі³⁴. Битва принесла перемогу Изяславу Мстиславичу.

В іншій оповіді цієї Повісті розповідається, як, незважаючи на чисельну перевагу сил Юрія, «Изяславъ же с братом своимъ Ростиславомъ всегда хотяшеть противу имъ бится», Але дружинники, а також кияни (ймовірно, ополченці) й чорні клобуки, всіляко стримували своїх князів від того³⁵.

Герой Повісті надихає своїм прикладом воїнів, що здригнулися. У перебігу битви з галицьким князем Володимирком, що невдало складалася для Изяслава, кияни і чорні клобуки із складу його війська почали вимагати від нього відступу. Та він вигукнув: «Луче, братѣ, измрѣмъ сде, нежели сей соромъ възмемъ на ся»³⁶. Втім, все ж таки згодом їм довелось відступити.

Взагалі ж Изяслав виступає в літописній Повісті як людина афористична, котра вміє вчасно мовленим словом запалити воїнів на бій. Під час запеклої битви з військом Долгорукого біля брами Києва воїни радили Изяславу підпустити ворога якомога ближче, а вже тоді битись із ним. На це він із гумором і образністю мовив: «Да же ны Богъ поможетъ, а ся ихъ отобьемъ, то ти не крилати суть, а перелетѣвше за Днѣпръ сядуть же, и оже ся уже поворотить отъ насъ, а тогда како ны Богъ дастъ с нимъ»³⁷.

Вершиною ж афористичності мислення князя можна вважати його знамените висловлювання з приводу поразки,

³⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 303.

³⁵ Там же. С. 295.

³⁶ Там же. С. 279.

³⁷ Там же. С. 297.

якої завдав уграм галицький князь Володимирко, і боягузтва в тому епізоді його сина Мстислава: «Тогда же Изяславу приде вѣсть къ Киеву, оже сынъ его побежен³⁸, а угре избити, и рече слово то, якоже и переже слышахомъ: «Не идетъ мѣсто къ головѣ, но голова к мѣсту»³⁹. Підкреслені мною слова свідчать про те, що цей вираз був улюбленим у київського государя.

Можна думати, що головними достоїнствами Ізяслава Мстиславича в очах складача Повісті були його полководницьке мистецтво і воєнне щастя. Як умілий воєвода князь виступає на сторінках Київського ізвода вже на самому початку Повісті про нього. Тоді, 1146 року, Ігор Ольгович не змірився з рішенням київської громади віддати княжий стіл Ізяславу. Ігоря не збентежила зрада братів у перших Давидовичів, і він зважується дати битву конкурентові. Біля валів Києва й відбувся той жорстокий бій.

Ізяслав Мстиславич уміло скористався з неузгодженості дій Ігоря, його брата Святослава і небожа Святослава Всеволодича. Коли полки чернігівських князів стовпились біля Надова озера, Ізяслав завдав першого, точно розрахованого удару: він звелів вірній йому кінноті берендеїв атакувати їх. Блискавичний удар кочовиків був настільки сильним, що сили чернігівських князів опинились роз'єднаними, і воїни побігли. Ігоря схопили і запроторили в монастир, а берендеї «идоша до нихъ до Вышегорода и до Днѣпра, до устья Десны и до перевоза до Киевского, сѣкуще я, а другыя въ водѣ избиваху, и многимъ падение бысть»⁴⁰.

Трохи пізніше, того самого 1146 р., Ізяслав Мстиславич виступає на сторінках Повісті як досвідчений і впевнений у своїх силах воєначальник, глава коаліції князів, котрі боролись проти брата Ігоря Святослава Ольговича. Він

³⁸ Побіг з поля бою.

³⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 306.

⁴⁰ Там же. С. 232.

— Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода

зумів роз'єднати чернігівських князів, залучивши на свій бік Давидовичів. Складач Повісті малює Ізяслава як стратега, що розробив план всієї кампанії: «Томъ же лѣтъѣ ходи Ізяславъ къ Давидовичема на снемъ, и рече има: «Поидита на Ольговича на Святослава»; и посла с ними сына своего Мъстислава съ переяславчи и съ берендѣи, рекъ имъ: «Идите на нь, оже передъ вами не выбѣгнеть, станьте же около его. Аче вы ся сътрудите, а я пакъ чѣлъ приду к вамъ, и стану около его...»⁴¹

На самому початку війни з Долгоруким Ізяслав виявив себе як обдарований полководець, котрий запропонував план війни на величезному просторі Русі – від Новгороду Великого до Переяславля Південного. Він об'єднав свої зусилля з молодшим братом Ростиславом і доручив йому вести бойові дії проти Юрія Володимировича на півночі, маючи у війську смолян і новгородців. Сам же київський князь залишався на півдні, аби стримувати Ольговичів і Давидовичів, використовуючи одних проти інших⁴².

1150 року громадянська війна на Русі досягла апогею. На той час Ізяслав заручився підтримкою угорського короля, що дозволило йому перейти у рішучий наступ проти суперника. Як і раніше, він веде стратегічні розрахунки, передбачає дії противника, враховує реакцію киян і жителів інших міст. Опинившись між полками Долгорукого і його постійного союзника Володимирка Володаревича галицького, Ізяслав збирає військову раду і звертається до руських князів і угорських воєвод з яскравою промовою, в якій тверезо оцінює становище, що склалося на театрі воєнних дій, угадує дії обох супротивних князів і пропонує план і послідовність дій у відповідь:

«Се Володимеръ по насъ идеть, а мы сде стоимы,... се Володимеръ за нами, а мало ли ны тотъ постигнеть, а се другая рать перед нами Гюрги», тому необхідно перехопити

⁴¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 235.

⁴² Там же. С. 249, 252, 253.

ініціативу, рушити на Київ (в якому тоді сидів Долгорукий) і спертися на підтримку озброєних киян. Ізяслав запропонував також використати легку кінноту чорних клобуків. Учасники ради схвалили цей задум князя, реалізація якого привела до перемоги над військом Юрія і повернення Ізяслава на київський престол⁴³.

Згідно свідчення Повісті про Ізяслава, князь володів хистом ґрунтовно готувати вирішальні битви війни, чим звичайно досягав успіху. У перебігу самого бойовища він часто приймав тактичні рішення, несподівані для суперника, чим збентежував його і користувався плодами цього. Під час генеральної битви за Київ 1151 р. син Долгорукого Андрій зі своїм полком і союзною половецькою ордою рішуче форсував річку Либідь і вдарив по військові Ізяслава. Бій обіцяв бути запеклим і тривалим, але Ізяслав Мстиславич, щоб відкинути легку кінноту противника і перейти в атаку, вирішив у перебігу бойовища перебудувати бойовий порядок свого війська, що виявилось несподіваним для Андрія: «Повелѣ нарядити дружину ис полковъ, а полковъ не рушати». Зібрані в ударний кулак кращі воїни князя разом з легкою кіннотою кочовиків стрімко атакували ворога: «И поткоша на нь вси, и черни клобуци отвсюда. И тако вбодоша ꙗко в Лыбѣдь весдѣ, инии же и брода грѣшиша, и тако избиша ꙗко»⁴⁴.

У присвяченій йому Повісті Ізяслав Мстиславич виступає також як воєначальник, котрий враховував не лишестратегічну обстановку, а й природні фактори. Він побачив, що на Дніпрі починає танути лід (справа була навесні) і вирішив відступити за річку перед коаліцією чернігово-сіверських і рязанських князів, що привели з собою половецьку орду⁴⁵. Та цей відступ забезпечив йому в кінцевому рахунку успіх.

⁴³ Летопись по Ипатскому списку. С. 287.

⁴⁴ Там же. С. 299.

⁴⁵ Там же. С. 254.

— Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода

Як і належить істинному полководцеві, Ізяслав зображується в Повісті здатним на воєнну хитрість, введення ворога в оману. У пліні бойових дій з Юрієм Долгоруким і Володимирком Володаревичем, щоб відірватися від наседаючого війська галицького князя й самому атакувати суздальського государя, він вирішив знятися з вигідної позиції вночі й «нача велѣти всимъ воимъ своимъ огни великыи класти, и тако накладъше огни, а сами поидоша черес ночь...»⁴⁶.

Не був чужим Ізяслав і різним удосконаленням військового спорядження, що полегшували досягнення воєнного успіху. У вирішальному для нього у війні з Долгоруким 1151 році він оригінальним способом перешкодив половцям, що прийшли тому на допомогу, форсувати Дніпро. Бій між суперниками стався на річці. Та воїни Юрія не змогли досягти успіху, «бѣ бо исхитрилъ Изяславъ лодыи дивно»: гребців на його човнах не було навіть видно, бо їх захищали щити, збиті з дощок, нагорі ж стояли бійці в «бронях» і стріляли з луків. Щоб не бути враженими під час поворотів, на кожній ладді стояло по два керманича, – один на носі інший на кормі, – «аможе хотяхуть, тамо поидяхуть, не обрацающе лодий»⁴⁷.

Як і в Повісті про Ізяслава, герой Літописця Данила представлений як хоробрий воїн, гордий рицар, вмілий боець у кінному й пішому порядку. Певно, це відповідало істині. Вже у віці 18 років він за дорученням тестя Мстислава захищає Галич від ворогів, і йому щастить відстояти місто від угрів і поляків. Але під'юджуваний боярами тесть навічось звелів зятю залишити Галич. Польсько-угорське військо погналось за Данилом. Юний князь зупинився – і дав бій ворогу, навернувши його на втечу. Повістяр із гордістю пише: Данило «младъ сы и показа мужъство свое, и всю ночь бистася». Романович кинувся

⁴⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 286.

⁴⁷ Там же. С. 293.

за боярином Глібом Васильовичем, Але той зміг утекти «борзости ради коньское». А «Данилови же възвратившюся и единому едущю межи ими [ворожими боярами], онѣмъ же не смѣющимъ наехати на нь»⁴⁸.

Через кілька років Романовичі взяли участь у битві на Калці, в якій руські князі зазнали поразки від монгольського війська Субедея і Джебе-Нойона. Автор Літописця із захватом пише, як «Василкови же збоденьну бысть, а самому Данилу вбоденьну бывшю в перси, младѣства ради и буести и не чюша раны, бывшие на телесе его: бѣ бо възрастомъ 18 лѣтъ, бѣ бо силенъ...»⁴⁹ Це зауваження повістяра, поряд з кількома іншими свідощтвами Літописця, дало підстави одному з дослідників применшити вік Данила і навіть оголосити його ... молодшим братом Василька (!), що, на мій погляд, є зовсім некоректним.

Адже применшення віку героя належить до типових прийомів фольклорних оповідей про них. Пригадаймо, як під час облоги Іскоростеня Ольгою 945 року її син Святослав зображається в Повісті временних літ, у відповідності до фольклорного канону, зовсім маленьким хлопчиком, нездатним навіть кинути, як слід, свого маленького списика: «Суну копьемъ Святославъ на деревляны, и копье летѣ сквозѣ уши коневы, и удари в ноги коневы, бѣ бо детескъ»⁵⁰. Насправді Святославу тоді виповнилося не менше 14–15 років.

Воїнське вміння і хоробрість Данило демонструє на багатьох сторінках його Літописця. Ось у битві з уграми 1232 р. «Данилъ же вбодѣ копие свое в ратного, изломившю же ся копью, и обнажи мечъ свой... Обнаживъ мечъ свой,

⁴⁸ Галицько-Волинський літопис. С. 83.

⁴⁹ Там само. С.86. Насправді Данилові тоді було 22 роки.

⁵⁰ Повесть временных лет. Подг. текста, перев., статьи и коммент. Д.С. Лихачева. 2-е изд. СПб., 1999. С. 28.

— Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода

идущую ему брату на помощь; многы же язвини и инии же отъ меча его умроша»⁵¹.

Вже у зрілому віці (йому тоді було вже близько сорока років) герой Літописця, неначе простий ратник, запекло б'ється в самій гущавині бою: «Данило «видѣвъ угрина, грядущаго на помощь Фили⁵², къпиемь сътче и, оружию, бывшу в немь уломлену спадесе, издыше... Паки же Данило скоро прийде на нь [Фильния], и раздруши полкъ его, и хоруговь его раздра [наполы]»⁵³. Таким самим хоробрим і азартним рицарем Данило Романович залишився і у віці, за давньоруськими мірками, зовсім похилому. Взимку 1254/55 р. він воював з ятвягами, балтськими племенами, що дошкуляли північно-західній Волині. Літописець милується його ратними подвигами: «Данилови же и Лвови [його сину] одинако належащими на ня и врѣгшимъ сулицами⁵⁴, паки [ятвяги] навратишася на бѣгъ»⁵⁵.

Та як не пишається автор Літописця ратними звершеннями Данила, все ж таки ще вище цінує він його полководницьке мистецтво, хист перемагати ворога не числом, а вмінням, здатність князя зберігати ясний розум і холонокровність у найкритичніших ситуаціях. А також оспівує діяльність свого государя як реформатора війська. Перш, ніж розпочати змагання за повернення Галицької землі, Данило Романович створює регулярну важкоозброєну піхоту, якої в ті роки не мав жодний руський князь. Ця мобільна піхота, здатна долати форсованим маршем за день кілька десятків кілометрів, допомогла Данилові виграти головні битви в його полководницькій практиці, починаючи з середини 30-х років XIII ст. Галицький повістяр щиро милується «пешцами» князя: «Въоружившимся пѣшцемъ

⁵¹ Галицько-Волинський літопис. С. 95.

⁵² Бану Фильнию, командующому венгерским войском.

⁵³ Галицько-Волинський літопис. С. 108 (1245 р.)

⁵⁴ Метальними списками.

⁵⁵ Галицько-Волинський літопис. С. 118.

ись стана; щити же ихъ яко заря бѣ, шеломи же ихъ яко солнцю въсходящю, копиемъ же ихъ дръжащимъ въ рукахъ яко трости мнози, стрѣлцемъ же обаполы идущимъ, и дръжащимъ в рукахъ рожанцѣ⁵⁶ свои, и наложившимъ на ня стрѣлы своя противу ратнымъ»⁵⁷.

Данилові вдалося реформувати також і кінноту, головну ударну силу його війська, насамперед свою особисту дружину. Це сталося вже у 40-і роки, коли він запозичив у монголів їх легке і надійне захисне спорядження. Галицький книжник описав його в розповіді про прихід князя на допомогу угорському королеві, котрий зібрався воювати в Австрії: «Нѣмьци же дивящюся оружию татарському: бѣша бо конѣ въ личинахъ и въ коярехъ кожанныхъ, и людие во ярыщѣхъ, и бѣ полковъ его свѣтлость велика, от оружия блистающюся⁵⁸. Таке спорядження виготовлялось із товстої (бичачої) шкіри, певно, з металевими накладками. Шкіряні шоломи («личины») захищали голови коней, а попони («кояре») – їхні тіла. Так само вершники були в легких і міцних шкіряних латах («ярыцах»), мабуть, з металевими накладками. Певна річ, князі й старші дружинники носили металеві лати і шоломи.

Полководницьке мистецтво героя являє одну з домінант Літописця Данила в цілому і повістей, що його складають. Князь загалом дотримувався пануючих у тогочасній Європі методів побудови бойового і похідного порядків війська, його структурного поділу⁵⁹, неписаних канонів ведення битви, – що їх, утім, у випадку необхідності порушував, як і належало справжньому полководцю.

Під час великої війни з ятвягами взимку 1254/55 р. Данилові Романовичу допомагали інші руські князі, а також

⁵⁶ Арбалети.

⁵⁷ Галицько-Волинський літопис. С. 111.

⁵⁸ Там само. С. 112.

⁵⁹ Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі. Київ, 2005. С. 134–139 та ін.

— Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода

мазовецький князь Земовит і краківський – Болеслав. «И бысть рать велика, яко же наполнити болота ятвяжъскаа полкомъ». Князі, що зібрались на раду, запропонували Данилу Романовичу: «Ты еси король, голова [всимъ] полкомъ,... вѣси [знаєш] бо ты войничьскій чинъ [бойовий порядок], на ратехъ обычай ти есть;... изыде самъ напередъ». Галицько-волинський володар на ходу перешиковує полки: «Даниль же, изрядивъ полкы, кому полкомъ ходити, самъ же изыде напередъ»⁶⁰.

Вищої точки (в зображенні складача Літописця Данила Галицького) полководницька майстерність князя досягла у головному бойовищі його життя – Ярославському в серпні 1245 р. Тоді Ростислав Михайлович чернігівський разом з угорським і польським військом та загонами бунтівних галицьких бояр попрямував на Русь. Назустріч йому з Холма вирушили полки Данила Романовича. Попереду, згідно канонів класичного воєнного мистецтва тієї пори, йшла «сторожа» (бойова охорона), далі авангард на чолі з одним із кращих воєвод Романовичів, дворським Андрієм: йому доручили завдання розвідки боєм, щоб визначити склад і кількість воїнів противника. За ними рухались основні сили галицько-волинського війська під командуванням безпосередньо старшого Романовича. Форсувавши річку Сян, Данило перешикував полки у бойовий порядок, і військо неквапно («с тихостию») грізно посунуло на ворога.

На тому березі легка кіннота Романовичів, що першою здолала річку, не зустріла сторожових загонів Ростислава й Фільнія, котрий командував угорським військом. Це дало можливість Данилові зайняти вигідну стратегічну позицію, на якій він і прийняв головний удар противника⁶¹.

Данило Романович удався до нетрадиційного розташування своїх полків. Він свідомо послабив центр

⁶⁰ Галицько-Волинський літопис. С. 117–118.

⁶¹ Докладно розглянуто перебіг Ярославської битви та її наслідки у кн.: *Котляр М.Ф.* Полководці Давньої Русі. С. 185–190.

(«чело»), куди мав ударити добірний угорський полк Фільнія. Воєвода Андрій, котрий командував центром, виконував установку свого князя і повільно, з боєм, відходив під натиском переважаючих сил ворога. Коли ж угри і боярські загони заглибились всередину бойового порядку руського війська, Данило стрімливо вдарив на них із флангів, а сам з добірною дружиною зайшов у тил уграм – і зав'язав «мішок». Ворог був зім'ятий, розрізнений, його почали нищити частинами⁶². Так герой Повісті здобув найважливішу вікторію у своїй полководницькій кар'єрі, після якої боярська опозиція була зламана, а Галицько-Волинське князівство нарешті було об'єднано і консолідовано.

Складачеві Літописця Данила Галицького все бачиться прекрасним в його герої. Він захоплюється його військовими талантами, милується його зовнішністю, малюючи образ ідеального князя і рицаря. Повість зберегла єдиний, здається, в давньоруській літературі опис парадного військового одягу руського князя: «Бѣ бо конь подъ нимъ дивленію подобень, и сѣдло отъ злата жъжена, и стрѣлы и сабля златомъ украшена, и иными хитростьми яко же дивитися, кожухъ же оловира грецького и круживы златыми плоскими ошитъ, и сапози зеленого хъза шити золотомъ»⁶³.

Творець Повісті про Ізяслава не обмежується вихвалянням свого князя як воїна і полководця. Він ще й дипломат. Поза сумнівом, князь розумів, що самими військовими засобами йому було не вирішити всіх проблем у давньоруському суспільстві. Адже значна частина його верхівки, багато князів і бояр, не визнавала його прав на київський стіл, вважаючи, що дядьки Ізяслава В'ячеслав і Юрій Мономашичі мають перевагу перед ним за звичаєм «лествичного восхождения». Тому з самого початку князювання у Києві Ізяслав

⁶² Галицько-Волинський літопис. С. 106–108.

⁶³ Там само. С. 112.

— Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода

Мстиславич опікується наданням легітимного характеру своєму правлінню.

З цією метою він спершу прагне домовитися з братом скинутого ним з престолу Ігоря Ольговича Святославом і силкується наблизити його до себе. За свідченням Повісті, Ізяслав Мстиславич одразу ж по зайнятті київського стола «приведе къ собе Святослава [Ольговича] и рече: «Свой ми еси сестричичь – и поча водити подлѣ ся»⁶⁴, тим самим оголосивши того своїм васалом. Але Святослав не покоровився йому, а після ув'язнення київським князем його брата Ігоря в Переяславлі «пославъ къ Юрьеву у Суждаль: «Брата ми Всеволода Богъ поялъ, а Игоря Изяславъ ялъ, а поиди в Рускую землю Киеву!»⁶⁵ То було оголошення війни новому київському государеві. Так починалася велика і тривала громадянська війна на Русі, в яку були втягнені майже всі руські князі.

У відповідь Ізяслав Мстиславич протиставив Святославу Ольговичу його братів у перших Давидовичів, раніше ображених братом Святослава Всеволодом у бутність того київським князем: «Томъ же лѣтъѣ ходи Изяславъ къ Давыдовичема на снемъ, и рече има: «Поидита на Олговича на Святослава», и посла с ними сына своего Мъстислава...» до Новгорода Сіверського⁶⁶. Протягом усієї війни Давидовичі підтримуватимуть переважно Ізяслава Мстиславича, а в неясних у воєнному плані ситуаціях один брат Володимир стоятиме на боці Ізяслава Мстиславича, а інший Ізяслав – Святослава. Все ж таки то був дипломатичний успіх київського государя. Адже він роз'єднав чернігово-сіверських князів, котрі раніше завжди трималися разом, і послабив цим Юрія Володимировича. І надалі Ізяслав Мстиславич дипломатичними методами постійно досягав успіху в суперництві з Долгоруким.

⁶⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 233.

⁶⁵ Там же. С. 234.

⁶⁶ Там же. С. 235.

Коли 1149 року Юрій Володимирович зумів захопити Київ, Ізяслав був змушений податись до свого домену Волині і одразу ж заходився збивати коаліцію проти Долгорукого: «Ізяславъ же пришедъ во Володимиръ, ся слати въ Угры къ зятю своему королеве и в Ляхы къ свату своему Болеславу и Межцѣ и Индриховѣ, и къ чesкому князю свату своему Володиславу, прося у нихъ помочи»⁶⁷. Підмога чехів і поляків виявилась швидше символічною, зате угорський король Геза II почав настільки дієво допомагати Ізяславу, що його поміч у кінцевому рахунку привела до перемоги Мстиславича над Долгоруким і Володимирком галицьким⁶⁸.

Союзницькістосунки з Угорщиною незабаром були зміцнені ще й звичайним для середньовіччя способом: укладенням міждержавного шлюбу: «Ізяславъ, сгадавъ съ зятємъ своимъ королемъ и съ сестрою своєю королевою»⁶⁹, і пояша у бана [заміж] дочеръ за Володимира [Мстиславича], і послаша ю къ Ізяславу напередъ Володимирю»⁷⁰. Аж до закінчення громадянської війни на Русі (1146–1151 рр.) продовжував діяти союзний договір між Ізяславом Мстиславичем і Гезою II, що відбився в дипломатичному листуванні між ними. У складі Повісті про Ізяслава з Київського літопису переказано шість листів угорського короля до Ізяслава, п'ять послань київського государя до Гези і одне надіслане з Угорщини Ізяславу його братом Володимиром⁷¹.

Як згадувалось, основною державною ідеєю Ізяслава, відбитою в Повісті про нього, була ідея відстоювання київської і взагалі південно руської «отчини», обґрунтування законності володіння нею родом Мстиславичів. Ця думка особливо чітко

⁶⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 268.

⁶⁸ Див. про це докладно: *Котляр Н.Ф.* Дипломатия Южной Руси. СПб., 2003. С.111–119.

⁶⁹ Геза II був одружений із сестрою Ізяслава Єфросинією.

⁷⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 283.

⁷¹ *Юрасовский А.В.* К вопросу о степени аутентичности венгерских грамот XII в. в Ипатьевской летописи // Древнейшие государства на территории СССР. 1981. М., 1983. С. 183.

— Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода

висловлена у зверненнях до сина Долгорукого Андрія словах вигнаного ними з Києва нашого героя: «Мнѣ отчины въ Угрехъ нѣтуть, ни в Ляхохъ, токмо въ Руской земли...»⁷²

А 1151 року Ізяслав здійснив вдалий політичний крок: оголосив київським князем найстарішого Мономашича – свого старшого дядька В'ячеслава Володимировича. Цим він вибив ґрунт з-під ніг Долгорукого, котрий добивався київського стола для себе, немовби забувши, що старшим Мономашичем є не він, а В'ячеслав. Певна річ, віддавши шану дядькові, Мстислав зберіг реальну владу і зробив так, що простуватий В'ячеслав сам запропонував йому співправління. Свій вчинок Ізяслав у таких словах пояснив братові й сподвижнику Ростиславу: «Добылъ есмь стрѣя своего и твоего Киевѣ, тебе дѣля и всея дѣля Рускыя земля»⁷³ – мовляв, все робилось заради Руської землі і тебе, брате! Ізяслав Мстиславич на сторінках Повісті не так уже й часто згадує про свою «отчину», та всі його помисли й дії в зображенні автора підкорені справі відстоювання тієї «отчини». Тим самим він обґрунтовував законність своїх домагань Києва і Руської землі.

Високі дипломатичні здібності Данила Романовича, його досягнення в сфері зовнішньої політики оспівує також його Літописець. Уже на початку самостійного князювання на Волині в 1220 р. він зумів розладнати спрямований проти нього союз Польщі з Угорщиною. І надалі, коли вони об'єднувались, він загалом успішно протистояв їм, використовуючи не лише воєнні, а й мирні засоби. У ті, 20-і роки XIII ст. Данило зумів протиставити натискові краківського государя Лешека союз із його конкурентом, мазовецьким князем Конрадом. Лише одного разу, в середині 30-х років, цей союз порушився, але вже на початку 40-х років був відновлений, його дотримувались і Романовичі, й діти, і онуки Конрада мазовецького.

⁷² Летопись по Ипатскому списку. С. 281.

⁷³ Там само. С. 292.

Головними зовнішньополітичними партнерами і суперниками Данила і його брата багато років були угорські королі. Андрій II і його наступник Бела IV постійно втручались у внутрішні справи Галицько-Волинської Русі. У часи боротьби Данила за Галицьку «полуотчину», коли ворожі йому бояри закликали на стіл різних слабких і покірних їм князів, у Галичі роками сидів із залогою угорський королевич, підтримуваний місцевими олігархами. Вступаючи до Галича в ті роки, Данило виганяв королевича, та коли бояри змушували Романовича піти з міста і землі, той знову повертався.

Вирішальний поворот у русько-угорських стосунках стався лише 1245–1246 рр., коли Данило Романович спочатку розгромив біля Ярослава приведене Ростиславом Михайловичем угорське військо, а потім благополучно повернувся з Орди від Батия з ярликом на Галицько-Волинське князівство. За свідченням автора Літописця, по тому «присла король угорський [до Данила], ... река: «Поими дъщерь мою за сына своего Лва». Повістяр просто пояснює несподівану пропозицію Бели IV: «Бояше бо ся его, яко былъ бѣ у Татарехъ, побѣдою побѣди Ростислава и угры его»⁷⁴. Данило пристав на пропозицію короля, і надалі стосунки між ними мали переважно мирний характер. З кінця 40-х років вони разом втручаються в Європейську війну за Австрійську спадщину, що, втім, не принесло успіху галицько-волинсь-кому государю.

Дипломатичними засобами Данилові Романовичу вдавалося стримувати агресію з боку польських і литовських князів і досягати успіху в стосунках із ними. Вершиною дипломатичної діяльності государя стали перетрактації з папською курією і коронація його вінцем від престолу св. Петра. Папа Інокентій IV 1246 року запропонував Данилові королівський вінець, сподіваючись одержати від нього право

⁷⁴ Галицько-Волинський літопис. С. 110.

— Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода

насаджувати католицизм у Галицько-Волинській Русі. Государ обережно поставився до цієї пропозиції і послав свого представника ігумена Григорія до Ліона, де тоді перебував папський двір. Одразу ж папа почав закидати Данила листами, в яких розписував вигоди перебування під його рукою, – лише одного дня, 3 травня 1246 р., курія надіслала йому сім (!) таких листів. Галицько-волинський князь розпочав тривалі і неприємні йому переговори з Інокентієм IV.

Із комплексу джерел, що висвітлюють ті переговори, можна зробити висновок, що Данило, сподіваючись спертися на папу й католицький Захід у майбутній боротьбі за вивільнення з-під ординського ярма, а також бажаючи повернути собі загарбані польськими і литовськими князями землі, обіцяв папі деякі поступки в конфесійному питанні. Однак з опублікованих документів Ватиканського архіву і, головне, з самих дій папського престолу, ясно, що Інокентій IV зовсім не збирався тоді боротися проти Орди й Монгольської імперії, а зробив акцент на латинізації руської церкви⁷⁵.

Із змісту папських булл, адресованих Данилові Романовичу, слідує, що папа прагнув насадити католицизм на Русі й діяв енергійно і безцеремонно: без погодження з Данилом наказав архієпископові Альберту ... прийняти від князів, бояр і духовенства присягу на вірність римській церкві, ще й оголосити на руських землях унію православної церкви з католицькою. Обурений Данило наказав не впускати архієпископа на його землі... Все ж таки князь досяг на переговорах певних політичних вигод. Насамперед, курія формально визнала непорушність православного обряду церковної літургії, законність прав Романовичів на їхні володіння та ін.⁷⁶

⁷⁵ Рамм Б.Я. Папство и Русь в X–XV вв. М.; Л., 1959. С. 154.

⁷⁶ Пащутю В.Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. М., 1950. С. 250 і далі.

Та головна для Данила і Русі тема – організація відсічі монголам – з вини папи у перебігу перетрактацій залишилась на другому плані. Лише після того, як невдоволений переговорами князь 1248 року перервав стосунки з курією, папський престол доклав великі зусилля, аби відновити їх – і спокусити князя брехливими обіцянками допомоги проти монголів. Навесні 1253 р. Інокентій IV видав буллу, якою закликав християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Помор'я до хрестового походу проти Орди⁷⁷. Це була підступна і демонстративна акція, що мала на меті приспати пильність Данила Романовича, спонукати його погодитися на коронацію. Адже князі перелічених слабосилих країн навіть не відповіли папі. Характерно, що лише через рік (!) папа доручив все тому ж Альбертові оголосити в Прусії похід проти монголів. І знову Інокентій IV не дочекався відповіді від пруського володаря. Та , мабуть, і не чекав на неї.

Восени 1253 р. папське посольство на чолі з легатом Опізо без запрошення прибуло до Данила: «Опи́за же при́йде вѣ́нець но́ся, обѣ́шеваа́ся, я́ко «Помо́щь имѣ́ти [ти] отъ па́пы». Але і в заключній стадії переговорів з курією князь твердо дотримувався головної умови угоди про коронацію: зобов'язання військової допомоги католицького Заходу проти Орди. Повістяр чітко і лаконічно відобразив тривожний настрій государя у питанні коронації: «Оному же одина́ко [все рівно] не́ хотя́щу, убѣ́ди его́ ма́ти его́, и Бо́лесла́вь и Со́мови́ть⁷⁸, и бо́яре ля́дьстии, ре́куще: дабы́ приа́лъ вѣ́нець, «а мы́ ему́ на по́мощь про́тиву по́ганымъ»⁷⁹. Коронація відбулася без жодної помпи, у ставці Данила у волинському місті Дорогичині. Він, певно, вирішив дати бій

⁷⁷ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historiam illustrantia*. Ed. A. Theiner. Romae, 1860. T. 1. № 107 (14 травня 1253 р.).

⁷⁸ Болеслав краківський і Земовит мазовецький.

⁷⁹ Галицько-Волинський літопис. С. 116.

— Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода

Орді, не сподіваючись уже на Захід. Тоді до рубежів його князівства наближалась численна орда одного з монгольських полководців Куремси. Данило в близькому майбутньому почне воювати з ним – і перемагати його.

В наступні роки обидві сторони не дотримувались умов угоди в Дорогичині. Папа так і не допоміг Данилові в боротьбі проти татар. Князь же не впустив до своєї країни католицьких місіонерів і ченців, не виконавши обіцянки навіть мінімальних поступок курії в конфесійному питанні. Стосунки з папством були розірвані назавжди.

Відстоювання «отчини» належало до головних ідей і дій Данила Романовича – так само, як Ізяслава Мстиславича. Та якщо Ізяслав прагнув утвердити в думці панівної верстви свої переважні права на київську спадщину, не заперечуючи при тому прав своїх дядьків-Мономашичів, то у Данила не було сумнівів у тому, що Галицько-Волинська Русь є його «отчиною» – й більше нічиєю! Ізяслав Мстиславич тлумачить поняття «отчини» здебільшого вузько, стосовно Київської й Волинської земель, і рідко щодо Південної Русі в цілому. Данило ж часами претендує, за свідченням його Літописця, на те, щоб об'єднати під своєю рукою всі південноруські землі, розглядаючи їх, можна думати, як «отчину» в широкому розумінні, – адже його батько Роман Мстиславич належав до Мстиславичів, котрі вважали Київ своєю «отчиною» і не раз посідали київський престол.

Розпочинаючи боротьбу за повернення Галицької спадщини свого батька, Данило Романович, як впливає з його подальших дій, прагнув об'єднати Південну і, можливо, всю Русь під своєю державною рукою. Адже у викладі Літописця Данила крізь риси, здавалось, традиційної політики князя щодо повернення відібраної ворогами «отчини» вже в перші роки його самостійної політичної діяльності досить виразно проглядає намагання князя згуртувати руські землі з метою відсічі іноземним загарбниками. Соціально чутливе вухо молодого государя

з юних літ сприйняло ідеї єдності всієї Руської землі, спільності походження східних слов'ян, що здавна жили в народі⁸⁰.

Тому Данило докладав зусиль до відвоювання в Угорщині і Польщі спочатку волинської, потім і галицької «отчини», а надалі і до організації збройної відсічі монгольським завойовникам. З цією метою він 1246 року засновує загальноруську митрополію в Галичі, мабуть, посилаючись на те, що загальноруський митрополит у Києві перебував під владою намісників Орди. Його обранцем став Кирило, близька Романовичам людина, «печатник» (канцлер) і полководець, про що свідчить літопис. Ця подія зміцнила авторитет Данила, зробивши його першим серед руських князів того часу.

Одночасно Данило Романович шукає спільників на Русі. У 1248 р. за рішенням Каракорума (столиці Монгольської імперії) великокнязівський престол у Володимирі на Клязьмі дістався молодшому брату Олександра Ярославича (Невського) Андрію⁸¹. Це спричинило напруженість між братами. Андрій одразу виявив себе правителем самостійним і амбіційним, котрий не бажав коритися Орді: не їздив туди за ярликом, не посилав дарунків хану, що завжди робили його попередники у Володимирі та інші князі.

Прагнення Андрія вивільнитися з-під монголо-татарського ярма привернуло увагу Данила, і галицько-волинський государ пропонує йому союз і підтримку в майбутній боротьбі проти окупантів. Лаврентіївський літопис повідомив, що 1250 року галицький митрополит Кирило їздив до Володимира на Клязьмі – підготувати шлюб Андрія з донькою Данила. Джерело свідчить, що того року «оженися князь Ярославичь Андрѣй Даниловичю Романовича, и вѣнча и митрополить [Кирило] в Володимери у святое

⁸⁰ Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. С. 159–164.

⁸¹ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. 2-е изд. Вып. 3. Л., 1927. Стлб. 470.

— Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода Богородици с єпископомъ Кириломъ⁸², и много веселья бысть»⁸³.

В Орді сторожко слідкували за діями Андрія Ярославича. Його шлюб з донькою могутнього галицько-волинського государя справив на монголів сильне враження. Проти Андрія послали сильне військо одного з Чингізидів Неврюя. У 1252 р. біля Переслава Залеського відбулася «битва велиа, и одолѣша татарове, и побѣжа князь велики Андрѣй Суздалский, и с княгинею своею и з бояры своими, въ Новгородъ Великий...»⁸⁴ Так Данило Романович втратив єдиного союзника на Русі, котрий міг би дієво допомогти йому у справі опору монгольським ханам.

Данилові Романовичу не пощастило скинути монгольське ярмо. Творці його Літописця всім ходом своєї оповіді засвідчують, що політичні обставини виявилися сильнішими від князя, — «не приспе время» для вирішальної відсічі завойовникам. Тим не менше, Данило успішно боровся з монголами, не раз перемагав орду Куремси, що кочувала поблизу південних рубежів його князівства. Тим самим він підривав сили ворога і проклав шлях прийдешнім поколінням государів. Його приклад, мабуть, надихав і Дмитрія Донського й Івана III.

Високий стиль, емоційність, вишукані художні засоби і прийоми виділяють Повість про Ізяслава Мстиславича серед інших повістей у складі Київського літопису. Ці менші за обсягом повісті зовсім неоднорідні за своїми літературними достоїнствами, серед них є твори видатних літературних якостей, наприклад Повість про убійння Андрія Боголюбського і, безумовно, Повість про нещасливий

⁸² Кирило II, єпископ ростовський.

⁸³ ПСРЛ. Т.1. Лаврентьевская летопись. 2-е изд. Вып. 3. Стлб. 472.

⁸⁴ ПСРЛ. Т.10. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1885. С. 138.

похід Ігоря Святославича на половців⁸⁵. Логічно буде погодитись із давньою пропозицією Грушевського розглядати «ці історичні оповідання XII в. як окремий літературний рід, виділивши його з-під загальної категорії «літописання», яка так мало говорить нашій уяві вже через саму свою загальність»⁸⁶. Подібне запропоновано мною щодо повістей Галицько-Волинського ізвода.

Я не випадково приділив у цій праці стільки уваги розглядові Повісті про Ізяслава Мстиславича, що знаходиться у складі Київського літопису XII ст. Вже перше порівняння її з тими повістями, з яких, на мій погляд, складається літопис Галицько-Волинський, дає підстави думати не просто про схожість цих повістей, але про генетичну наступність і залежність других від перших. Спробую коротко обґрунтувати таку думку.

Вище було висловлене припущення, що Київський літопис XII ст. складається в основному з повістей, з'єднаних літописними за формою статтями, та й у тексті самих повістей ці статті обов'язково присутні, хай навіть лише для зручності викладу подій, збереження їхньої послідовності й хронології. Але ті літописні статті посідають в ізводі досить скромне місце.

Дальший крок у розвитку літописної (вмонтованої в ізвод) повісті було, на мою думку, здійснено в Галицько-Волинському літописі, складачі протографа якого зовсім відмовились від традиційної літописної форми, лише іноді згадуючи про неї, як це бачимо на деяких сторінках другої основної його складової – Волинського літопису. Так народився Галицько-Волинський ізвод, що його досі за звичкою і традицією продовжують називати літописом.

⁸⁵ Див. про них докладно: *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. III. Київ, 1993. С. 53–66.

⁸⁶ Там само. С. 66.

— Розділ II. Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода

Із текстів обох Повістей (про Ізяслава і про Данила) створюється враження, що вони об'єднані близькими за характером зображувальними засобами, схожим набором якостей героїв. Мені здається, що повісті Галицько-Волинського ізводу ще більшою мірою, ніж повісті ізводу Київського, відрізняються від традиційних літописних текстів. Тому можна з необхідною в таких випадках обережністю вважати Галицько-Волинський літопис за формою і структурою спадкоємцем літопису Київського.

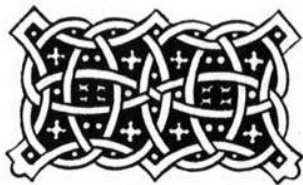
Звичайно літописознавці приймали склад південно-руського ізвода, що складається з Повісті временних літ, Київського і Галицько-Волинського літописів, як даність, не особливо задумуючись над тим, чому були об'єднані ці, такі різні ізводи. Висловлюючи думку більшості дослідників, О. П. Лихачова писала, що «третій компонент (Іпатіївського ізвода. — **М. К.**) Галицько-Волинський літопис різко відрізняється від попереднього тексту за стилем і змістом; можна вважати, що це самостійна, майже незалежна від загальноруського літописання пам'ятка»⁸⁷. З цих слів створюється враження щодо випадковості самого складу Іпатіївського ізвода. Власне, так і думав корифей літописознавства О. О. Шахматов: «Отже, в Іпатіївському літописі з'єднані дві пам'ятки»⁸⁸; це з'єднання уявляється майже механічним». Щоправда, вчений визнавав існування певного внутрішнього зв'язку між ними, тому механістичність об'єднання Київського і Галицько-Волинського ізводів не виглядає безсумнівною⁸⁹. І все ж таки подібний зв'язок, на його думку, не був органічним.

⁸⁷ *Лихачева О.П.* Летопись Ипатьевская // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1. Л., 1987. С. 238.

⁸⁸ Вчений розглядав Повість временних літ і Київський літопис XII ст. як єдиний твір.

⁸⁹ *Шахматов А.А.* Разыскания о русских летописях. М., 2001. С. 571–572.

На мій погляд, Галицько-Волинський літопис зовсім не випадково був приєднаний до Київського в спільному південноруському ізводі. Галицькі книжники, дуже ймовірно, читали і вивчали Київський літопис, прагнули наслідувати його. Адже художні засоби обох джерел є схожими, а склад із серії повістей об'єднує їх.



РОЗДІЛ III ВОЇНСЬКІ ПОВІСТІ В СКЛАДІ КИЇВСЬКОГО ЛІТОПИСУ

Повість *Володимира Мономаха*. Як мовилось, дослідники здавна відзначали складність, своєрідну мозаїчність літописних ізводів, починаючи з Повісті временних літ. Думка, за якою літописи складаються з різночасових і різнорідних частин, являючи собою, отже, ізводи, зовсім не нова і була висловлена ще на початку XIX ст. П. М. Строевим¹. Такий склад був властивий практично всім давньоруським літописам, починаючи з перших, що дійшли до нашого часу. Саме поняття літописного ізвода далі було конкретизоване і розвинене у працях М. П. Погодіна, І. І. Срезневського, І. Д. Беляєва, К. М. Бестужева-Рюміна і найбільше – О. О. Шахматова. «Було б неприпустимою модернізацією розглядати тексти літописів (у тому числі й «Повісті временних літ») як тексти єдині, що належать одному авторові», відзначив Д. С. Лихачов, на думку якого, неодноразові спроби відновити первинний «авторський» текст Повісті временних літ (А. Шлецер) або знайти єдиного автора для величезного за обсягом і темами Київського літопису XII ст. (Татищев, Шлецер, Міллер) і Новгородського XI ст. (Татищев, Міллер) не мали успіху й давно відкинуті наукою².

¹ Строев П.М. Предисловие к изданию «Софийского временника». СПб., 1820.

² Лихачев Д.С. «Повесть временных лет». Историко-литературный очерк // Повесть временных лет. Подг. текста, перев., статьи и комм. Д.С. Лихачева. 2-е изд. СПб., 1999. С. 291.

Моя книжка, як було сказано, присвячена в основному розглядові структури Київського ізвода XII ст., виділенню в його тексті великих і малих воїнських повістей. Проте перша серед цих повістей, що присвячена Володимирі Всеволодичу Мономаху, розпочинається ще на сторінках Повісті временних літ. Ця Мономахова повість плавно і якось непомітно переходить у Київський літопис, де й завершується розчуленим йому панегіриком.

Повість Мономаха – зовсім не єдина в Повісті временних літ. Більш відомою, існування якої в її складі визнається всіма дослідниками, є Повість про осліплення Василька Тербовльського³. Тому помилковою є поширена в науковій літературі думка щодо цілісності Повісті временних літ, яка немовби складається чи не виключно з порічних статей. Адже з самого початку літописання виклад історичних подій за роками в ізводах не був єдиною і неодмінною формою відбиття дійсності в літературі.

Повість про Володимира Всеволодича Мономаха розпочинається в Несторовому літописі під 1093 р. з опису смерті його батька і горя і туги героя, перед яким стоїть важкий політичний вибір. Володимирові доводиться зробити крок, від якого залежить і його доля, і доля держави. Сум'яття його душі висловлене в словах: «Аще сяду на столѣ отца своего, то имам рать съ Святополком взяти, яко есть столѣ преже отца его былъ». И, размысливъ, посла по Святополка Турову, а сам иде Чернигову»⁴. Це місце літопису потребує пояснень.

У посмертному панегірикові Всеволоду Ярославичу (помер 13 квітня 1093 р.) літописець зосередився на його високих моральних якостях, любові небіжчика до церкви та її служителів – і ні словом не прохопився про його державну діяльність. Нічого не було сказано й про те, кого бачив Всеволод на київському престолі. Адже сам Всеволод

³ Повесть временных лет. С. 110–115.

⁴ Там же. С. 92.

Розділ III. Воїнські повісті в складі Київського ізвода

Ярославич здобув київський стіл після своїх старших братів Ізяслава і Святослава, отже, за порядком «лествичного восхождения», коли стіл передається від старшого брата до наступного за віком. Але в феодальному суспільстві, завдяки виступам князів-ізгоїв проти такого порядку у 80-х – на початку 90-х років XI ст., почала поширюватись і думка щодо «отчинного» принципу наслідування престолів. Найактивніший серед ізгоїв Олег Святославич, син старшого брата Всеволода Ярославича, в 1083 р. на короткий час повернув собі Тмутарокань, а син вже молодшого брата Всеволода Ігоря Давид дещо пізніше насильницьким чином утвердився у Володимирі Волинському⁵. Вони вважали ті землі своїми «отчинами» і, можна думати, зуміли утвердити принцип «отчинного» наслідування в правовій свідомості частини князів і великих феодалів.

Всеволод із Володимиром не визнавали подібних претензій ізгоїв, вони залишались вірними порядкові «лествичного восхождения». Це підтверджується наведеними вище сумнівами Мономаха в своєму праві посісти київський великокнязівський престол. В. Й. Ключевський витлумачив це місце Повісті временних літ таким чином: «Володимир почав роздумувати, мабуть, із приводу поради посісти київський стіл в обхід старшого брата в перших Святополка Ізяславича: «Сяду я на цей стіл – буде в мене рать із Святополком, тому що його батько сидів на тому столі раніше мого батька»⁶. Останніх слів немає в літописі, однак сенс роздумів Мономаха, як мені здається, історик вірно зрозумів.

Чи не першим побачив складність і суперечливість становища, що склалося навколо київського великокнязівського стола в 1093 р., О. Є. Пресняков. Він висловив припущення, що віддання Володимиром Києва Святополку зовсім не було визнанням Мономахом порядку родового

⁵ *Повесть временных лет*. С. 87, 88, 110.

⁶ *Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах*. Т. 1. М., 1987. С. 184.

старійшинства, а всього лиш конкуренцією двох «отчинних» прав – його самого і Святополка. Це, на думку вченого, свідчить про бажання Володимира «відновити з Святополком двовладдя їхніх батьків з огляду особливо на безперервну його боротьбу із Святославичами за Чернігів»⁷.

Це твердження Преснякова знаходить підтвердження в подальшому розвиткові подій і, можливо, було підказане історикові самим цим розвитком. Дійсно, не мине й місяця, як Святополк із Мономахом утворять дуумвірат, спрямований не лише проти половецької загрози, а й проти Олега Святославича⁸.

Здається, головна причина поступки Києва Святополку була в Мономаха іншою. Повістуючи про кінець князювання Всеволода Ярославича в стольному граді Русі, літописець, як на мене, не випадково підкреслював відданість государя порядкові родового старійшинства при заміщенні київського та інших столів⁹. У цьому Володимир, слід гадати, був згідний із батьком. Він добровільно віддав Київ слабосилому і нездатному Святополку, мабуть, ще й тому, що не хотів спричиняти поштовх новим уособицям на Русі – адже події осені 1093 р., що завершилися кривавою битвою на Нежатиній Ниві¹⁰, поза сумнівом, продовжували жити в пам'яті людей старшого і середнього віку.

Наведені вище Нестором слова Мономаха «аще сяду на столѣ отца своего, то имам рать съ Святополком взяти...» свідчать на користь моєї думки. Володимир пам'ятав про «отчинний», сприятливий для нього порядок

⁷ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. М., 1993. С. 391.

⁸ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. СПб., 1998. С. 226 сл.

⁹ Див., напр.: Повесть временных лет. С. 91.

¹⁰ Її дали князі-ізгої Борис В'ячеславич і Олег Святославич київському князю Ізяславу Ярославичу і його брату Всеволоду. У битві загинули Ізяслав і Борис. Олег із залишками дружини втік до Тмуторокані, а Всеволод вокняжився в Києві.

Розділ III. Воїнські повісті в складі Київського ізвода

престолонаслідування, але, мабуть, розумів, що спертися на нього в той час привело б до пролиття руської крові. Все ж таки він поважав принцип родового старійшинства, про що свідчать його власні слова в «Повчанні»: «И на весну посади мя отець в Переяслави передъ братьею»¹¹ – в них відчувається ніяковість Мономаха, його невільна провина перед старшими в роді Ярославичів братами в перших Ізяславичами і Святославичами. Можна думати, своїм вчинком 1093 р. він повернув моральний борг Святополку Ізяславичу.

З самого початку Повісті Мономаха її автор беззастережно схвалює всі дії та вчинки героя. «Доброзичливість і співчуття до самого Володимира помітні особливо з кончини його батька (коли Мономаху виповнилося 40 років), будучи висловлені літописцем то в самій поведінці героя, то в оцінці його діянь. Темою цих висловлювань літопису є постійна турбота Мономаха про благо Руської землі та його розсудливість при досягненні цієї високої мети»¹². Повістяр схвалює поступку Володимиром чернігівського стола Олегу Святославичу, не бажаючи брати до рахунку того, що ця поступка була вимушеною. Сам Мономах у «Повчанні» відверто написав, що був змушений під загрозою половецького вторгнення віддати Чернігів ненаситному Олегові¹³.

Продовжуючи Повість Мономаха, автор живописує труднощі, з якими зіткнувся Святополк Ізяславич з перших днів сидіння на київському престолі. Він необачно наказав схопити половецьких послів, котрі, за словами повістяра, прийшли домовитися про мир. По тому насунула величезна половецька орда, виступити проти якої у Святополка не було ні сил, ні мужності. Тоді до справи втрутилися верхи київського суспільства: «Смыслении же глаголаху:... «Но

¹¹ *Повесть временных лет*. С. 103.

¹² *Орлов А. С. Владимир Мономах*. М.; Л., 1946. С. 37.

¹³ *Повесть временных лет*. С. 103.

послися к брату своему Володимеру, да бы ти помогль». Святополк послухав поради й попросив допомоги в Мономаху¹⁴. Разом з молодшим братом Ростиславом він підтримав київського князя, і не його вина, що нашвидкуруч зібране руське військо зазнало поразки від переважаючих за чисельністю сил половецьких ханів.

Повістяр вважає Мономаха миролюбною людиною, адже перед битвою «Володимеръ хотяше мира, Святополкъ же хотяше рати»¹⁵. Та обставини вимагають від нього воювати з ворогами. Навіть згода нашого героя на зрадницьке захоплення і вбивство двох половецьких ханів у 1095 р. виправдовується автором: мовляв, він пішов на це під тиском своєї дружини¹⁶. Так само з прихильності до Мономаха повістяр по суті виправдовує його нерішучі дії в справі осуду й покарання Давида Ігоровича за осліплення Василька теребовльського. Володимир Всеволодич засуджує негідну поведінку київського князя Святополка в цій справі, але все ж таки не воює з ним¹⁷.

Головну заслугу Володимира Всеволодича перед Руссю та її народом повістяр вбачає в його самовідданій і запеклій боротьбі проти наступу хижого Половецького степу. Розповідь про походи руського війська проти ханів є центральною частиною не лише Повісті Мономаха, а й Повісті временних літ за останнє десятиріччя її складання. «Літопис по вінця наповнений дзвоном воєнної слави», і ця слава багато в чому пов'язана з ім'ям Мономаха¹⁸. З 1103 р. починається низка переможних походів руського війська у степ, очолених Святополком Ізяславичем київським і Володимиром Всеволодичем, котрий посідав тоді скромний стіл Переяславля Руського, але на той час

¹⁴ Повесть временных лет. С. 92.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Орлов А.С. Владимир Мономах. С. 37.

¹⁷ Повесть временных лет. С. 95, 96, 112; Орлов А.С. Владимир Мономах. С. 37.

Розділ III. Воїнські повісті в складі Київського ізвода

уже зажив слави звитязного переможця жорстоких і захланних кочовиків.

Здавалось би, ініціатива в здійсненні воєнної експедиції південноруських князів у Степ мала належати їх главі – великому князеві київському Святополку. Проте повістяр зображує справу таким чином, що призвідцем першого та інших походів виступає Володимир Всеволодич. Літописна стаття 1103 р. яскраво відбиває апологетичну тенденцію Мономахового повістяра. Спочатку в Повісті йдеться про те, що Святополк і Мономах зійшлися думати на Долобську¹⁹. Володимир (як виходить з тексту джерела) почав закликати дружинників Святополка до походу в Степ. Проте вони почали відмовлятися, мотивуючи відмову тим, що, мовляв, навесні не варто іти, можна загубити смердів (селян) і ниви їхні. Воїни Святополка бідкалися й про те, що в поході загублять селянських коней. І в цей вирішальний момент Мономах звернувся до дружинників київського князя з палкою промовою: «Дивно ми, дружино, оже лошадей жалуете, ею же кто ореть. А сего чему не промыслите, оже то начнеть орати смердь, и приѣхавъ половчинъ ударить и стрѣлюю, а лошадей его поиметь, а в село его ѣхавъ иметь жену его и дѣти его, и все его имѣнье? То лошади жаль, а самого не жаль ли?»²⁰ Після чого присоромлена дружина Святополка і сам він погодились піти в Степ.

Далі було здійснено ще чотири великих і переможних походи Русі проти ханів: в 1107, 1109, 1111 і 1116 рр. І всі вони, згідно складачеві Мономахової Повісті, проходились за ініціативою Володимира Всеволодича. Особливо яскраво він описує похід 1111 р., внаслідок якого руські полки пройшли далеко на схід Половецькою землею і змусили сина хана Шаруканя Отрока разом із 40-тисячною ордою

¹⁸ Лихачев Д.С. «Повесть временных лет». Историко-литературный очерк. // Повесть временных лет. СПб. 1999. С. 284.

¹⁹ Урочище на Долобському (Дулебському) озері в Київській землі.

²⁰ Повесть временных лет. С. 117–118.

втекти до Грузії. Відгомін цього славетного походу зберіг Галицько-Волинський літопис у панегірику Романові Мстиславичу, з якого розпочинається збережений часом його текст²¹.

Характерним для манери праці повістяря є те, що оповідь про цей похід починається з дещо переробленого тексту статті 1103 р. Так само Мономах виголошує промову перед дружиною Святополка, так само присоромлені воїни та їхній пан погоджуються йти в похід. Текст цієї промови співпадає з текстом його виступу в 1103 р. Але на початку розповіді вже не Святополк із Володимиром на рівних сходяться думати, а ініціатива беззастережно віддається Мономаху: «Вложи Богъ Володимиру въ сердце, и нача глаголати брату своему Святополку, понужая его на поганья, на весну»²².

Виголошення промов героєм є однією з характерних рис воїнської повісті в літописах. Неодноразово звертається до своїх воїнів з яскравими промовами Ізяслав Мстиславич, про що йтиметься далі, в розгляді присвяченої йому Повісті. Так само Данило Романович на сторінках присвяченого йому ізвода запалює воїнів своїми емоційними виступами, які слід віднести до високих зразків ораторського мистецтва²³.

Останній серед своїх великих переможних походів на половецьких ханів герой Повісті здійснив у 1116 р., коли він уже посідав київський престол. Тоді його син Ярополк здобув головні половецькі «гради» Сугров, Шарукань і Балин. Половецька загроза Русі була усунута²⁴.

Для розуміння оцінки героя в Повісті Мономаха важливими уявляються заключні слова розповіді в Повісті временних літ про похід 1111 р.: «Възвратишася русьстии князи въсвои

²¹ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. За ред. М.Ф.Котляра. Київ, 2002. С. 77.

²² Повесть временных лет. С. 122.

²³ Котляр М. Данило Галицький. Київ, 2002. С. 325 та ін.

²⁴ Повесть временных лет. С. 129.

Розділ III. Воїнські повісті в складі Київського ізвода

съ славою великою къ своимъ людемъ. И ко всимъ странамъ далнимъ, рекуще къ Греком и Угром, и Ляхомъ и Чехом, дондеже и до Рима проиде, на славу Богу всегда и ныня, и присно во вѣки, аминь»²⁵.

Всесвітня слава Володимира Всеволодича згадується в його некрологічній характеристиці, вміщеній в Лаврентіївському літописі під 1125 р.: помер Мономах, «прослуvious в побѣдах, его именемъ трепетаху все страны, и по всемъ землямъ изыде слухъ его»²⁶. Інший, але теж високий і розчулений панегірик Володимиріу вміщено в закінченні його Повісті в Київському літописі, процитованому на початку цього параграфу.

На панегірику Мономахові й завершується його Повість у Київському ізводі. Однак він продовжував жити в цьому та інших літописах і через багато років по смерті. Вдячна пам'ять про князя ще довго дає про себе знати. У рік смерті Мономаха його син Ярополк безстрашно виступив проти половців: «Тогда же благовѣрнаго князя корень и благовѣрная отрасль, Ярополкъ призва имя Божие и отца своего, съ дружиною своею дръзну»²⁷. А коли Ярополк став київським великим князем, він виявив милосердя до чернігівського князя Всеволода Ольговича, що «заратился» в 1139 р, бо був милостивий норовом, мав страх божий в серці, подібно до свого батька, і, не захотівши творити кровопролиття, уклав із ним мир²⁸.

І далі Володимир Мономах виступає в Київському ізводі як високий взірєць для наслідування нащадками. Його велич і слава переносяться літописцями на синів і внуків

²⁵ Повесть временных лет. С. 122.

²⁶ ПСРЛ. Т.1. Лаврентьевская летопись. Вып.2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. Л., 1927. Стлб. 293–294. В Лаврентіївському ізводі вміщено дещо інший, ніж у Київському, варіант Повісті Мономаха.

²⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 209.

²⁸ Там же. С. 216.

героя. Так, розповідаючи під 1140 р. про труднощі його сина Мстислава, великого князя київського, коли «налегли половци на Русь», літописець піднесено вигукує: «Се бо Мьстиславъ Великийъ наслѣди отца своего путь Володимера Мономаха великаго, Володимиръ самъ собою постоя на Дону, и много пота утеръ за землю Русскую, а Мьстиславъ мужи своя посла, загна половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Русскую землю отъ поганыхъ»²⁹.

На Русі Мономашичі вважались головним княжим родом. Їм звичайно віддавали перевагу перед іншими князівськими кланами. В 1141 р. новгородські вічники просять собі в князі представника «племени Володимеря», відмовляючись прийняти сина чи брата Всеволода Ольговича, котрий посідав тоді великокнязівський стіл. Навіть прихильне до Ізяслава Мстиславича, онука Мономаха, київське віче в 1147 р. рішуче відмовляється послати військо проти Юрія Долгорукого, сина Володимира Всеволодича. Вічники заявляють Ізяславу: «Не можемъ на Володимире племя руки възняти на Гюргя»³⁰. Те ж саме мовлять київському государю куряни. Цей перелік літописних контекстів, у яких прославляється Мономах і його плем'я, можна ще продовжувати.

Й у небагатьох пам'ятках світської не літописної літератури XII–XIII ст. Володимир Всеволодич виступає не перевершеним ніким ідеалом государя, «страдальца» за Руську землю. Співець «Слова о полку Ігореве» жалкує про те, що «того старого Владимира нельзѣ бѣ пригвоздити къ горамъ киевськимъ»³¹ – він би сильною рукою й безмежним авторитетом забезпечив єднання князів перед лицем ворожої загрози. Нарешті, в «Слове о законѣ и благодати», створеному здогадно напередодні навали орд Батия на

²⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 217–218.

³⁰ Там же. С. 220, 246.

³¹ Слово о полку Игореве. Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950 (Литературные памятники). С. 26.

Розділ III. Воїнські повісті в складі Київського ізвода

Русь, Володимир Мономах звеличується як самовідданий борець за Руську землю, її щит і меч. Адже половці лякали його ім'ям дітей ще в колисці, а литва боялася визирнути з свого болота, коли чула про грізного государя Русі³².

Такі думки викликає короткий розгляд Повісті Мономаха, якою завершується Повість временних літ і якою починається її наступник у південноруському ізводі – Київський ізвод, чому присвячена моя книжка.

«Літопис Володимирова племені». Статті, що відкривають Київський ізвод (1118–1139 рр.), П. П. Толочко назвав літописом «Володимирова племені». У цих статтях відбиті останні сім років князювання Володимира Всеволодича, правління його синів Мстислава і Ярополка. Дослідник утруднився назвати авторів або автора цієї частини Київського літопису. Він висловив припущення, що ним був той самий книжник, котрий редагував за велінням Мстислава Повість временних літ. Цей літописець належав до близького оточення Мономаха і був його палким шанувальником³³. Дійсно, промономахова тенденція цих статей не викликає сумнівів.

Однак виглядає дивним те, що у статтях 1118–1125 рр. не можна розгледіти закінчення особливої Повісті про Володимира Всеволодича. Вони відбивають повсякденне життя і воїнські труди великого государя. Тим часом, посмертний панегірик князеві під 1125 р. виявляє розуміння літописцем дійсного масштабу і величі його постаті: «Преставися благовѣрный князь, христілюбивый и великий князь всея Руси Володимѣрь Мономахъ, иже просвѣти Рускую землю, акы солнце лучи пушая». Далі йдеться про гучну славу князя у всіх країнах як переможця «поганих» (половців), «братолюбца» і «нищелюбца», «добророго страдальца» за Руську землю³⁴.

³² Цит. за: Орлов А. С. Владимир Мономах. С. 44.

³³ Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. С. 138.

³⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 208.

Тому ймовірним видається припущення, що Повість про Мономаха, в якій головна увага відведена його подвигам у боротьбі з половецькими ханами і яка, на мою думку, вміщена в Повісті временних літ³⁵, з невідомих причин не була продовжена в Київському літописі. Останні сім років князювання Володимира Всеволодича, що відображені в ізводі, описані буденно, у формі і змісті порічних статей. Чому так сталося, відповісти неможливо, хіба якщо поринути в область спокусливих, але безпідставних (у джерельному плані) гіпотез.

Лише стаття 1123 р. вигідно вирізняється на тлі статей 1118–1125 рр. своєю докладністю і насиченістю подіями. У ній, як мені здається, помітний відгомін Повісті про Мономаха з Повісті временних літ. Ідеться про війну Володимира Всеволодича проти непокірного васала, небожа Ярослава Святополчича, котрий бажав добути для себе стольний град Володимир Волинський. У тому місті сидів син Мономаха Андрій з нечисленною, як виходить з контексту оповідання, залогою. Володимир же з Мстиславом не встигли йому на поміч. Ярослав, котрий зібрав чимале військо з іноземних найманців (угрів, поляків і чехів) і мав підтримку Володаря і Василька Ростиславичів (ворогів київського князя), вимагав від городян відчинити перед ним браму. Але Андрій, сподіваючись на Господа і на свого батька, тримався твердо. Ситуація розрядилась несподівано: під час об'їзду обложеного міста Ярослав наштотхнувся на двох поляків (що, мабуть, не належали до його війська), котрі й забили його. Залишене без проводиря військо розійшлося, хто куди, а Володар із Васильком схаменулися і послали дарунки Мономаху до Києва, бажаючи простити їх.

Перед тим Володимир Всеволодич звернувся з промовою до своєї військової дружини, засудив гордості й

³⁵ Повесть временных лет. СПб., 1899. С. 111–1129. На цих сторінках життєпис Мономаха має певні ознаки воїнської повісті.

Розділ III. Воїнські повісті в складі Київського ізвода

непослух Ярослава і послав до Володимира Волинського невеликий контингент воїнів на чолі з Мстиславом. Сам князь збирався піти слідом за ним «съ всіми вои», та наспіла звістка про загибель Ярослава і зняття облоги з міста³⁶.

Що ж до Повісті про Мстислава Володимировича, то розгледіти її в порічних статтях 1125–1132 рр. доволі складно. Тому що розповідь про вокняжіння Мстислава починається в ізводі буденно, лаконічним порічним записом: «Мъстиславъ, старѣйшии сынъ его [Мономаха] сѣдѣ на столѣ в Києви, отца мѣсто своего, маяя въ 20. Слышавше же се врази половци смерть Володимерю, и присунушася къ Баручю...»³⁷ У наступних, 1126–1127 рр., коротких статтях ім'я Мстислава навіть не згадується. Це типові для джерела порічні статті. Хіба що стаття 1128 р. зберегла певні риси тієї можливої Повісті, яка могла бути воїнською.

У цій статті йдеться про те, як майбутній глава клану Ольговичів Всеволод відібрав у свого дядька Ярослава Чернігів і сів у ньому: «Олговичъ Всеволодъ я стрѣя своего Ярослава Черниговѣ...» Він захопив престол, зневаживши порядок престолонаслідування. Мстислав із братом Ярополком вирішили піти на Всеволода, щоб відновити справедливість. Вони присягнулись Ярославу, що допоможуть йому повернутись до Чернігова. Та ігумен київського Андріївського монастиря Григорій відрадив братам воювати, сказавши, що меншим злом буде переступити хресне цілування, ніж пролити християнську кров. Григорія підтримав скликаний ним церковний собор. Ярославу довелося піти на удільний стіл до Мурома. Повістяр із співчуттям пише про вимушений вчинок Мстислава: «И створи волю ихъ [діячів церкви], и съступи

³⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 206–207.

³⁷ Там же. С. 208.

хреста Мьстиславъ къ Ярославу, и плакася того вси дни живота своего»³⁸.

Можна висловити здивування з приводу того, що князювання Мстислава описане так лапідарно в Київському ізводі, адже його надзвичайно високо цінували на Русі. Спливе кілька років, і літописець добрим словом пом'яне государя, засуджуючи князівські чвари по смерті Ярополка (1139 р.). Він згадає, як Мстислав самовладно вигнав з Руської землі двох полоцьких княжичів, що «не бяхуть [в] его воли», і заслав їх аж до Царгорода: «Се бо Мьстиславъ великий наслѣди отца своего потъ Володимера Мономахъ великаго»³⁹. Настрахані княжичі насмілились повернутись на Русь лише через сім років після кончини грізного Мстислава...

Як це не дивно, в літописі взагалі відсутній посмертний панегірик Мстиславу, лише коротко згадано про його смерть. А, тим часом, «великий Мстислав», як мало хто серед його рідні, заслуговував на зворушену і захопливу похвалу, і не тільки як борець проти хижого половецького степу, а й як государ, що зумів зберегти єдиновладдя на Русі та єдність держави. І того й іншого так не вистачатиме його наступникам на київському столі!

Звідси напрошується висновок, що «Літопис Мстислава», як дехто називає його, зберігся в Київському ізводі з великими втратами, приблизно десь на чверть його первинного тексту. Цього, втім, недосить для заманливого припущення щодо існування особливої воїнської повісті про князя Мстислава. Так само у звичайних, здавалось би, літописних статтях відбите князювання у Києві Ярополка Володимировича⁴⁰. Однак статті, що охоплюють 1132–1139 рр., докладніші й системніші від тих, в яких описане правління Мстислава. Крім того, що головне, вони об'єднані

³⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 209–210.

³⁹ Там же. С. 217.

⁴⁰ Там же. С. 212–217.

Розділ III. Воїнські повісті в складі Київського ізвода

фігурою Ярополка, котрий стоїть в епіцентрі викладу. А це і є одна з найсуттєвіших ознак літописної повісті.

Вже у першій статті цієї, умовно кажучи, Повісті про Ярополка ми бачимо сина Мономаха у ролі великого князя Русі, котрому доводиться стримувати зазіхання на Київ і загальноруську владу свого молодшого брата Юрія (Долгорукого) і брата у перших Всеволода Ольговича. Незабаром після сходження на київський стіл Ярополк улагоджує конфлікт між родичами через Переяславль Руський, виводить звідти Юрія і віддає місто іншому братові В'ячеславу. Юрій не вгамувався й виміняв у Ярополка Переяславль на свій Суздаль. Адже Переяславль був своєрідною приступкою до великокнязівського стола, отож Юрій виразно позначив цим вчинком свої наміри. Тоді до змагань навколо Києва втрутились Ольговичі⁴¹, котрі теж вважали свої права на стольний град Русі безсумнівними.

Повістяр зображує нерішучого насправді й непослідовного Ярополка владним вершителем долі Руської землі. Він рвучко (в зображенні автора) начебто розв'язує переяславський вузол, віддавши місто з волостю іншому своєму братові Андрію. По тому Всеволод Ольгович теж вирішує забрати собі Переяславль і «сѣ всею братьею» підступив до міста. Ярополк завдав йому контрудару, захопивши частину Чернігівської землі. Але потім Ярополк, котрий зібрав велике військо, не знати чому, пішов на мир: «И тако утиши благоумный князь Ярополкъ брань ту лютую». 1139 року Всеволод Ольгович знову рушив на Ярополка. Та «людие черниговци» примусили Всеволода просити миру, і Ярополк, подібний (на думку повістяра) до свого батька Володимира милостивим норовом і поважанням Господа, «створи с нимъ миръ»⁴². Все сказане дозволяє, здається, припустити, що Київський ізвод зберіг фрагменти Повісті про Ярополка.

⁴¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 212–214.

⁴² Там же. С. 215–216.

Все ж таки у відбитій в Київському ізводі частині Повісті про Ярополка створено доволі об'єктивний образ князя. З її тексту виходить, що він не зумів об'єднати клан Мономашичів і закріпити за ним Київ і загальноруську владу. Напроти того, з перших днів свого князювання Ярополк допустив розкол свого клану на Мономашичів і Мстиславичів, що почали запекло змагатись між собою за волості й міста. Його міжкнязівська політика виявилась непослідовною і хаотичною. Ярополк не зміг скористатися ні дипломатичними ні військовими засобами, щоб відтіснити Ольговичів від Києва. Оповідючи про його намагання помирити між собою Ольговичів і Давидовичів, джерело зауважує: «Хулу и укорь прия на ся [Ярополк] отъ братьѣ своея и отъ всихъ...», чим відбиває непопулярність князя і його державницьких заходів у феодальному суспільстві. Його земельні пожалування були безсистемними і не служили ні клановим інтересам нащадків Мономаха, ні справі зміцнення великокнязівської влади (його земельну політику неначе перейняв його наступник Всеволод Ольгович). Через це по кончині Ярополка його брати не змогли протистояти злягодженому натискові Ольговичів: Всеволода, Ігоря і Святослава⁴³.

Повість Всеволода Ольговича. Ще більше підстав існує для твердження, що наступною повістю в нашому літописі є твір, присвячений Всеволоду Ольговичу. Грушевський визнав, що «панування Всеволода ... описане в ряді досить великих записок доволі одностайно», тобто складає цілісність⁴⁴. П. П. Толочко теж бачить у статтях 1140–1146 рр. «комплекс записів», які розглядає мов літопис Всеволода⁴⁵. Обидва дослідники згодні в тому, що ця низка записів є

⁴³ Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. Київ, 2002. С. 145–146.

⁴⁴ Грушевський М. Історія української літератури. Т. III. С. 11–12.

⁴⁵ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці. С. 140–142.

Розділ III. Воїнські повісті в складі Київського ізвода

прихильною до Мономашичів, а до самого Всеволода автор ставиться досить стримано. Робились спроби виявити джерела розповіді про цього князя. Висловлювалась думка, що серед них був якийсь літопис «Володимирова племені» за 1139–1143 рр., що симпатизував князеві Андрію Мономашичу, а також літописи самого Всеволода і його братів Ігоря й Святослава. Обидва вони були ображені старшим братом, котрий позбавив їх Чернігова і вперто відмовлявся надати їм якісь волості (про що красномовно оповідає Київський ізвод). Тому літописці Ігоря й Святослава були вороже настроєні проти глави клану Ольговичів⁴⁶. Певна річ, у Всеволодовій Повісті відчувається ще й рука прихильного до нього чернігівського книжника. Тому образ цього государя в Повісті виглядає таким суперечливим...

Між Повістю про Ярополка і Всеволодовою немає звичайних порічних статей. Джерело розповідає, як негайно після скону Ярополка починає діяти чернігівський князь. Вже самий початок Повісті про Всеволода Ольговича зображує його вокняжіння в Києві з відвертим осудом дій князя. Коли по смерті Ярополка Володимировича в березні 1139 р. у Києві сів його наступний за віком брат В'ячеслав, про це дізнався Всеволод і разом із Святославом Ольговичем (братом) та Володимиром Давидовичем (братом у перших) прийшов до Вишгорода, зібрав там військо і несподівано для В'ячеслава пішов на Київ. Коли він «нача зажигати двори иже суть предъ городомъ и в Копыревѣ конце», миролюбний В'ячеслав вирішив віддати йому Київ і подався до свого доменіального володіння Турова. Всеволод сів на київський стіл – і відразу обманув брата Ігоря, якому обіцяв передати Чернігів, але не зробив того, а на час впустив до того міста свого союзника

⁴⁶ Рыбаков Б.А. Боярин-летописец XII века // История СССР. 1959. № 5. С. 61–62.

Володимира Давидовича⁴⁷. З цього почалася напруженість у стосунках Всеволода з братами Ігорем і Святославом.

Всеволод Ольгович виглядає в присвяченій йому Повісті політиком непослідовним, нерішучим і зрадливим. Його стихія – інтриги, до них він вдається навіть у стосунках з рідними братами. Можна думати, що, силою заволодівши великокнязівським престолом, Всеволод почувався незручно і невпевнено. Вже через кілька днів після усунення В'ячеслава «седішу Всеволоду Києвъ, и тогда нача слатися къ Володимеричемъ [Мономашичам] и ко Мъстиславичема⁴⁸, хотя мира с ними»⁴⁹.

Та Мономашичі й Мстиславичі (главою останніх був діяльний син Мстислава Володимировича Ізяслав) відкинули його мирну пропозицію і домовились разом піти на Київ. Всеволоду довелося зібрати братів-Ольговичів, покликати Володимира Давидовича й Володимирка Володаревича галицького. Все недовге, шестилітнє правління Всеволода пройде у воєнних зіткненнях з конкурентами, маневруванні між рідними братами і братами у перших Давидовичами і нацьковуваннях суперників одного на одного. Мабуть, тому, що в основі Повісті про Всеволода лежать джерела, переважно йому не симпатизуючі, він охарактеризований у своїй Повісті зовсім непривабливо.

Повістяр осудливо зауважує: «Сам [Всеволод] хотяше землю всю [Русь] держати, искаше подъ Ростиславомъ Смоленська, а подъ Изяславомъ Володимеря»⁵⁰. То були доменіальні володіння обох старших Мстиславичів. Продовжуючи політику усунення конкурентів з південної Руської землі, він намірився вигнати Андрія Мономашича з Переяслава Руського, звідки той загрожував його київському князюванню. Але Андрій виключно відповів Всеволоду: «Въ

⁴⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 217.

⁴⁸ Синам Мстислава Володимировича.

⁴⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 218.

⁵⁰ Там же. – С. 218.

Розділ III. Воїнські повісті в складі Київського ізвода

Переяслави хочю на своей отчинѣ смерть прияти. Оже ти, братъ, не досити волости, всю землю Рускую държачи, а хоцеши сея волости. А убивъ мене, а то тобѣ волость, а живъ не иду изъ своей волости». Андрій розбив військо Всеволодова брата Святослава, і «заутра миръ створиша Всеволодъ съ Андрѣемъ». До цих слів книжник додав багатозначну ремарку: по тому «цѣлова крестъ Андрѣй, Всеволодъ же бяше не целоваль креста еще». Тієї ж ночі загорівся Переяславль, Всеволод налякався і нікого не послав до міста гасити пожежу, натомість вранці повинився перед Андрієм і визнав, що у пожежі винен він сам, бо вчасно не приніс присягу на хресті⁵¹. Ця повчальна історія лиховісним камертоном звучить протягом усієї Повісті про Всеволода.

Як підкреслює повістяр, Всеволод Ольгович не скористався з уроків невдалого князювання Ярополка Володимировича. Бо він почав ворогувати не лише з Мономашичами-Мстиславичами, а й зі своїми братами й іншим чернігово-сіверським родом – Давидовичами. Всеволод короткозоро зробив ставку на честолобного онука Мономаха Ізяслава Мстиславича. 1142 року він надав Ізяславу Володимир Волинський, наділив сина Святослава Туровим, зате обділив рідних братів Ігоря і Святослава. «И бысть братъи его тяжко сердце Игореву и Святославу: волости бо даеть сынови, а братъи не надѣли ничимъ же» Вони хотіли одержати від нього Чернігівську і Новгород-Сіверську волості⁵². Адже, зробившись київським князем, Всеволод залишив за собою і престол Чернігова, що викликало справедливе обурення братів.

І далі Ігор і Святослав Ольговичі вперто продовжували вимагати від Всеволода родові землі й вирішили самі здобути собі волості: «Ты намъ братъ старѣйший, аже ны не даси, а намъ самимъ о собѣ поискати!»; и распрѣвшеся

⁵¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 218–219.

⁵² Там же. С. 222.

сь Всеволодомъ и поѣхаша отъ Киева ратью на Вячєслава» в союзі з Давидовичами⁵³. Всеволод згадав нарешті, що він – київський князь, і послав В'ячеславу Володимировичу «вои в помощь». Йому довелося також задобрити невеликими земельними пожалуваннями братів-Ольговичів і Давидовичів, аби розірвати їх союз.

Нелогічна й короткозора міжкнязівська політика Всеволода Ольговича приносила йому інші овочі, ніж ті, яких він волів. Він так і не зумів посварити між собою нащадків Мономаха, не зміг навіть зробити рідних братів своїми союзниками. Всеволод марно продовжував шукати союзу з Мономашичами, аби хоч якось зміцнити своє становище в Києві. Тому він дозволив сісти в Переславлі Південному Ізяславу Мстиславичу, вивівши того з Володимира Волинського, а Володимир віддав синові Святославу. Повістяр відгукнувся на ту його дію словами: «Не любяхуть сего Олговичи, братья Всеволожа, и поропташа на нь, оже любовь имѣть съ Мьстиславичи...»⁵⁴ В той час Всеволод зумів якось вгамувати братів, кинувши їм дрібні володіння. Але невдоволення серед молодших Ольговичів не вщухло.

Всеволод Ольгович, великою мірою під тиском суспільної думки, насамперед феодального середовища Русі, час від часу докладав зусиль до зміцнення державної структури, підірваної розкольницькими діями самого великого князя та його братів. У 1144 р. він зібрав князівську коаліцію і пішов походом на галицького государя Володимирка Володаревича, котрий не бажав йому «поклонитися». Брат Ігор умовив Всеволода почати переговори. (Книжник не приховує того, що за це галицький князь обіцяв Ігорю по смерті брата допомогти йому сісти в Києві). Наляканий Володимирко

⁵³ Летопись по Ипатскому списку.

⁵⁴ Там же. С. 223–224.

Розділ III. Воїнські повісті в складі Київського ізвода

визнав зверхність Всеволода і заплатив величезну контрибуцію – більше двохсот кілограмів срібла⁵⁵.

Повістяр доніс до нас історію заключного року князювання Всеволода. Він довго і тяжко хворів, через що (як пояснює повістяр) і не зміг вдруге упокорити Володимирка галицького, повернувшись з походу в його розпалі. В останні місяці життя він, мабуть, згадав, що очолює клан Ольговичів і вирішив потурбуватись справами київського княжіння. Він зібрав братів-Ольговичів і Давидовичів, запросив Ізяслава Мстиславича, в якому даремно, як з'ясувалось, бачив союзника і виклав перед ними свої наміри. Всеволод заявив, що йтиме по стопах Мономаха. Адже той посадив у Києві сина Мстислава, а Мстислав передав престол братові Ярополку. Отже, сказав Всеволод, «азъ по собѣ даю брату своему Игореві Києвъ»⁵⁶. Він змусив князів присягнути у вірності своєму наступнику. До цих слів складач Повісті про Всеволода додав проникливе зауваження: «И много замышлявшу Ізяславу Мъстиславичю, нужна бысть цѣловати крестъ»⁵⁷.

Всеволод Ольгович також закликав князів присягнутися його братові Ігорю в тому, що не будуть вимагати волостей від нього а задовольняться тим, «что вамъ начнетъ даяти, но по воли, а не по нужи»⁵⁸. Однак цей його заклик залишився не почутим.

Напередодні кончини Всеволод запросив до себе проводирів київського віча і вимагав від них присягнути на вірність його братові Ігорю. «Они же вси цѣловаше к нему [Ігорю] крестъ, рекуче: «Ты намъ князь», и яшася по нь лестью»⁵⁹, тобто, присягнули нещиро. Так само нещиро підтвердили свою вірність Ігореві Ізяслав Мстиславич і Давидовичі.

⁵⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 225–226.

⁵⁶ Там же. С. 227.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же. С. 229.

А другого дня Всеволод помер. Це сталося 1 серпня 1146 р.⁶⁰

Так само, як у повістях про Мстислава і Ярополка Володимировичів, Повість про Всеволода Ольговича в тому вигляді, в якому дійшла до нас, не завершується панегіриком покійному. На мою думку, його й не існувало. При тому, що ставлення повістяра до цього государя взагалі суперечливе, його князювання перейшло в заворушення киян, котрі піднялись проти брата покійного Ігоря. Мабуть, творець Повісті визнав для себе недоцільним складати похвалу князеві, котрий розбурхав суспільство і, врешті решт, призвів країну до громадянської війни.

Та ні князі-Рюриковичі, ні київське віче, видно, не збиралися виконувати умови присяги щодо Ігоря Ольговича, складеної на хресті перед Всеволодом. Занепокоєний Ігор «ѣха Киеву, и созва кияне вси на Ярославль дворъ, и цѣловаше къ нему хрестъ...»⁶¹ – вдруге за останні дні. Порушення «хрестного целования» було в ті часи буденною річчю. Порушники, певно, вважали, що роблять це з високих політичних міркувань, а вже справа священика (чи митрополита, коли йшлося про київського князя) відпустити їм гріх. Дійсно, коли Ігор повернувся до палацу, віче знову зібралось біля Турової божниці й почало кликати його до себе. Він послав до них брата Святослава, бо сам мав хворобу ніг, не міг ходити, та й, мабуть, їздив верхи через силу. І тепер уже Святослав від імені брата цілував хрест вічу в тому, що над городянами не будуть чинити насильств і судитимуть справедливо⁶². Здавалось би, конфлікт між князем і городянами владнали. Але тут на політичну сцену виступив найбільш активний Мономахич – Ізяслав Мстиславич. Далі Повість про Святослава Ольговича плавно переходить у твір про Ізяслава Мстиславича.

⁶⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 229, 457.

⁶¹ Там же. С. 229.

⁶² Там же.

РОЗДІЛ IV

ПОВІСТЬ ІЗЯСЛАВА МСТИСЛАВИЧА

Дослідники вже відзначали, що Повість Всеволода Ольговича зовні непомітно перетікає у Повість Ізяслава. Відношу таку відсутність чіткої межі між цими повістями на рахунок пізніших редакторів і складачів Київського ізвода. Як згадувалось у попередньому розділі, Повість про Ізяслава починається зі слів: «И не угодень бысть кияномъ Игорьъ, и послашася къ Переяславлю къ Изяславу рекуще: «Поиди, княже, къ намъ, хочемъ тебе». Таку думку чи не вперше висловив М. С. Грушевський. Та перед цими словами повістяр розповів про те, що кияни не задоволювались обіцянками Святослава і кинулися грабувати Ратьшинь¹ дворъ» і мечників. Святослав з дружинниками ледве втихомирив їх. У цю напружену хвилину розгублений Ігор Ольгович зажадав від Ізяслава Мстиславича, щоб той прибув до нього. Замість відповіді Ізяслав зібрав воїнів, вийшов з Переяславля і пішов на Ігоря². Ситуація блискавично змінилась, і не на користь Ольговичів. Мені здається, що дійсний початок Ізяславичої повісті втрачений.

Перш ніж перейти безпосередньо до розгляду тексту Повісті Мстислава, варто, здається, згадати про те, як дослідники ставились до неї. Вже згадувалось, що Грушевський взагалі невисоко оцінював Київський ізвод, вважаючи його механічним з'єднанням окремих повістей, до того ж написаним стандартною мовою, сповненою різних кліше. А от для Повісті про Ізяслава Мстиславича він робив виключення з такої осудливої оцінки і ставив її як

¹ Ратша, – певно, тіун Всеволода Ольговича.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 230.

художній твір дуже і дуже високо: «По своїм літературним прикметам (якостям. – **М. К.**) вона повинна зайняти місце поруч найславніших творів середньовічної літератури – лицарських епосів і романів», бо її багатий і мальовничий стиль нагадує йому стиль західних лицарських романів, при тому, що, на відміну від них, зміст Повісті Ізяслава зовсім не фантастичний, а «тверезо реальний»³.

Грушевський захоплюється дружинним, рицарським стилем цієї Повісті, вважає її тогочасною манерою красного письменства, що характерна також для тих частин Київського ізвода, де відбита історія Русі по смерті Ізяслава Мстиславича. Такі виразно дружинні ноти вчений бачить у характеристиках і посмертних панегіриках князів Ростиславичів, близької рідні Ізяслава (адже Ростислав був його рідним братом).

Великого художнього й історичного ефекту, продовжує історик, повістяр досягає у творі, будова якого ніби «зовсім проста». Книжник веде розповідь у хронологічному порядку, роблячи часом відступи в часі, з'єднуючи епізоди стереотипними фразами «в то же веремья», «в том же лете» та ін. Текст Повісті не позбавлений і «загальних місць» (кліше). Повістяреві вдалося створити яскравий образ життя князівсько-дружинної верстви, розкрити її інтереси, провідні ідеї та настрої⁴.

Важливим спостереженням Грушевського над текстом Повісті слід вважати вміщену в ній загальну характеристику південноруського рицарства, якому були притаманні культи честі, рицарського слова, гуманність, милосердя до слабих і бідних. Перед нами, пише він, «кодекс моралі, пропагований дружиною поезією ... і дружиною повістю»⁵. У дійсності, справжнє моральне обличчя більшості

³ Грушевський М. Історія української літератури. Т. III. Київ, 1993. С. 42.

⁴ Там само. С. 36–37.

⁵ Там само. С. 38.

боярства і дружинників було дещо іншим, але вчений вірно підмітив, що така характеристика була ідеалом, піднесеним літописцем.

«Якщо у старих літописців XI ст. на одній сторінці вміщувались відомості за 5–10 років, то в життєписі Ізяслава Мстиславича однієї літописної сторінки іноді вистачало лише для викладу подій одного дня, що часом перетворювало літопис на щоденник»⁶. Такими словами Б. О. Рыбаков починає розгляд літопису Ізяслава Мстиславича у своїй праці, де викладено його загальний погляд на джерела давньоруської історії. Вчений зауважує, що цей літопис (Повість. – **М. К.**) є найбільш повним і яскравим за своєю ідеологією зразком боярсько-князівського літописання початку доби феодальної роздробленості.

У статті про повість, присвячену Ізяславу Мстиславичу, Рыбаков формулює власний принцип розділення тексту літопису на окремі твори (повісті): «Найголовніше, що дозволяє розподілити текст за авторами, – це різниця симпатій і антипатій, визначення, кого називає автор «наши» та «они», кому допомагає «животворящий крест», а кому «злокозненный дьявол»⁷. Повністю приєднуюсь до цих слів – адже при всьому тому, що в такому методі присутній елемент індивідуального розуміння тексту і просто смаку дослідника, інших способів виділення дослідження літописних повістей, як правило, не існує. Спроби виділити ті чи інші повісті методом аналізу стилю, особливостей вживання слів і виразів виглядають, як на мене, непереконливими.

Рыбаков вважає складачем літопису Ізяслава Мстиславича його ближнього боярина Петра Бориславича. Та, «аналізуючи літописні матеріали середини XII ст., – пише

⁶ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 303.

⁷ Рыбаков Б.А. Боярин-летописец XII века // История СССР. 1959. № 5. С. 62.

вчений, – я дійшов висновку, що висновок щодо авторства Петра Бориславича слід розширити на весь комплекс літописних статей, зв'язаних з великим князюванням Ізяслава Мстиславича (1146–1154) і на окремі статті пізнішого часу». Історик помітив схожість літопису Петра Бориславича (1146–1154) із записами, які можна умовно назвати текстами основного літописця Рюрика Ростиславича (1181–1196). Рибakov твердить, що Петро Бориславич своїм пером служив трьом близьким родичам: Ізяславу Мстиславичу, його сину Мстиславу (1150-і – 1160-і роки) і небожеві Рюрику Ростиславичу (1173, 1181–1196) ⁸. Історик наголошує на близькості Петра до свого князя, довіреною особою якого він був.

Однак зауважу, що не може бути впевненості у тому, що ці подібності літописних записів, розділених між собою кількома десятиліттями, з'явилися завдяки повістяреві, а не пізнішому укладачеві ізвода чи його редакторові.

На відміну від Грушевського, Рибakov не вважає такими вже простими структуру і складові частини літопису Ізяслава. Він здійснив вдалу, як на мене, спробу тематичної систематизації його тексту. Вчений виділяє такі теми. На першому місці стоїть опис воєнних кампаній (стратегічна обстановка). Цього слід було чекати, – адже, з погляду середньовічних книжників, війна була головним і чи не найбільш почесним заняттям тогочасних можновладців. У літописі Ізяслава Мстиславича описано півтора десятка великих кампаній, кожна з великим знанням справи, рушійних сил тих чи інших подій, перетрактації героя з руськими князями й іноземними володарями. Повістяр переказує зміст розмов на військових радах, робить опис озброєння та ін. Сусідять з цим описи походів. Нерідко такий похід описується день у день, навіть якщо він і не супроводжувався воєнними

⁸ Рибakov Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 278–283, 294.

діями. «Майже всі наші знання про військову справу XII ст. ми здобули саме від цього літописця Ізяслава Мстиславича»⁹.

До документальних матеріалів, використаних у Повісті про Ізяслава, належать також записи нарад, князівських з'їздів і «дум» (князь думає з боярами). У разі, коли описувались особливо важливі наради чи з'їзди, повістяр перелічував їх учасників, переказував промови виступаючих. Як приклади історик наводить відбиття у Повісті засідань церковного собору з приводу обрання митрополитом Клима Смолятича і наради Ізяслава з угорським королем щодо долі переможеного ними Володимирка Володаревича галицького. Важливими складовими Повісті Рибаків вважає звіти послів і грамоти з княжого архіву Ізяслава Мстиславича.

Образ Ізяслава. Використовуючи різні джерела і різні тематичні блоки, зауважує дослідник, повістяр створює привабливий образ Ізяслава Мстиславича. Князь виступає на сторінках присвяченого йому твору мудрим і обачливим государем, котрий приймає рішення, звичайно радячись із родичами, боярами і навіть всією дружиною (що навряд чи завжди відповідало дійсності). Він є благородною і хороброю людиною, справжнім рицарем і оратором, здатним на влучне слово, він уміє переконати і князів, і дружину, і киян (щоправда, останніх не завжди). Автор Повісті про Ізяслава Мстиславича майже у всіх ситуаціях схвалює дії князя, виправдовує його вчинки, навіть такі, що викликали осуд в суспільстві¹⁰.

Високу оцінку Повісті про Ізяслава Мстиславича (він теж називає її літописом) поділяє П. П. Толочко. Це унікальне явище в історичній писемності, пише він. Історик підтримав думку Рибаків щодо того, що руські князі в другій половині XII ст. спілкувались за допомогою грамот і тримали в архівах дипломатичне листування. Усні

⁹ Рибаків Б.А. Боярин-летописец XII века. С. 66.

¹⁰ Там же. С. 72–74.

перемовини відійшли в минуле. Хай посланці часом усно передавали слова сюзеренів, але то було виключення із правила. Толочко посилається на працю В. Ю. Франчук, котра, дослідивши мову грамот, підтримала думку Рибаківа, що на Русі XII ст. було поширене дипломатичне листування¹¹. Дослідник відзначив повну апологетичність Повісті про Ізяслава, що особливо відчутна в, розповіді про вбивство Ігоря Ольговича в 1147 р., в якому сучасники небезпідставно підозрювали героя Повісті. Апологетичним є також посмертний панегірик Ізяслава Мстиславича, виконаний у кращих традиціях жанру¹².

Та повернемося безпосередньо до тексту Повісті про Ізяслава Мстиславича. Отже, закликаний киянами Ізяслав перейшов Дніпро й рушив на Київ. Як відзначали деякі дослідники, розповідь про буремні події в Києві у серпні 1146 р. створено шляхом комбінування повістей про Ізяслава Мстиславича і Святослава Ольговича. «Оповідання про Святослава Ольговича і його боротьбу з Ізяславом фрагментами включене в Повість про Ізяслава», писав Грушевський. За стилем ці повісті важко розрізнити. Святослав виступає у фрагментах його Повісті надто вже прикрашеним – чесним, принциповим, вірним обов'язкові політиком¹³. Поєднання двох джерел у розповіді про змагання Ольговичів із Мстиславичами навколо Києва, особливо в сюжеті вбивства Ігоря, відзначав М. Д. Присьолков¹⁴.

Уривки Повісті Святослава Ольговича. Дослідники структури Київського літопису здавна помічали в його тексті невеликі фрагменти інших повістей, присвячених

¹¹ Франчук В.Ю. Киевская летопись. Киев, 1986. С. 113–154.

¹² Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. С. 143–146.

¹³ Грушевський М. Історія української літератури. Т. III. С. 54.

¹⁴ Присьолков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. СПб., 1996. С. 91.

Розділ IV. Повість Ізяслава Мстиславича

князям різних кланів. Поряд із Повістю Всеволода Ольговича вчені виявили в джерелі уривки Повісті його молодшого брата Святослава. Як писав Грушевський, «оповідання про Святослава Ольговича і його боротьбу з Ізяславом, фрагментами включене в повість про Ізяслава, досить подібне своїм стилем до сеї повісті і відрізняється головне своєю політичною орієнтацією (зверненою проти Давидовичів, старшої чернігівської лінії, тим часом, як Ольговичі були молодшою»¹⁵.

Методика виявлення повістей та їх уривків досить проста: дослідники звичайно виходили із характеру ставлення повістяра до своїх героїв. Якщо ті чи інші уривки прихильні до Святослава чи до іншого князя, то вони є частинами його повісті. При цьому необхідно порівнювати лексику, особливо характерну для тих чи інших літописів (воїнських повістей)¹⁶. В обох випадках результат дослідження ніяк не можна назвати безсумнівним.

Б. О. Рибаків вважає автором Святославової повісті печерського архимандрита Полікарпа, відому в Києві духовну особу. Вчений наводить аргументи на користь цієї кандидатури в літописці Святослава, зокрема співчутливе ставлення Полікарпа до самого князя і його синів. Вагомим доказом на користь його авторства виглядає думка Рибаківа, за якою перебільшена увага цього церковного ієрарха до Святослава Ольговича навіть через кілька літ по кончині князя скеровує пошук автора його Повісті в бік Полікарпа¹⁷.

Повість Святослава Ольговича в її нинішньому вигляді, на мою думку, починається з епізоду, коли після кончини Всеволода Ольговича призначений ним великим князем

¹⁵ Грушевський М. Історія української літератури. Т. III. С. 54.

¹⁶ Див.: Вілкул Т. Літопис Святослава Ольговича у складі Київського зводу XII століття // До джерел. Т. II. Львів, 2004. С.63–64.

¹⁷ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 36–37.

київським брат Ігор «поємъ брата своего Святослава, и ѣха к нимъ»¹⁸, и ста съ дружиною своею, а брата своего Святослаа посла к нимъ у вѣче»¹⁹. Далі кияни, невдоволені утисками тиунів покійного Всеволода, викладають свої претензії Святославу і просять у нього заступництва. Йому довелось спішитись і присягнути вічникам, а вони вирішили: «Брать твой князь и ты»²⁰.

Історики звичайно із скепсисом ставляться до цього місця Святославової повісті, що виразно виявляє симпатії складача до свого героя. «Зрозуміла річ, – пише Рибаків, – Святославів літописець, котрий так турбувався про престиж свого князя, міг і придумати цю формулу подвійного урядування обох братів. Вони могла придатися згодом сином Святослава: вони могли сказати, що й у них є право на «отень» стіл». Іншими матеріалами цей дуумвірат не підтверджується. Вмираючий Всеволод своїм наступником призначив лише одного Ігоря.

З цього моменту, як вважає Рибаків, у Київському ізводі починається дуель двох літописців: боярина Петра Бориславича, що описував діяння Ізяслава Мстиславича, і Полікарпа, котрий прославляв Святослава Ольговича. Цей літописець Святослава дуже і дуже поступався своєму київському колезі, складачеві Повісті Ізяслава: і в літературній майстерності і в знанні військової справи, і взагалі був набагато менше інформований. Зате переважав колегу у знанні церковних справ, княжого господарства і дат подій²¹.

¹⁸ На заклик київського віча, що зібралося біля Турової божниці.

¹⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 229.

²⁰ Там же. С. 229–230. Все ж таки в мене немає впевненості в тому, що Петро Бориславич, котрий залишив у Київському ізводі яскраву розповідь про відвідини ним Володимирка Володаревича в Галичі в кінці 1252 р., був автором усієї Повісті Ізяслава Мстиславича.

²¹ Рибаків Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 39.

Виразні сліди Святославої Повісті простежуються всередині величезної Повісті Ізяслава Мстиславича, а далі, після її завершення на 1154 р., на наступних сторінках Київського ізвода. Вони позначені відвертою симпатією до цього князя, бажанням виставити його у найкращому світлі, – це при тому, що його Повість з'явилася у складі Повісті Ізяслава, а далі теж не мала самотійного, осібного характеру. Можна погодитися з думкою Рыбакова, що сліди Повісті Святослава Ольговича відбиті в Київському літописі аж до 1164 р., дати його кончини, а далі симпатії літописця переносяться на його синів Олега, Ігоря і Всеволода²². Повернемось, однак, до Ізяславої Повісті.

Початок Повісті Ізяслава. Форсувавши Дніпро біля Заруба, Ізяслав Мстиславич зустрівся з посланцями чорних клобуків, котрі заявили йому: «Ты нашъ князь, а Олговичъ не хотимъ. А поѣди вборзѣ, а мы съ тобою!»²³. Цей епізод Повісті, здається, не був належною мірою оцінений істориками.

Адже з літописів відомо, що чорні клобуки, які жили в Пороссі, служили звичайно київським князям. Ймовірніше від усього, за князювання Всеволода Ольговича клобуки служили йому, хоч би тому, що іншого сюзерена їм у Пороссі було не знайти. Тому природно припустити, що й Ігор розраховував на їхню службу. Але сталося інакше. Ймовірно, агенти Ізяслава Мстиславича попрацювали не лише серед киян, а й у чорноклобуцькому середовищі. Коли на заклик ханів клобуків Ізяслав прийшов до міста Дернового, там уже «совокупишася вси клобуци и поршане [жителі Поросся]; томъ же мѣстѣ прислашась к нему бѣлгородъчи и василевци» із закликом йти на Київ.

Далі приїхали й послі від киян – закликати Ізяслава на стіл.²⁴ Це місце Повісті, на мій погляд, підтверджує думку,

²² Рыбаков Б.А. Русские летописцы... С. 42.

²³ Летопись по Ипатскому списку. С. 230.

²⁴ Там же.

що люди Ізяслава провели «роз'яснювальну» роботу серед киян. Адже в умах свідомої частини феодального суспільства панував принцип престолонаслідування за родовим старійшинством. І за цим принципом вокняжіння у Києві Олега було легітимним: адже він одержав престол від старшого брата як наступний за віком. До того ж Ольговичі серед Ярославичів були старшими від Мономашичів, бо походили від свого родоначальника Святослава Ярославича, старшого брата родоначальника Мономашичів Всеволода.

Слова киян у Повісті (певно, представників віча), що вони не бажають того, аби їх передали від Всеволода до Ігоря, відбивають позицію Мономашичів, – адже вони володіли Києвом останні три з лишнім століття і вважали Київ своєю власністю, доменом нащадків Мономаха. Зрозуміло, що весь цей фрагмент Київського ізвода належить повістяреві Ізяслава Мстиславича.

Сам Ізяслав, як натякає книжник, певно, відчував нелегітимність свого вчинку і так виправдовувався перед депутацією київських вічників і перед своїм військом: «Братѣ! Всеволода есми имѣль въправду [как] брата старишого, занеже ми братъ и зять старѣй мене яко отець, а съ сими како мы Богъ дасть и сила животворящаго креста». Тобто, Ізяслав Мстиславич визнав, що відступив від порядку успадкування київського стола, встановленого Мономахом, з поваги до Всеволода, та це не означає, що він так само вчинить з молодшими Ольговичами – бо з ними буде битись за Київ, «да любо си голову положю передъ вами, любо налѣзу столъ дѣда своего и отца своего»²⁵. З братами у перших він вирішив не церемонитися. По тому Ізяслав рішуче пішов на Київ, де непевно сидів Ігор Ольгович. І цей фрагмент Повісті про Ізяслава Мстиславича видає руку прихильного до нього автора.

²⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 230–231.

Розділ IV. Повість Ізяслава Мстиславича

Суспільство розділилось. Частина вважала, що Ігор одержав стіл за феодалним правом, інша, близька до Мономашичів, відстоювала права цього роду. Та основні події були попереду. Адже Ізяслав не був старшим у клані Мономашичів. Залишались серед живих його дядьки В'ячеслав і Юрій (Долгорукий) Володимировичі. Однак Ізяслав не хотів зважати на принципи родового порядку заміщення княжих столів. Через кілька років, у розпалі боротьби за владу із своїм дядьком Юрієм, зазнавши відчутної поразки від союзника Юрія Володимирка галицького, він продовжить наполягати на своєму праві володіти Києвом²⁶.

Початок Повісті в Київському ізводі – епізод його втручання в суперництво за київський стіл – ніяк не можна назвати яскравим. Більше того, князь виглядає в цьому літописному повістуванні зовсім непривабливо: дає обіцянку тяжко хворому київському государю Всеволоду Ольговичу визнати його наступником брата Ігоря, але відразу віроломно порушує її.

Невдоволені рішенням Всеволода поставити в князі свого брата без згоди міської громади, – втім, важко сумніватися в тому, що про це потурбувались агенти Ізяслава Мстиславича, – кияни раптом звертаються до цього князя, що сидів тоді у Переяславлі Руському, із закликом: «Ты нашъ князь, поѣди, Олговичевъ не хотимъ быти, акы в задничи» [спадщині], після чого Ізяслав оголошує своїм прихильникам, що він прагне заволодіти столом діда і батька свого, тобто київським²⁷. Цими словами він уперше формулює ідею «отчини», що належить йому начебто за княжим правом. Насправді все було набагато складніше.

Засновану «рядом» Ярослава Володимировича 1054 р. систему заміщення княжих столів за принципом родового старійшинства («лествичного восхождения») майже відразу

²⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 305–306.

²⁷ Там же. С. 230–231.

по його смерті почали розхитувати князі-ізгої, котрі не бажали чекати часу, коли перемруть їхні дядьки, законні наступники київського та інших госуларів, і намагались заволодіти столами за порядком «отчинного» наслідування, який і прагнули впровадити в життя. Любецький з'їзд 1097 р. зовсім не узаконив «отчинного» порядку, як звичайно пишуть історики²⁸. І після того з'їзду на Русі панівним залишався родовий порядок заміщення столів.

Тим не менше, на середину XII ст. система родового старійшинства, можна думати, зжила себе. По мірі розмноження Рюриковичів стосунки спорідненості заплутувались, все важче робилось визначати генеалогічне старійшинство, відділяти його від старшинства фізичного. Так, Ізяслав Мстиславич за роками був трохи старшим від свого дядька Юрія Долгорукого. Тому не доводиться дивуватись, що цей амбіційний онук Володимира Мономаха першим виступив проти встановленого порядку заміщення головного на Русі – київського стола. В. Й. Ключевський зауважив, що Ізяславу Мстиславичу належить афоризм: «Не место идет к голове, а голова к месту», чим той поставив особисте значення і державні здібності князя вище від права старшинства²⁹.

Але не думаю, що Ізяслав Мстиславич взагалі прагнув ліквідувати давній порядок родового старійшинства наслідування столів. Адже Київський літопис свідчить, що він все ж таки визнавав старійшинство Долгорукого. Ймовірніше від усього, Ізяслав добивався для себе київського стола, посилаючись на своє «отчинне» право, – і не більше того. У перебігу кривавої війни за Київ і Південну Русь Ізяслав Мстиславич постійно усвідомлює верховенство – родове старійшинство Юрія і його брата. Тому він

²⁸ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. СПб., 1998. С. 230–234.

²⁹ Ключевський В.О. Сочинения в девяти томах. Т. 1. М., 1987. С. 191.

Розділ IV. Повість Ізяслава Мстиславича

спирається на буферну фігуру старшого Мономашича – В'ячеслава і проголошує його київським князем. Це й визначило в кінцевому рахунку перемогу Ізяслава над Юрієм Долгоруким у 1151 р., і не лише на полі битви, а й в умах панівної верхівки суспільства, князів і бояр. Та повернувся до розповіді Повісті.

Подолавши, здається, власне відчуття незаконності скоєного, Ізяслав з тієї пори послідовно і будь-якими засобами відстоює думку щодо приналежності йому Києва й південної Руської землі на правах отчини. Ця думка послідовно проведена автором Повісті на всьому її протязі. Доречно зауважити, що ідея відстоювання отчини, захисту її від зовнішнього і внутрішнього ворога належить і до домінант Літописця Данила Галицького, що в основному складається з присвячених цьому князеві повістей.

Розвиток образу Ізяслава Мстиславича. Ізяслав постає в присвяченій йому Повісті сильною й цілеспрямованою людиною. Він долає нещасливі обставини, постійно б'ється з переважаючим його у силах ворогом, він – князь хоробрий, мужній, стійкий в бою, до того ж полководець, стратег і дипломат. Нарешті, Ізяслав був государем, що постійно опікувався долею батьківщини, своїми боярами і дружинниками, всім народом. Тому й він, у зображенні Повісті, спирається на народну підтримку – в зображенні його Повісті. А народ у ній персоніфікується в киянах, точніше, в київському віче. Повістяр постійно дає зрозуміти читачеві, що Ізяслав миліший киянам, ніж Долгорукий, хоча кияни загалом віддають перевагу Юрію Володимировичу (Мономашичу) перед Ольговичами.

З літопису відомо, що протягом перших п'яти років київського княжіння Ізяслав то завоював Київом, то втрачав його в суперництві з Юрієм Долгоруким. Але й в умовах політичної нестабільності він незабаром по посіданні київського стола репрезентує себе государем, господарем всієї Руської землі. Принаймні, таким

зображує його автор Повісті. Ізяслав, поза сумнівом, розумів важливість ідеологічного забезпечення свого княжіння, спирався на церкву і 1147 року самовладно, без погодження з константинопольським патріархом, «постави ... митрополитомъ Клима Смолятича; ... бѣ бо черноризецъ, скимникъ, и бысть книжникъ и философъ, такъ якоже в Руской земли не бяшеть»³⁰. Цими захопленими словами на адресу Клима автор Повісті схвалює вибір Ізяслава, засвідчує важливість того, що сталося, головне ж – погоджується із вчинком свого князя, що насправді розколов стан руських єпископів і привів до напруження у церковних справах на Русі.

Як справжній государ, Ізяслав Мстиславич роздає «части» в Південній Русі. З повідомлення Повісті під 1147 р. дізнаємось, що тодішній глава чернігівських Всеволодичів Святослав «держаше у Изяслава Божьски и Мечибожие, Котелницу, а всихъ пять городовъ»³¹. Цей комплекс із п'яти міст на північно-західному рубежі Київської землі київські князі даватимуть в «причастие» і далі, в другій половині 12 ст. Така практика, отже, бере початок у часи князювання Ізяслава Мстиславича.

Зви́ви політичної кар'єри Ізяслава. З першого дня посідання київського стола Ізяслав Мстиславич докладав зусиль до того, щоб досягти миру з усіма без виключення Ярославичами, згуртувати навколо себе Мстиславичів, домовитися з дядьками, привернути на свій бік чернігово-сіверських Давидовичів і навіть ображених і обійдених ним Ольговичів. Він спробував спертися на небожа скинутого ним Ігоря³². Але ображений за дядька і за всіх Ольговичів Святослав Всеволодич відкинув його союзницькі пропозиції. Того самого 1146 р. невдоволений ним «Изяславъ же, водивъ Всеволодича Святослава хресту, и да

³⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 241.

³¹ Там же. С. 243.

³² Там же. С. 233.

ему Бужський и Межибожье 5 городов, а из Володимира выведе»³³.

М. С. Грушевський вбачав у цьому вияв доброго ставлення Ізяслава до небожа³⁴, та він не звернув належної уваги на слова літописця про водіння Святослава до хреста – від нього вимагали присяги, чи не на вірність київському князеві? Та й п'ять дрібних і закутних городків замість стольного Володимира Волинського означали явну немилість сюзерена. Так були закладені перші зерна майбутньої війни.

Чинник старійшинства у міжкнязівських відносинах.

Перш, ніж продовжити розгляд бурхливих і напружених стосунків між головними князями і очолюваними ними кланами після втрати Ігорем і Ольговичами київського стола, нагадаю читачеві, що до поняття «отчини» всі вони вкладали не лише династичний, а й конкретний, часто прозаїчний, матеріальний зміст: володіння владою, землею, залежними людьми, наявність покірних і численних васалів. З «отчиною» пов'язувалось дуже важливе в міжкнязівських стосунках часів роздробленості поняття – старійшинства серед усіх руських князів.

Київський та інші тогочасні літописи дозволяють думати, що з 40-х років XII ст. князі перестали традиційно розглядати великого князя київського як старійшого серед Ярославичів. З іншого боку, в джерелах початку 1140-х років простежується намагання Ольговичів звузити «отчину» Мономашичів, адже в Києві сидів тоді глава їхнього клану. Під 1142 р. київський літописець безсторонньо повістує: «Посла [Всеволод Ольгович] ис Киева на Вячьслава [Володимировича], река: «Сѣдѣши во Киевьской волости, а мнѣ достоить! А ты поиди въ Переяславль, отчину свою!»³⁵

³³ Летопись по Ипатскому списку. С. 234.

³⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. Львів, 1905. С. 151.

³⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 222. Див. також: Воскресенская летопись. С. 33 (але під 1141 р.).

У тенденційній уяві Ольговичів «отчиною» Мономашичів могла бути сама лише Переяславська земля, яку Володимир Всеволодич Мономах успадкував по кончині батька (1093 р.). Київська ж волость, на думку Всеволода Ольговича, була володінням київського государя. Дійсно, то був великокнязівський домен.

Але і Мономашичі й Мстиславичі дивились на свою «отчину» зовсім інакше, ніж Всеволод та інші Ольговичі. Мине півстоліття, і 1195 року Рюрик і Давид Ростиславичі (Мономашичі) почнуть вимагати від Ярослава Всеволодича та інших Ольговичів «не искати отчины нашея Кыева и Смоленська подъ нами, и подъ нашими дѣтми, и подо всімъ нашимъ Володимеримъ племенемъ: како насъ раздѣлилъ дѣдъ нашъ Ярославъ по Дѣнѣпрѣ³⁶, а Кыевъ вамъ не надобѣ». Ображені Ольговичі поскаржились Всеволоду Велике Гніздо: «Ажь намъ еси вмѣнили Кыевъ тоже намъ его блюсти подъ тобою и подъ сватомъ твоимъ Рюрикомъ, то в томъ стоимъ,... то мы есмы не Угре, не Ляхове, но единого дѣда есмы внуци»³⁷, отож, мають рівні з Мономашичами права на стольний град Русі.

Для Мономашичів (і похідних від них Мстиславичів і смоленських Ростиславичів) отчиною безумовно були Київ і південна Руська земля, що в XII–XIII ст. часом звужувалась до самої лише Київської землі. Доба, в яку прийшов до влади Володимир Мономах, на думку великого знавця проблеми О. Є. Преснякова, ознаменувалась боротьбою двох начал: «отчинного» і родового старійшинства, при тому родовий порядок престолонаслідування тоді переважав «отчинний». Перед Мономахом постали два завдання: закріпити за собою Київ, поширивши при тому в суспільстві найбільш широке серед можливих уявлення про «Всеволожу отчину», і відродити старій-

³⁶ Йшлося про угоду 1024 р. між Ярославом і Мстиславом Ярославичами про розділ між ними південної Руської землі по Дніпру.

³⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 462–463.

шинство, «надавши йому значення династичної привілегії свого потомства»³⁸.

Об'єднавши під своєю владою західні волості й володіння, що охоплювали з півдня і півночі чернігівські волості Святославичів, рід Мономашичів зберіг місце панівної сили в суспільно-політичній системі Русі. Так Мономах уперше здійснив ідею старійшинства в Руській землі. Його синові Мстиславу залишалось лише довершити почату батьком справу³⁹.

Однак по смерті Мстислава Володимировича старійшинство Мономашичів було поставлене під сумнів Ольговичами. Розбрат почався і в середовищі самих Мономашичів – між синами Володимира Всеволодича В'ячеславом і Юрієм та їхніми небожами Ізяславом і Ростиславом Мстиславичами, засновниками нових династій Мстиславичів і Ростиславичів. Енергійна діяльність Ізяслава Мстиславича щодо посідання київського стола була виявом суперництва за старійшинство. Ізяслав вважав себе законним спадкоємцем Володимира Мономаха на київському престолі, що не могло бути сприйняте не те що Ольговичами й Давидовичами, а й його дядьками В'ячеславом і Юрієм.

Суперництво за старійшинство у своєму клані і навіть державі до часу здійснювалось звичайно мирними, дипломатичними засобами, при тому, що в Середньовіччі дипломатія велась переважно силовими, воєнними методами. І все ж таки мирні засоби досягнення старійшинства звичайно брали гору над суто воєнними. У дипломатичному руслі проходило здебільшого суперництво за старійшинство між князями і князівськими кланами на Русі, починаючи з перших років доби удільної роздробленості.

³⁸ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. М., 1993. С. 63.

³⁹ Там же. С. 69.

Зміни в понятті старійшинства. У 40-х роках XII ст. князі почали вкладати новий сенс у поняття старійшинства. Адже раніше воно належало великому князеві київському, васалами якого вважались (ц реально ними були) всі інші князі, де б вони не сиділи. Але з настанням роздробленості князівські клани, як уже згадувалось, почали суперничати між собою за загальноруську владу, а їх глави – за старійшинство, що з тієї пори все частіше не обов'язково зв'язується з володінням Києвом і південною Руською землею.

Незважаючи на існування старшого брата В'ячеслава, Юрій Володимирович незадовго до подій 1146 р. почав претендувати на старійшинство в роді Мономашичів. Він рішуче відмовлявся визнавати старійшиною руських князів Всеволода Ольговича і ще менше – свого небожа Ізяслава. «Противу молодьшому не могу ся поклонити»⁴⁰ – говорив він братові В'ячеславу навіть після того, як небіж почав брати гору над ним.

О. Є. Пресняков намагався переглянути пануючу в його час у науці думку, за якою Долгорукий прагнув неодмінно княжити в Києві в обхід старшого брата. Історик звернув увагу на такі контексти Київського літопису. У перебігу запеклої війни з Ізяславом 1149 року він закидав небожеві те, що той «на мя еси приходилъ и землю повоевалъ, и старѣшинство еси с мене снялъ» (!), і далі запропонував було Ізяславу, котрий заволодів тоді стольним градом Русі: «Дай ми Переяславль, ать посажу сына своего у Переяслави, а ты сѣди, царствуя, в Киевѣ»⁴¹, на що одержав відмову.

Зауважу, – літопис свідчить, наче можна «знять» старійшинство, і що молодший у роду може стати старішим для князя старшого покоління! Отже, старійшинство тоді, по-перше, розглядалось уже не як

⁴⁰ Летопись по Ипатскому списку. С.298.

⁴¹ Там же. С. 266.

Розділ IV. Повість Ізяслава Мстиславича

генеалогічне (династичне чи фізичне), а як політичне поняття, по-друге, – воно належало вже не окремій особі, а княжому клану. Пресняков бачив у наведених вище словах доказ того, що Долгорукий зовсім не прагнув обов'язково княжити в Києві. «Утвердившись у Києві, – писав вчений, – він «повабя Вячеслава на стол Киеву», але бояри його відговорили, «рекуче: брату твоєму не удержати Києва» І пізніше Юрій був готовий начебто примиритися із князюванням у Києві В'ячеслава»⁴².

На це можна заперечити, що Юрій Володимирович постійно зневажав свого брата як старшого в роді, багато разів відмовляв йому в старійшинстві і лише вимушено, на короткий час, у тяжкі для себе хвилини погоджувався з цим. Так неспростовно свідчить Повість про Ізяслава Мстиславича й інші сторінки Київського ізвода. А от Ізяслав Мстиславич, навпаки, у ході війни з Долгоруким поступово прийшов до думки щодо необхідності посадити поруч із собою В'ячеслава, аби позбавити свого молодшого дядька Юрія генеалогічних, суто родових підстав претендувати на київське княжіння, Уважне читання Повісті переконує в цьому.

Уперше Ізяслав Мстиславич запропонував В'ячеславу Володимировичу стати номінальним київським государем у важкому для нього 1149 році, коли Юрій Долгорукий заволодів Києвом, його союзники, чернігівські князі Володимир Давидович та Святослав Ольгович одержали від нього за підтримку волості, а сини Юрія сіли в Переяславлі та інших містах Київської землі. Тоді то Ізяслав і заявив В'ячеславу: «Ты ми буди въ отца мѣсто, поиди сяди же в Киевъ!»⁴³ Але ж то був лише вимушений тактичний хід з боку Ізяслава, потрібний лише йому самому, про що свідчать такі його слова: у випадку відмови В'ячеслава небіж

⁴² Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. С. 84.

⁴³ Летопись по Ипатскому списку. С. 269.

погрожував ... спалити його волость! Зі старійшиною роду так не чинять.

Ще більше переконують у нещирості намірів Ізяслава посадити свого старшого дядька в Києві події наступного, 1150 р. Тоді під військовим тиском Ізяслава Долгорукий був змушений вийти з Києва, чим скористався його простакуватий брат В'ячеслав і «сѣѣде на Ярославли дворе». Ізяслав, котрий тільки що досяг воєнної переваги над Юрієм (і, певно, гадав, що вирішальної), щиро обурився і заявив, що раніше він сам кликав В'ячеслава княжити в Києві, але той не схотів, «а ныне ци сего еси дозрѣл? ... Ныне же поѣди Вышегородъ свой»⁴⁴. Київське віче висловилося на користь Ізяслава. Але В'ячеслав уперся, Ізяслав розумно відкинув пропозицію своїх гарячих прихильників підрубати сіни, на яких сидів В'ячеслав (!), і ласкою вмовив старого повернутися все ж таки до Вишгорода. Мабуть, він не полишав надії використати його в подальшому протистоянні з Долгоруким.

Фактор старійшинства в суперництві Ізяслава з Юрієм. Ізяслав Мстиславич намагався не лише заволодіти Києвом і загальноруською владою, а й добути старійшинство серед всіх руських князів. Він бажає, щоб його визнали старійшим на «снемі» основні государі Русі. При цьому Ізяслав розумів, що насправді Юрій Долгорукий старший від нього за порядком родового старійшинства. «Всихъ насъ старѣй отецъ твой, – щиро казав він 1150 року Ростиславу Юрійовичу, – но с нами не умеѣть жити, а мнѣ дай Богъ васъ, братью свою, всю имѣти и весь родъ свой въ правду, ако и душу свою; нынѣ же аче отецъ ти волости не даль, а язъ ти даю!»⁴⁵, начебто на мить забувши, що найстарішим Ярославичем тоді був зовсім не Юрій, а В'ячеслав Володимирович, котрого суперники Юрій й Ізяслав постійно не брали до рахунку.

⁴⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 276.

⁴⁵ Там же. С. 257.

Того самого 1150 р. Ізяслав Мстиславич потрапив у скрутне становище, опинившись у стратегічних лещатах. Володимирко Володаревич галицький з сильним військом пішов на допомогу своєму сватові Юрію Володимировичу⁴⁶. Ізяславу довелося звернутися по допомогу до свого дядька В'ячеслава з покайнними словами⁴⁷: «Ты ми еси отецъ, а се ти Киевъ, а се волость,... а иное мнѣ дай». Але ображений В'ячеслав затався: «Чему ми еси во ономъ дни не далъ, но с великомъ соромомъ ꙗхъ [йому довелося] ис Києва? Аже рать идеть из Галича, а другая отъ Чернигова, то ты мнѣ Киевъ даешь!». Та Ізяслав зумів умовити старого: «И тако цѣловаста хрестъ у святою мученику на гробѣ на томъ: Ізяславу имѣти отцемъ Вячеслава, а Вячеславу имѣти сыномъ Ізяслава», після чого В'ячеслав передав свою військову дружину Ізяславу і доручив йому всі державні справи⁴⁸.

Так утворився дуумвірат Ізяслав-В'ячеслав. Формально Ізяслава визнав старійшинство дядька, вважаючи на словах себе його васалом, а на ділі В'ячеслав Володимирович відігравав у дуумвіраті суто декоративну роль, – небіж використовував його насамперед як зброю проти Долгорукого.

Після тимчасової невдачі у воєнному зіткненні з Юрієм Ізяслав Мстиславич зумів розбити і його самого, і його союзника Володимирка галицького, і в тому насиченому подіями 1150 р. вступив до Києва. На той час він уже переконався в тому, що зробив вдалий стратегічний хід, – старезний дядько буде зручним щитом в суперництві за загальноруську владу, – і знову звернувся до нього із

⁴⁶ Син Володимирка Ярослав був одружений з донькою Долгорукого Ольгою.

⁴⁷ Дещо раніше Ізяслав просто вигнав В'ячеслав з Києва, коли тому здумалось сісти там, скориставшись з того, що його брат Юрій залишив місто.

⁴⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 278.

закликом: «Нынѣ же, отце, се даю ти Киевъ, поѣди, сяди же на столѣ дѣда своего и отца своего»⁴⁹.

Після остаточної перемоги над Юрієм у 1151 р. Ізяслав Мстиславич почав збирати добрі овочі свого далекоглядного рішення визнати В'ячеслава київським государем і підтвердити його статус старійшого в роду Мономаха. Одразу «Вячеславъ же и Изяславъ посласта къ Дюргеви [Юрію], рекша: «Кланяевѣ ти ся, иди Суждалю, а сына посади Переяслави, не можемъ с тобою бытии сдѣ, приведеши на ны опять половци»⁵⁰. Вони вдарили його в болюче місце: адже Юрій Володимирович частіше від інших князів у суперництві за владу на Русі користувався допомогою своєї половецької рідні. Щоправда, дуумвіри зробили йому поступку – давали синові «часть» у південній Руській землі, Переяславль із волостю. Та у тому становищі в державі, що склалося після його поразки, володіння переяславським столом вже нічого реально не давало Долгорукому. Все ж Юрію йому довелося скоритися. Літопис чітко пояснює причину покірності: «Дюрди же не имѣяше ни откуду же помочи, а дружина его бѣшеть оно избита, оно изоимана, принужень же неволею Дюргий, и цѣлова крестъ к нимъ, и с дѣтми своими»⁵¹.

І, тим не менше, Юрій барився залишати Південь. Тоді Ізяслав із В'ячеславом присилювали його до нової угоди і нової клятви: «Целуй хрестъ, яко ти в томъ въ всемъ устояти, и Киева подъ Вячеславомъ и подъ Изяславомъ не искати». Поряд з цим дуумвіри ультимативно заявили Долгорукому: «Святославъ же ти Олговичъ не надобе» – і з цим йому довелося погодитися і втратити вірного протягом п'яти років союзника. Важко сумніватися в тому, що літописець цього разу скористався грамотами з княжого архіву.

⁴⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 290.

⁵⁰ Там же. С. 306.

⁵¹ Там же. С. 306.

Розділ IV. Повість Ізяслава Мстиславича

Підбиваючи підсумки більш, ніж п'ятирічної війни Ізяслава Мстиславича з Юрієм Володимировичем, – війни, в яку помалу втягнулися майже всі давньоруські князі, – О. Є. Пресняков резонно зауважив, що Долгорукий «не умів жити з південними князями. Не умів він також ладити і з київським суспільством. «А вы ведаета, – мовлять кияни Мстиславичам, – оже нам с Гюргем не ужити». Методи Юрія круті, він жорстокий і жадібний в міжкнязівських сутичках. На думку вченого, «Юрія, на протилежність Ізяславу, не можна назвати борцем за продовження Мономахової традиції... Добиваючись Києва, він [Ізяслав] силкується стати на чолі всіх князів руських, мати всю братію свою і весь рід свій у правду, щоб вони їздили по ньому зі своїми полками»⁵². До такого справедливого висновку Преснякову дозволив прийти Київський літопис.

Варто додати до цього, що Ізяслав Мстиславич, здається, першим серед руських князів доби роздробленості зрозумів важливу і часами вирішальну роль городян, київського віча (отже, й вічових зібрань інших великих міст) у справі посідання стола, і в підтримці, дійовій і часто військовій, проти суперників, що було виявлено вічем Києва в годину вокняжіння Ізяслава в Києві й у наступній його боротьбі з Долгоруким і Ольговичами.

Політична спадщина Ізяслава. 13 листопада 1154 р. у Києві помер великий князь Ізяслав Мстиславич, не доживши, мабуть, до 60 років. Сповнений сил, він виношував великі державні плани, насамперед щодо консолідації Русі й зміцнення державності і залишив світ на піку могутності й авторитету. Він остаточно й безповоротно переміг Юрія Долгорукого, хоча той і здійснив після катастрофічної поразки 1151 р. дві невдалі (швидше демонстративні) спроби походу на Київ. А

⁵² Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. С. 88–89.

Ярослав, що змінив на початку 1153 р. на галицькому столі батька Володимирка Володаревича, намагався жити у мирі з Ізяславом і незабаром повернув йому Погорину і Бужськ, як випливає з пізніших свідчень Київського літопису. Та й Святослав Ольгович і його рідня, обурені егоїстичною політикою Долгорукого, залишили його⁵³. Навіть половецькі хани, що зазнали тяжких втрат у битві 1151 р. між Ізяславом і Юрієм, не могли (і не хотіли, може бути) більше допомагати Юрію Володимировичу.

Київський літописець високо поцінував державну діяльність Ізяслава Мстиславича, – як звичайно бувало в таких випадках, шляхом вихваляння його в посмертному панегірику: «Преставися великий князь киевський, честный, благовѣрный и христолюбивый, славный Изяславъ Мстиславичъ, вѣнукъ Володимерь, и плакася по немъ вся Русская земля и вси чернии клобуци, и яко по цари и господинѣ своемъ»⁵⁴. На цих словах і завершується Повість про Ізяслава Мстиславича в Київському ізводі. Проте відлуння її відчу4ватиметься ще довго на сторінках літопису. Історики неодноразово звертали увагу на те, що в панегірику Ізяслава назвали великим князем, а тоді це був ще не офіційний титул, а лише почесний епітет. Те ж саме стосується терміну «цар», що його літописець приклав до померлого государя.

З кончиною Ізяслава завершився важливий етап в історії Давньоруської держави доби удільної роздробленості. Порівнюючи державну діяльність цього князя з політичною біографією його дядька і суперника Юрія Долгорукого, О. Є. Пресняков слушно відзначав набагато ширші замисли

⁵³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. Львів, 1905. С. 175.

⁵⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 323. Грушевський чомусь вважав, що посмертна характеристика Ізяслава не належить до його повісті (Історія української літератури. Т. III. С. 19. На мій погляд, цей панегірик повністю відповідає за стилем та ідейним підґрунтям Поівісті про Ізяслава Мстиславича.

Розділ IV. Повість Ізяслава Мстиславича

і звершення небожа. Історик твердив, що намагання відновити, щоб там не було, майже зруйновану політичну систему, що зв'язувала навколо Києва волості Руської землі, було постійною тенденцією Ізяслава, як тільки той одержував можливість діяти вільно в суперництві з Долгоруким⁵⁵. На мій погляд, серед наступників Ізяслава Мстиславича важко назвати князя, котрий ставив би державні інтереси вище від особистих. Це при тому, що Ізяслав, зрозуміла річ, бачив можливість об'єднання Русі лише під своєю владою, а далі під владою свого клану.

Ще за життя Ізяслав потурбувався щодо продовження володарювання нащадків Мстислава Великого в Києві. Напевне, в їхній свідомості (так само, як в уяві феодального суспільства Русі) ще не сприймалось чітко фактичне розділення молодшої гілки Мономашичів на власне Мстиславичів і Ростиславичів, тим більше, що Ростислав і його сини були вищою мірою слухняними і шанобливими до Ізяслава; їхня влада і старійшинство поширювались хіба що на Смоленське князівство. З грамоти В'ячеслава Долгорукому, посланої напередодні вирішальної битви за Київ 1151 р., відомо, що старший Мономашич усиновив Ростислава: «У мене одина два сына, Изяславъ и Ростиславъ...»⁵⁶. Це визнавалось і в народі. Коли в тому самому році Юрій підступив до Білгорода і вимагав відчинити йому град, Білгороді відмовили йому: «А Киев ти ся кое отворилъ?! А князь нашъ Вячьславъ, Изяславъ и Ростиславъ»⁵⁷.



⁵⁵ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. С. 89.

⁵⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 298.

⁵⁷ Там же. С. 300.

РОЗДІЛ V

ПОВІСТЬ МСТИСЛАВИЧІВ-РОСТИСЛАВИЧІВ

Перегортаючи сторінки Київського літопису, присвячені подіям на Русі по кончині Ізяслава Мстиславича (осінь 1154 р.), може здатися, що перед нами сплетені уривки повістей про Ізяслава Давидовича, Ростислава Мстиславича, його клану Ростиславичів і Юрія Долгорукого. Дійсно, кожному з князів присвячено чимало тексту. Однак більшості серед них повістяр (чи повістярі) зовсім не симпатизує. Вони виступають у літописі здебільшого в негативному, а то й гротескному вигляді. Але ж прихильність до того чи іншого персонажа належить до головних ознак повісті. Та автор віддає свої симпатії лише Мстиславичам: братові Ізяслава Ростиславу й сину Ізяслава Мстиславу. Саме їм присвячена велика Повість про Мстиславичів, що належить, ймовірно, перу того самого книжника, котрий створив Повість про Ізяслава Мстиславича. Його прихильність до них виявляється в усьому, навіть при описі їхніх політично нерозумних і помилкових вчинків.

Поховавши батька, старший Ізяславич Мстислав повернувся до свого Переяславля. У Києві залишився самий лише старий В'ячеслав. Цим вирішив скористатися глава Давидовичів Ізяслав і підступив до столиці – як він заявив, «брата свого плакать» . Однак люди В'ячеслава неприємно зустріли його, певно, обвішаного зброєю і з бойовою дружиною, на перевозі через Дніпро і не впустили до міста. Зрозумівши, певно, що одному йому не всидіти на неспокійному київському престолі, В'ячеслав послав до Ростислава – звати його до стольного града. Адже йому

було так затишно і зручно царювати біля Ізяслава, котрий займався всіма справами! Поки ж, до приїзду Ростислава Мстиславича, В'ячеслав покликав «перебыть» у Києві (й захистити його від Давидовичів) Святослава Всеволодича, і той прибув до міста. Далі виклад подій у Повісті ведеться не менш динамічно.

Перші фрагменти Повісті Ростислава. Нарешті Ростислав Мстиславич дістався Києва і «поклонистася отцю своєму Вячьславу¹. Той одразу запропонував йому спільне правління: «Сыну! Се уже въ старости есмь, а рядовъ всихъ не могу рядити. А, сыну, даю тобѣ, якоже брать твой держаль и рядиль, такоже и тобѣ даю. А ты мя имѣй отцемъ и честь на мнѣ держи!»² Так розпочав життя новий дуумвірат, про умови якого дізнаємось із вписаної в Київський літопис цієї грамоти В'ячеслава. Тому дуумвірату судилося зовсім коротке життя.

Ростислав Мстиславич одразу самовладно дав волюсть Святославу Всеволодичу (Турів і Пінськ) за те, що той утримав Київ до його приїзду. У дійсності ж Ростислав намагався привернути на свій бік одного з найвпливовіших Ольговичів і тим самим підірвати монолітність їх клану. Однак його плани порушила несподівана смерть В'ячеслава, померлого після того, коли «сы ночи былъ весель съ своею дружиною и шель спать здоровъ»³.

Стурбований загрозою з боку Давидовичів, що по кончині В'ячеслава стала реальністю, Ростислав одразу вирішив піти на Ізяслава Давидовича, щоб випередити його похід на Київ.

¹ Мабуть із цих слів розпочинається Повість Ростислава, далі перебивана різними вставками. До того ж, вона перехрещується з різними Повістями: Давидовичів, Ольговичів та ін. Певна річ, Повість Ростислава до часу є частиною великої загальної Повісті Мстиславичів, що займає значну частину Київського ізвода другої половини 50-х – 60-х років XII ст. Більш вііразно прослідковується текст Повісті Ростислава в описі його великого княжіння в Києві (з 1161 по 1167 р.).

² Летопись по Ипатскому списку. С. 324.

³ Там же. С. 325.

Однак радники відмовляли його: «Се Богъ поялъ стрыя твоего Вячеслава, а ты ся еси еще с людьми Киевѣ не утвердилъ; а поѣди лепле в Киевѣ же, с людьми утвердися»⁴. Та замість того, щоб поклонитися київському вічу, Ростислав вирушив у нашвидкуруч підготовлений похід на главу Давидовичів, тому на допомогу прийшов син Долгорукого Гліб із половецькою ордою. Довелось Ростиславу миритися. Як бачимо, початкова частина Повісті Ростислава зовсім не апологетична до нього.

Явно переоцінивши свої сили, Ростислав запропонував Ізяславу Давидовичу жорсткі умови миру: «Цѣлуй к нама хрестъ, ты въ отцине своей Черниговѣ сѣди, а мы у Киевѣ будемъ»⁵. Це був невдалий політичний і дипломатичний крок. Чернігівські князі зрозуміли слабкість Ростислава і вирішили, що настав їх час володіти Києвом. Ізяслав Давидович відповів Ростиславу, що він нічого не чинив щодо Києва і загальноруської влади, а той прийшов на нього з військом, тому йому, Ізяславу, нічого більше не залишається, як захищатися. Як часто бувало на Русі доби роздробленості, воєнно-політична ситуація змінилася в одну мить. Адже Ростислав прийшов до Чернігова лише з малою дружиною, а половців у Гліба Юрійовича була сила-силенна.

Літописець (автор Повісті Мстиславичів) засуджує Ростислава за те, що він не послухав своїх мужів і почав війну з Ізяславом Давидовичем, тому описує поразку князя в битві з чернігівським государем в іронічному тоні: коли Ростислав тікав з поля бою, то «на первомъ поскоцѣ летѣ подъ нимъ конь»⁶.

Коли Гліб з'єднався з Ізяславом Давидовичем і виступив проти Ростислава Мстиславича, той «убояся» і запропонував їм уже зовсім інші умови миру: «Начать слатися къ Изяславу

⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 326.

⁵ Там же. С. 326.

⁶ Там же. С. 327. Див.: Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 295.

кь Давидовичю, мира прося, поча давати ему подь собою Киевъ, а подо Мьстиславомъ Переяславль», після чого його ображений небіж Мстислав Ізяславич «повороти конь» геть⁷. У цьому тексті симпатії повістяра явно на боці Мстислава, натомість відчувається осуд надмірної поступливості Ростислава Мстиславича. Тут і далі Ростислав виглядає в Повісті Мстиславичів непривабливо.

Миролюбство і поступливість Ростислава підохотили Ізяслава й Гліба, і вони не прийняли таких вигідних для них умов миру, жадаючи зброєю добитися більшого. Коротка битва принесла їм перемогу. Ростислав подався до Смоленська. Його київське княжіння тривало лише кілька днів. А Ізяслав Давидович заявив київському вічу: «Хочю к вамъ поѣхати» Остерігаючись розграбування міста кочовиками, віче послало до Ізяслава єпископа Дем'яна з красномовними словами: «Поеди Киеву, ать не возмуть насъ половци». По тому Ізяслав сів у Києві, а Гліба Юрійовича посадив у Переяславлі. Вокняжившись у стольному граді, Ізяслав Давидович вирішив помиритися з Ольговичами і привернути їх на свій бік. Він «посла кь Святославу Олговичю и поча съ нимъ думати, якоже бы Изяславу у Киевѣ сѣдѣти, а Святославу у Черниговѣ» Але карти чернігово-сіверським князям сплутав Долгорукий. Тільки-но одержавши пропозицію Ізяслава, Святослав дізнався, що Юрій вирушив на південь, «и тако передь Гюргемъ не возможно бы имъ удержатися»⁸.

Навчений гірким досвідом протистояння з Ізяславом Мстиславичем, Долгорукий вирішив уладнати справу з Ростиславом миром. На шляху до Києва він увійшов до Смоленської землі. Ростислав Мстиславич, зібравши військо, вийшов назустріч і «посластася кь Дюргеви, прося

⁷ Там же.

⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 327–328.

у него мира, река: «Отце!⁹ Кланяются ты, переди до мене добръ былъ еси, и азъ до тебе. А нынѣ кланяются, стрый ми еси яко отецъ». На це Юрій йому співчутливо відповів: «Право, сыну, съ Изяславомъ есмь не могли быти, а ты ми еси свой братъ и сынъ», після чого вони «цѣловаста межю собою хрестъ на всей любви¹⁰, Гюргий же поиде Киеву, а Ростиславъ у свой Смоленескъ»¹¹.

Отож, глава Ростиславичів відмовився від претензій на Київ і визнав за потрібне підтримати Долгорукого проти свого ворога і суперника, брата в перших Ізяслава Давидовича. Час показав, що стратегічний розрахунок Ростислава виявився вірним. Ця частина його Повісті зображує князя розумним і далекоглядним політиком.

Після кончини сильного государя і політика Ізяслава Мстиславича серед князів Південної Русі не залишилось жодного, хто був би здатний протистояти Долгорукому. Наділені політичним чуттям Ольговичі (Святослав Всеволодич і Святослав Ольгович) повинились перед ним і «цѣлова хрестъ к Дюргеви на всей воли его... и повелѣ ему [Святославу Ольговичу] Дюрги съ собою пойти Киеву»¹².

Таким чином, ще перед вступом до Києва Юрій Володимирович був визнаний старійшим у Південній Русі кланами Ростиславичів і Ольговичів. Але – залишались іще Давидовичі. Однак спокій у державі тривав зовсім недовго.

Повість Мстиславичів про останнє князювання Долгорукого в Києві. Київський ізвод яскраво й іронічно описав зміну влади в стольному граді на початку 1155 р. Спочатку Святослав Ольгович, щоб уникнути кровопролиття, запропонував Ізяславу Давидовичу піти з Києва,

⁹ Самим цим зверненням Ростислав визнав старійшинство Юрія і власний васальний статус.

¹⁰ Так було укладено угоду між ними.

¹¹ *Летопись по Ипатскому списку.* С. 328. Короткий виклад подій див.: *Воскресенская летопись.* С. 63.

¹² *Летопись по Ипатскому списку.* С. 328.

«а яз ти Чернигова съступлю», Але той спочатку не захотів, «зане улюбилъ бы Киевъ ему». Тоді «посла Дюрги къ Изяславу, река: «Мнѣ отцина Киевъ, а не тобѣ»¹³. Ці слова, якщо вірити літописцеві, справили сильне враження на Изяслава, і той «присла къ Дюргеви, моляся и кланяяся, река: «Ци самъ есмь ѣхалъ Киевъ? Посадили мя кияне, а не створи ми пакости, а се твой Киевъ»¹⁴. Насправді, як уже знає читач, Изяслав змусив київське віче визнати його князем. Проте Юрій «отда ему гнѣвъ», тобто перестав гніватися на нього, після чого Изяслав подався до Чернігова. Такі нещирі дії Изяслава Давидовича й негативне ставлення до нього джерела виключають саму можливість віднести ці рядки до можливої повісті про нього.

Інакше описав те, що тоді трапилося, Новгородський літопис: «На вербьницю неделю¹⁵ прииде князь Юрьи къ Киеву и сѣде на столѣ, а Изяславъ избѣжа Давыдовиць к Чернигову. И прия Юрьи сынъ его в миръ с любовию, и волости имъ раздая достоиная, и бысть тишина въ Рустѣи земли»¹⁶. Але та «тишина» тривала зовсім недовго.

Державна діяльність Долгорукого. Юрій Володимирович був гордою й зарозумілою людиною. Він одверто і нестримно прагнув загальноруської влади і старійшинства серед Ярославичів. Однак причини його сварок з іншими князями, що розпочались незабаром, крились не лише в особливостях його характеру й менталітету. Вони полягали все в тому ж давньому суперництві між князівськими кланами за Київ, яке дещо вщухло на час утвердження Долгорукого в стольному граді – й досить швидко по тому відновилося.

¹³ Летопись по Ипатскому списку. С. 329.

¹⁴ Там же.

¹⁵ 20 березня.

¹⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 216.

При всіх своїх амбіціях Юрій, напевне, відчував і розумів хиткість свого становища на великокнязівському столі й певною мірою врахував досвід попередніх дуумвіратів Ізяслав-В'ячеслав і В'ячеслав-Ростислав, які трохи стабілізували ситуацію в Південній Русі по смерті Ізяслава Мстиславича. Тому незабаром по вокняжінні в Києві «Юрги же посла по сыновця своего по Ростислава Смоленську, река ему: «Сыну! Мнѣ с кимъ Рускую землю удержати? С тобою! А поѣди сѣмо». Ростислав приїхав до Києва і попросив Юрія Володимировича за братів. Государ їх «прия в любовь»¹⁷.

Так було створено воєнно-політичний союз Моноашичів і Ростиславичів, спрямований проти чернігово-сіверських князів. Хоча з самого початку Ростислав відігравав у ньому другорядну роль. Адже нового дуумвірату не сталося. Справа полягала у самій вдачі й державних намірах київського князя: Юрій просто не міг ділити владу з ким би там не було, навіть з рідним братом, як показали його відносини з В'ячеславом. Він не був здатний і на суто формальне співправління, на яке роком раніше (з тим же В'ячеславом) пішов Ізяслав Мстиславич.

Незабаром по тому Долгорукий присилував до миру Ізяслава Давидовича, а потім відпустив додому Ростислава з братами. Далі Юрій «иде на снемъ» із Святославом Ольговичем та Ізяславом Давидовичем і «вѣда Ізяславу Корческъ, а Святославу Олговичю Мозырь, и ту уладивъся с нима иде въ свой Киевъ»¹⁸. Та багатючі й захланні чернігівські княжі клани не задовольнились цими подачками, що складались із маленьких і бідних волостей.

Юрій Володимирович намагався також залучити південноруських князів до союзу з половцями. 1155 року він привів на снем із половецькими ханами Ізяслава Давидовича

¹⁷ Летопись по Ипатскому списку. С.330.

¹⁸ Там же. С. 331.

й Святослава Ольговича і «с ними миръ сътвори»¹⁹. Це відповідало намірам й інтересам чернігівських князів, що увійшли в історію як політики, що охоче використовували половецьких ханів у боротьбі з іншими руськими князями. Він робив й інші, ще менш вдалі, спроби організації русько-половецьких союзів²⁰. Це не могло розв'язати клубок внутрішніх суперечностей в політичному житті Південної Русі. Бо ключ до його розв'язання лежав тоді в області стосунків Долгорукого з главами інших князівських кланів. А вони відразу не заладились.

Суперечності між Юрієм, з одного боку, й княжими кланами – з іншого, лежали на царині володіння Києвом, загальноруськими старійшинством і владою, тому навряд чи вони могли бути розв'язані безкровно, навіть якби він і володів більшими, ніж мав, дипломатичними талантами і політичним тактом. Адже Долгорукий ні в якому разі не бажав поступатися своїми здобутками – Києвом і старійшинством. Це незабаром по вокняжіння Юрія Володимировича в Києві, слід гадати, зрозумів його старший син (серед тих, хто на той час залишився серед живих) Андрій, згодом прозваний Боголюбським. У 1155 р. «иде Андрѣй отъ отца своего из Вышегорода в Суждаль, безъ отнѣ волѣ...»²¹

В. Й. Ключевський звернув увагу на таке пояснення самовільного вчинку Андрія, що міститься в Никонівському літописі: «И пришедь [он] въ Киевъ, радостнеѣ бысть приять отъ отца своего, и, пребывъ у него в Киевѣ нѣколько время, и смущашеся о нестроении братии своея, и братаничевъ и сродниковъ и всего племяни своего, яко всегда въ мятежи и въ волнении вси бяху, и многи крови лиашеся, вси желающе и хотяще великого княжения Киевскаго, и нѣсть никому ни съ кѣмъ мира, и отъ сѣго всѣ княжения

¹⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 333.

²⁰ Там же. С. 330, 331.

²¹ Там же. С. 331.

опустѣша,... а от поля половци выплѣниша и пусто сотвориша. И скорбяше много о семь... И восхотѣ ити на великое княжение въ Суждаль и Ростовъ, яко тамо, рече, покойнѣе есть»²².

Можна думати, що в цих словах викладено погляд молодшого сучасника подій (що потрапив до пізнього Никонівського ізвода) на перебіг роздробленості в державі, її головну причину й рушійну силу: «вси желающе великого княжения Киевскаго», тому-то «несть никому ни с кемь мира». У цих наївних з нинішнього погляду словах середньовічного книжника є багато правди.

Повість про Мстиславичів бачить причини наростання напруженості між Юрієм і чернігівськими князями (яких підтримували його недавні союзники і васали Ростиславичі) як у незадоволеності княжих кланів земельними пожалуваннями Долгорукого і власними володіннями взагалі, так і в гострому конфлікті між Ізяславом Давидовичем і київським государем з приводу наміру Юрія видати князя-ізгоя Івана Ростиславича Берладника його братові у перших Ярославу Володимировичу галицькому²³. Бо одразу після розповіді про щасливий порятунок Берладника від караючої руки Ярослава київський літописець веде далі: «Нача рать замышляти Изяславъ Давыдовичъ на Дюргя, и примири и к собѣ Ростислава Мъстиславича, и Мъстислава Изяславича, и Святослава Олговича подъмолвливашеть к собѣ въстати на Гюргя». Однак Святослав Ольгович відмовився пристати до Ізяслава, заявивши, що «хрестъ есмь цѣловаль к нему, а не могу безъ вины на нь въстати»²⁴. Коаліція вже збиралась виступити в похід, аж коли одержала звістку, що 15

²² ПСРЛ. Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1862. С. 204. См.: *Ключевский В.О.* Сочинения в 9 томах. Т.1. Курс русской истории. Ч. 1. М., 1987. С. 320.

²³ Летопись по Ипатскому списку. С. 334–335.

²⁴ Там же. С. 335–336.

травня 1157 р. Юрій раптово помер²⁵. Київське віче знову покликало на княжіння Ізяслава Давидовича.

Юрій Володимирович був невдалим великим князем. Його внутрішня політика не відзначалась послідовністю і загальним стратегічним задумом, він прагнув лише будь що утримати Київ і на час умиротворити суперників, та не досяг успіху. В кінці його життя південноруські клани князів об'єднались проти нього. Не зміг Юрій і закріпити позиції Мономашичів у Києві. Втім, у цьому мало було його вини чи прорахунку. Його старший син Андрій, а далі й інший, молодший, – Всеволод не прагнули посісти київський стіл. Замість цього вони заснували й укріпили новий осередок влади на Північному Сході Русі.

Але й Андрій, і Всеволод прагнули тримати Київ і південноруських государів під своєю владою, садовлячи там угідних їм, звичайно незначних князів. Андрій уперше відділив старійшинство від місця, писав Ключевський, він примушував визнати себе великим князем усієї Руської землі (держави), але не залишив своєї Суздальської волості й не подався до Києва сісти на стіл батька й діда²⁶.

Зі смертю Долгорукого і відмовою Андрія Боголюбського від самої можливості посісти київський престол починається новий етап в історії держави й міжкнязівських відносин. З Повісті про Мстиславичів виходить, що домінанта їх відтоді лежить у стосунках між двома центрами влади – старим, Київським, і новим, Ростов-Суздальським (Володимиро-Суздальським), що стрімко підносився на північному Сході.

Ізяслав Давидович у Києві. Досі історики не знайшли задовільного пояснення фактові нового запрошення київським вічем на стіл Ізяслава Давидовича. Грушевський, наприклад, пояснював його тим, що одразу після кончини

²⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 217.

²⁶ Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч. 1. С. 322.

Долгорукого (травень 1157 р.) у Києві спалахнуло повстання проти його прибічників і міністеріалів, до якого, як звичайно бувало у середньовічних містах, охоче приєднався кримінальний елемент, що заходився грабувати і палити двори самого покійного, його сина та інших знатних і заможних людей²⁷. Ці налякані люди, що складали ядро міського віча, звернулись до того з претендентів на велике княжіння, хто був ближчий від інших – чернігівського князя Ізяслава Давидовича²⁸. Дійсно, саме так зображує події Повість про Мстиславичів.

Думаю, однак, що в дійсності справа була набагато складнішою. Вокняжіння в Києві глави Давидовичів стало, мабуть, наслідком запеклого торгу як між Ольговичами і Давидовичами, так і всередині самого клану Ольговичів. Завісу над цим торгом і воєнними акціями, що супроводжували його, трохи відкриває Київський ізвод у розповіді про вступ Ізяслава Давидовича до Києва. На всякий випадок Ізяслав залишив у Чернігові рідного небожа Святослава Володимировича «сѣ всимъ полкомъ своимъ».

Коли ж Святослав Ольгович із своїм небожем Святославом Всеволодичем наблизились до Чернігова, «Володимиричъ [Святослав] не пустити его въ городъ, но битись сѣ нимъ». Ольговичам довелось відійти від Чернігова і встати неподалік. У цей час підоспів Ізяслав Давидович із військом з Києва і став проти Ольговичів на березі р. Свинь. Сторонам довелось звернутись до дипломатії: «И начаша слати межю собою, и тако умирившеся, и хрестъ цѣловаша межю собою. И даша Святославу Олговичю Черниговъ, а Всеволодичю Новѣгородъ [Северский], а Ізяславъ иде въ свой Киевъ»²⁹.

²⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 336.

²⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. С. 281.

²⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 336–337: Воскресенская летопись. С. 66 (близький за змістом текст).

З наведеного повідомлення київського книжника виходить, що, перебравшись до Києва, Ізяслав Давидович намагався утримати за собою й Чернігів (пригадаємо, що саме так вчинив Всеволод Ольгович у 1139 р.). Все ж таки йому довелося передати Чернігівське князівство Святославу Ольговичу. Небіж Святослава Ольговича Святослав Всеволодич одержав його колишню волость Новгород Сіверський. Проте значну частину Чернігівської землі Ізяслав утримав за собою, що згодом стало причиною невдоволення ним з боку Святослава Ольговича і його рідні³⁰.

Зовні стосунки Ізяслава Давидовича з Мстиславичами й Ростиславичами виглядали дружніми. Можливо, він попередньо домовився з ними про умови посідання київського стола. У той же час, Ізяслав відтіснив від Києва Ростислава. Як дає зрозуміти *Повість Мстиславичів*, по смерті Мономаха і Мстиславичі і Ростиславичі вважали себе найбільш достойними київського старійшинства і стольного града. Становище, що склалося в Південній Русі, було нестійким і збурювало суперників Ізяслава. Не дивно, що відносини між основними південноруськими кланами почали швидко псуватися³¹.

Все почалося з охолодження між Ізяславом Давидовичем і Мстиславичами. Ізяслав втрутився у родинну свару між Володимиром Мстиславичем і його небожем Мстиславом Ізяславичем, але не помирих їх, а тільки викликав невдоволення гордого і запального Мстислава³². А потім, 1158 року, київський князь посварився з своїм союзником Ярославом князем галицьким, відмовившись видати йому давнього ворога Івана Берладника. Він не зважив на те, що демарш Ярослава підтримали Ольговичі, Ростиславичі, Володимир

³⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 343 («Всю волость Черниговскую собою держить, и съ своимъ сыновцемъ, и то ему не досыти»).

³¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. С. 182.

³² Летопись по Ипатскому списку. С. 337–338

Андрійович (Мономашич), угорський король і польські князі. Всі вони «послаша послы Киеву къ Ізяславу Давыдовичю» з підтримкою вимоги Ярослава³³. Здається, бунтівний князь-ізгой в їхній уяві не мав права на життя в феодальному суспільстві. Та Ізяслав не дав собі труда задуматися, чому з такого дрібного по суті приводу проти нього об'єднались не лише майже всі руські князівські клани, а й угорський король і польські князі. Він зневажив переговори з усіма ними. За словами київського літописця, «Ізяславъ же припрѣ всихъ [розгнівався на них] и, отвѣтъ имъ давъ, отпусти я»³⁴, тобто послів.

Як видно з Повісті Мстиславичів, несподіванкою для Ізяслава стала швидка і, зрозуміла річ, неадекватна дрібній сварці між князями реакція Ярослава Володимировича. «Увѣдавъ Ізяслав, оже на нь хотятъ ратью пойти про Ивана Ярославъ, Мъстиславъ, Володимиръ Андрѣевичъ, и посла къ брату Святославу Чернигову...»³⁵ Святослав пішов на примирення з братом у перших: «Тогда же и сняшася в Лутавѣ»³⁶ Ізяславъ, и Святославъ Олговичъ, и сынъ его Олегъ, Игорь, и Всеволодичъ [Святослав], и Володимиричъ Святославъ, и бысть любовь велика межи ими»³⁷. Була укладена союзна угода, і обережному Ярославу Володимировичу довелось відкласти похід, але політичне становище в Південній Русі залишилось напруженим. У наведених словах джерела проглядають сліди якоїсь повісті Ізяслава Давидовича чи Повісті Давидовичів узагалі. Та більш чітко окреслити її не бачу можливостей.

Однак великий князь київський не розумів загрозовості ситуації. Він, як і раніше, вважав себе господарем становища і вирішив підтримати домагання галицького

³³ Летопись по Ипатскому списку. С. 341.

³⁴ Там же. С. 341.

³⁵ Там же.

³⁶ Нині село в Козелецькому районі Чернігівської обл.

³⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 341–342.

стола з боку Івана Берладника, котрим він продовжував опікуватися. Якась частина галицького віча покликала Івана на стіл, «рекуче: толико явишь стягы, и мы отступимъ отъ Ярослава»³⁸. Та коли Ізяслав Давидович знову звернувся за підтримкою до Ольговичів, ті відмовили йому, саркастично заявивши: «Брате! Кому ищещи волости, брату ли или сынови?» А добро ти бы ради не починавши переди [першим]», але пообіцяли допомогти, якщо на нього самого нападуть³⁹.

І знову Ізяслав не прислухався до голосу розуму, не сприйняв поради Ольговичів, а, навпаки, розлютився і почав загрожувати Святославу забрати у нього Чернігів! Це позбавило його останніх союзників, і в кінці 1158 р. Ярослав галицький і Мстислав Ізяславич (що давно вже домагався київського княжіння) вигнали Ізяслава й увійшли до Києва. Йому довелось втікати до Землі в'ятичів. Але вірний політичній лінії батька не претендувати на київський престол і старійшинство, Ярослав Володимирович разом із Мстиславом Ізяславичем та Володимиром Андрійовичем «послаша по Ростислава Смоленську, вабяче и Киеву на столъ, цѣловали бо бяху к нему хрестъ». Характерною виглядає відповідь Ростислава: «Оже мя въправду зовете с любовию, то я всяко иду Киеву на свою волю, яко вы имѣти мя отцемъ собѣ въ правду и въ моемъ вы послушаньи ходити»⁴⁰. Із тексту грамоти, переповіданої літописцем, видно, що глава Ростиславичів бажав не лише верховної влади в державі, а й старійшинства, – принаймні, у Південній Русі.

Продовження Повісті Ростислава. Як мовилось, Повість Мстиславичів не увійшла до Київського ізвода, так би мовити, в чистому вигляді. Вона сплетена в його тексті з

³⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 342.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же. С. 344–345.

іншими повістями. Сказане повністю стосується й Повісті Ростислава. Крім того, її складач не мав власної особливої манери письма. «Руку чи манеру видно аж в посмертній характеристиці Ростислава від р. 1169. Нею відкривається серія характеристик князів цієї родини, що йдуть звідси до кінця літопису»⁴¹ – але ж ця «серія характеристик» і є великою за обсягом Повістю Ростиславичів!

12 квітня 1159 р. Ростислав Мстиславич сів на київський стіл. Його недовге велике княжіння (він помер київським государем через вісім років 14 березня 1167 р.) ознаменувалось стабілізацією політичного становища на Русі. Лише ображений на всіх Ізяслав Давидович силкувався повернути собі престол. Він озлобився, ворогував і з Ростиславом і з Ольговичами. У 1160 р. Ізяслав «повоевал» Смоленську волость Ростислава і «оттолѣ посла къ Дюргевичю къ Андрѣеви... и испроси у него помочь». Той давно вже намагався втрутитись у південноруські справи і не примусив себе чекати. Дізнавшись, що син Боголюбського, теж Ізяслав, іде з військом до Чернігівської землі, Ольговичі пішли на мир⁴². З цього часу активізується участь Боголюбського в політичному житті Півдня, що, подібно до батька, претендував на старійшинство і верховну владу на Русі.

Протистояння Мономашичів і Ростиславичів охопило основні давньоруські землі. Вони зіштовхнулись у Новгороді Великому, – адже той, хто садовив сина в північній столиці Русі, одержував великі переваги в загальноруській політиці. У 1160 р. новгородське віче скинуло сина Ростислава Мстиславича Святослава і «послашася къ Андрѣеви Дюргевичю у Суждадь, прося у не сына княжить»⁴³. Це була знаменна подія. Досі мало не автоматично новгородський стіл посідав син київського государя. Запрошення ж від новгородських вічників означало, що

⁴¹ Грушевський М. Історія української літератури. Т. III. С. 19.

⁴² Летопись по Ипатскому списку. С. 348.

⁴³ Там же. С. 350.

вони визнали Суздаль одним із центрів влади на Русі. І все ж таки до часу головні події давньоруського політичного життя вершилися, як і раніше, на Півдні.

На початку лютого 1161 р. Ізяслав Давидович із половецькою допомогою захопив Київ, однак під загрозою війська Мстислава Ізяславича, що наближалось, залишив стольний град і осадив Ростислава Мстиславича, котрий зачинився у сильно укріпленому Білгороді. Під час об'їзду фортеці 6 березня 1161 р. Ізяслава вбили союзні Ростиславу кіннотники-торки⁴⁴. Після повернення Ростислава на київський престол Мстиславичі й Ольговичі визнали його старійшим на Русі. А новгородці «пояша... Святослава Ростиславича къ собѣ княжить опять, а Гюргевича внука выгнаша отъ себе Мъстислава»⁴⁵, визнавши у такий характерний для них спосіб загальноруське старійшинство Ростислава.

Зі смертю Ізяслава згас клан Давидовичів. Його брати Святослав, Всеволод, Володимир і Ростислав зійшли зі світу раніше від нього; єдиний же син Володимира Давидовича Святослав княжив у маленькому місті Чернігівської землі Вщижі⁴⁶ й не брав помітної участі в загальноруській чи навіть південноруській політиці. Таким чином, величезна Чернігово-Сіверська земля з її могутнім соціально-економічним потенціалом зосередилась під владою клану Ольговичів і його тодішнього глави Святослава.

⁴⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 351–354. Новгородський літописець коротко сповістив про це під помилковим 1160 р.: «Тое же зимѣ побѣди Ростиславъ Изяслава Давыдовица у Бѣлгорода, и самого убиша, и множество половець паде» (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 218).

⁴⁵ Летопись по Ипатскому списку. – С. 355.

⁴⁶ Baumgarten N. Op. cit. Tabl. IV, № 7–11, 20. Р. 20; Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч. 1. Ренн (Франция), 1991. № 160. С. 70, 347.

Після трагічної кончини Ізяслава Давидовича Ростислав Мстиславич продовжив політику умиротворення кланів. У 1162 р. його брат Володимир, що сидів у скромному Слуцьку, висловив претензії на одну з багатших і престижніших волостей. Тоді, явно за дорученням Ростислава, його син Рюрик з Ольговичами «идоша къ Случьску, на Володимира на Мъстиславича. Володимиръ же, увидивъ силу ихъ, и дасть имъ миръ, и Случьска съступи имъ... Ростиславъ же дасть ему Трьполь, ины 4 города придасть ему къ Трьполю»⁴⁷. Отже, київський государ дав братові «часть» у Руській землі на рубежі з Половецьким степом і перетворив його на дрібного васала, бо у Володимира не залишилось більше волостей на Русі.

Інакше довелось вчинити Ростиславу Мстиславичу зі своїм енергійним небожем Мстиславом Ізяславичем, котрий після смерті батька залишився главою клану Мстиславичів. Щоб привернути Мстислава до себе, київському государю довелось дати йому в 1163 р. кілька крупних міст у Київській землі, серед них Білгород, Канів і Торчеськ⁴⁸. А щоб налагодити добрі стосунки з половцями, Ростислав Мстиславич того року одружив сина Рюрика з донькою хана Бєлука, «того же лѣта и миръ взя с половци»⁴⁹.

По смерті давнього суперника Мстиславичів і Ростиславичів Святослава Ольговича (1164 р.), котрий так і не вибачив їм усунення з київського стола і наступного вбивства киянами брата Ігоря, його син Олег першим увійшов до Чернігова. Але цьому спочатку опирався його брат у перших Святослав Всеволодич. Між ними почались жваві перемовини («и начаста слати межи собою, ладячяся о волостехъ»), унаслідок чого Олег Святославич поступився Черніговим Святославу Всеволодичу як старшому в роді Ольговичів, а сам пішов до Новгороду Сіверського. А

⁴⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 356.

⁴⁸ Там же. С. 357.

⁴⁹ Там же.

Святослав присягнувся Олегу, що не стане втручатися в його справи, і пообіцяв: «Брата ти надѣлю Игоря и Всеволода»⁵⁰. У цьому, як і в інших випадках, чернігівський князь повівся стосовно своїх васалів мов справжній сюзерен, наділяючи їх волостями без погодження з київським государем. Це не могло не насторожити Ростислава.

Незабаром Ростислав Мстиславич вступив у союз з Олегом Святославичем, використавши династичні шлюби. 1165 року він видав доньку Агафію за новгород-сіверського князя, а незабаром по тому «ведоша Святославлю дчерь Ольговича»⁵¹ за Ярополка за Ізяславича»⁵², небожа Ростислава, сина Ізяслава Мстиславича, бужського князя»⁵³.

Як незабаром з'ясувалось, цей союз було спрямовано проти Святослава Всеволодича, котрий, напевне, вже тоді виношував наміри заволодіти київським столом. 1166 року у Вщижі помер онук Давида Святослав Володимирович, і Святослав посадив там сина, порушивши, слід думати, угоду з Олегом Святославичем. Олег пішов на нього війною, і Ростислав Мстиславич підтримав його. Воєнні дії склались невдало для Олега, і київський государ «веля ему миритися». Олег підписав мирну угоду з братом. А Святослав Всеволодич, без сумніву, під тиском Ростислава, «да Ольгови 4 города и хрестъ цѣловаста»⁵⁴.

Описавши сутичку між Ольговичами, київський літописець зауважив: «Се же увѣдавши половци, оже князи не в любви живутъ, шедше в пороги, начаша пакостити гречникомъ»⁵⁵. И посла Ростиславъ Володислава ляха съ вои,

⁵⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 358.

⁵¹ Здається, її звали Марією (*Baumgarten N.* Op. cit. Tabl. IV. № 31).

⁵² Летопись по Ипатскому списку. С. 359.

⁵³ *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей. № 273. С. 105, 353.

⁵⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 359–360.

⁵⁵ Купцям, що ходили цим шляхом до Греції.

и възведоша гречники»⁵⁶. Політику стримування половецьких ханів Ростислав Мстиславич продовжив наступного 1167 р. – останнього року його київського княжіння і самого його життя. Київський літописець із схваленням пише: «Посла Ростиславъ къ братъи своей и к сыномъ своимъ, веля имъ всимъ съвъкупитися у себе съ всеми полкы своими». Прийшли Ростиславичі, Мстиславичі, Мономашичі і «галичская помощь». «И стояша у Канева долгое веремя, дондеже взиде гречникъ и залозникъ, и оттолѣ възвратишася въсвои»⁵⁷.

Як і належало великому князеві київському, Ростислав Мстиславич прагнув тримати під контролем підвладні йому землі й князівства. У кінці 1167 р. «пойде Ростиславъ Новугороду, занеже недобрѣ живяху новгородци съ Святославомъ, сыномъ его». На шляху туди він заїхав у Чичерськ, до зятя Олега Святославича, і «бысть радость велика въ тѣ день межи ими»⁵⁸, мабуть, було підтверджено союз між обома князями. Далі він зустрівся з представниками новгородського патриціату, «и цѣловаша новгородци хрестъ к Ростиславу на томъ, якоже имъ имѣти сына его собѣ княземъ, а иного князя не искати, оли ся с нимъ смертью розлучити»⁵⁹, напевне, досить точно переповіdana формула договору між київським государем і новгородським вічем. Інша річ, що подібні зобов'язання в абсолютній більшості випадків швидко порушувались обома сторонами.

Дещо інакше повідав про «ряд» Ростислава з новгородцями більш обізнаний (і більш, зрозуміла річ, патріотичний) Новгородський літопис: «На зиму прииде

⁵⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 360.

⁵⁷ Там же. С. 361. Залозний шлях вів з Києва до Криму. Назва походить від густого лозняку на лівому березі Дніпра, там, де розпчинався той шлях.

⁵⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 361.

⁵⁹ Там же. С. 362.

Розділ V. Повість Мстиславичів-Ростиславичів

Ростиславъ ис Кыева на Луки⁶⁰ и позва новгородци на порядъ: огнищаны, и гридьбу, и купцѣ вятьшии. И ту ся разболѣ самъ... и преставися на пути, везоша и къ Кыеву»⁶¹. Ростислав помер 14 березня 1167 р. Число й місяць є в Іпатіївському літописі, рік встановлюється за допомогою інших літописів⁶².

Грушевський помітив схожість стилю і манери Повісті про Ростислава Мстиславича з тією, яка характерна для Ізяславової повісті. Особливо це помітно у посмертному панегірику Ростислава⁶³. Так само Рибakov вважав, що «опис боротьби Ростислава з можливими конкурентами на київський стіл ні в чому не відрізняється від попереднього літопису Ізяслава»⁶⁴, чим підтверджував свою думку щодо спільного для цих князів повістяра.

Повість Ростислава завершується розлогою розповіддю про його останню подорож до Новгородської землі, що плавно переходить у посмертний панегірик київському государю, який ділить навпіл розповідь про ту подорож. Той панегірик належить до числа кращих сторінок давньоруської літератури. Ростислав звертається до свого духівника, печерського ігумена Полікарпа і признається у своїх гріхах, неминучих у житті та діяльності государя: «Отце! Княжение и миръ не можетъ безъ грѣха быти, а уже есмь былъ немало на свѣтѣ семъ. А хотель быхъ поревновати, якоже и вси правовѣрнии цари пострадаша и прияша възмездие отъ Господа Бога своего...»⁶⁵ Саме останні сторінки розповіді про Ростислава Мстиславича

⁶⁰ Нині м. Великі Луки.

⁶¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 219.

⁶² Див.: *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. М., 1963. С. 178.

⁶³ *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. III. С. 19.

⁶⁴ *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор Слова о полку Игореве». С. 295.

⁶⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 363.

дозволяють із впевненістю говорити про існування в складі Київського ізвода присвяченої йому Повісті.

Із кончиною Ростислава Мстиславича захитались рівновага сил княжих кланів і певна стабілізація політичного становища. Адже Ростислав проводив зважену і стриману політику централізації влади в своїх руках і руках свого клану, чим рішуче відрізнявся від Долгорукого, і не лише від нього. Показово, що нестримний, здавалось, Андрій Боголюбський поводився в роки його князювання коректно і навіть поступився йому в конфлікті за новгородський стіл⁶⁶. Але політичне становище в державі по його кончині почало швидко змінюватися, – і не на краще. Здавалось би, Повість Ростиславичів мала б завершитись по смерті самого Ростислава. Та вона лише на час припиняється і воскресає з початком 1170-х років, виводячи на історичну сцену його синів і онуків.

Повість Мстислава Ізяславича. Варто погодитися з думкою Грушевського, що «поперебивані різними вставками оповідання про події з кінця 1160-х років, можливо, складали одну довшу Повість про Мстислава, яка кінчилась його смертю (в літописі під 1172 р.)»⁶⁷. Більш обережно висловився з цього приводу сучасний дослідник: «Петро Бориславич⁶⁸ певно не вів великокнязівського літопису Ростислава, але співчутливі Мстиславу замітки могли належати його руці». Ці замітки за 1159–1163 рр., пише Б. О. Рибаків, справляють враження пізніших вставок, включених при складанні того чи іншого ізвода з якихось хронікальних записів, що не належали великокнязівським літописцям. Вчений розглянув записи про Мстислава Ізяславича за 1154–1167 рр. у Київському ізводі й помітив, що вони різко діляться на дві категорії: одні мовлять

⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. С. 193.

⁶⁷ Грушевський М. Історія української літератури. Т. III. С. 24.

⁶⁸ Ним вважає автор цих рядків книжника, що складав Київський ізвод у 50-х – 60-х роках XII ст.

про Мстислава вороже, а інші спокійно і доброзичливо. Ворожі розповідають про справи Мстислава на Волині, а доброзичливі – про його приїзди до Києва⁶⁹. Можна припустити, що ті записи велись у різних таборах, близьких або до Мстислава, або до князів-суперників і політичних противників у боярському середовищі Південної Русі. На мій погляд, численні записи в Київському ізводі, що відносяться до Мстислава Ізяславича, мають головні ознаки літописної повісті, яка є частиною загальної Повісті Мстиславичів-Ростиславичів.

Найбільш імовірним виглядає припущення, згідно з яким ще за життя Ростислава його наступником визнали небожа Мстислава Ізяславича, людину неабияких політичних обдарувань. Виглядає природним таке повідомлення Київського літопису: «По Ростиславли смерти начаша слати по Мьстислава⁷⁰ братья, Володимирь Мьстиславичь, Рюрикь, Давыдь [обидва Ростиславичі], и киане отъ себе послаша, черныи клобуки отъ себе послаша»⁷¹. Можна думати, що обидва клани (Мстиславичі й Ростиславичі) добре пам'ятали своє походження від Мстислава Володимировича (Мономашича), і в протистоянні з іншими кланами продовжували триматися разом. Перед зайняттям київського стола його онук Мстислав Ізяславич «снимася ...с Ляхы и съ Ярославомъ галичьскимъ» і лише після того попрямував до Києва⁷².

На мій погляд, ця історія Мстислава дуже нагадує літописну повість, хай постать героя в ній і не виділена. Грушевський вважав низку статей із згадкою Мстислава лише «серією записок»⁷³.

⁶⁹ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 296–297.

⁷⁰ До Володимира Волинського, де він тоді княжив.

⁷¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 364–365.

⁷² Там же. С. 365.

⁷³ Грушевський М. Історія української літератури. Т. III. С. 24.

Однак сходження Мстислава на київський стіл зовсім не було безхмарним, як може здатися із свідчення літопису. Той же Київський извод повідомляє, що перед вступом до Києва Мстиславу стало відомо: «Володимиръ Мъстиславличъ и Андрѣевичъ [Владимир], и Ярославъ, Мъстиславль братъ, и Рюрикъ и Давыдъ цѣловали крестъ, якоже взяти имъ волость у Мъстислава по своей воли...» (а далі йде перелік бажаних ними волостей)⁷⁴.

Але гордий Мстислав Ізяславич не побажав іти на компроміс з ріднею. Замість цього він узяв п'ять галицьких полків у Ярослава Володимировича і рушив на Київ. На рубежах Київської землі до нього пристали чорні клобуки. Князі, що створили союз проти нього, зачинились у Вишгороді. Мстислав спершу увійшов до Києва і домовився з вічем, а потім узяв в облогу Вишгород. Обложеним князям довелось піти на великі поступки. Вони одержали від Мстислава лише дрібні волості. Зокрема, Давид і Рюрик Ростиславичі – «части» в Київській землі, за які будуть триматися в наступні роки. «Уладившеса о волость, цѣловаша [князья] хрестъ». Лише по тому Мстислав утвердився у Києві⁷⁵.

Перемога Мстислава і вимушена покірність рідні залишила гіркий присмак у обох сторін і посіяла зерна пізнішої ворожнечі. Відразу після цього з'ясувалось, що його дядько Володимир Мстиславич, котрий посідав дрібний дорогобузький стіл, «нача... думати на Мъстислава», адже він мав більші від небожа династичні права на головний престол Русі. Мстиславу вдалося впоратися з дядьком, котрого не підтримав ніхто, навіть Андрій Боголюбський, що відіслав прибіглого до нього Володимира в Рязань⁷⁶. Так виник прецедент у шереху багатьох

⁷⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 365.

⁷⁵ Там же. С. 365–366.

⁷⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 366–367. Див також: Воскресенская летопись. С. 81.

наступних випадків відкритої непокори васалів київському князеві у 60-і роки XII ст. Не лише рідня, а й інші південноруські князі зі зброєю скоро почнуть протистояти Мстиславу Ізяславичу. Це не можна назвати випадковим – адже за їхніми спинами височіла гігантська постать Андрія Боголюбського...

Відсутність згоди в самому клані Мстиславичів, наростання суперечностей з Ростиславичами і Мстиславичами змушувало Мстислава Ізяславича до проведення конструктивної загальноруської політики, насамперед популярного в народі наступу на Половецький степ.

Повість Мстислава Ізяславича далі розповідає, як 1168 р.⁷⁷ цей енергійний син Ізяслава Мстиславича рішуче проявив себе як перший, старійший серед руських князів: «Вложи Богъ въ сердце Мъстиславу Ізяславичю мысль благу о Руской земли», і він закликав захистити її від половців, котрі «уже у насъ и Гречьский путь изъотимають, и Соляный и Залозный»⁷⁸. Государ послав до всіх Ольговичів і Всеволодичів, вимагаючи від них прибути з військом. Всі вони прийшли, й навіть Ольговичі, бо, як саркастично підкреслив літописець, «бяху бо тогда Олговичи въ Мъстислави воли», й вирушили у степ⁷⁹. Дещо менш категорично пише про це Воскресенський літопис: «Мстиславъ Ізяславичъ созва братию свою, и положи имъ совѣтъ благъ, рекъ къ нимъ: «Братие! Попеѣтесь о Русѣй земли, а о своей отчинѣ и дединѣ...»⁸⁰

У цьому контексті старійшинство Мстислава Ізяславича виглядає дещо інакше, ніж у його попередників. Звертається він лише до найближчих сусідів Ольговичів

⁷⁷ *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. М., 1962. С. 180.

⁷⁸ Основні торговельні гостинці, що зв'язували Руську державу з торгами Півдня і Сходу.

⁷⁹ *Летопись по Ипатскому списку.* С. 368.

⁸⁰ *Воскресенская летопись.* С. 82.

(бо Всеволодичі теж Ольговичі), і вони відгукуються на його заклик тільки тому (у цьому переконаний повістяр Мстиславичів), що вони були тоді «въ Мстиславли воли». А розповідь Воскресенського літопису взагалі зображує справу так, буцімто Мстислав просто порадив братам потурбуватись про Руську землю. Все це дає підстави думати про відносність і непевність старійшинства Мстислава Ізяславича навіть у Південній Русі.

Прагнення Андрія Юрійовича до необмеженої влади.

Але й після успішного загальноруського наступу на половецьких ханів мир між князями так і не настав. Літописець наводить один з епізодів розбрату між нащадками Мстислава Великого. Ображені на його онука Мстислава Ізяславича бояри Бориславичі оббрехали його у 1168 р. перед Давидом і Рюриком Ростиславичами, заявивши їм, наче київський князь збирається схопити їх і ув'язнити. Мстислав жажнувся і вимагав повідомити джерело вигадки, але Давид відмовився назвати імена бояр. Мстиславу довелося цілувати хрест Ростиславичам, і «она к нему крестъ цѣловаста», але, зауважує літописець, «обаче сердце ихъ не бѣ право с нимъ»⁸¹, тобто, клятву на хресті брати склали нещиро. У цьому незначному епізоді князівської свари, мов у краплині води, відбилася напруга стосунків між нащадками Мстислава Мономашича, що менше, ніж через рік, призвело до варварського розграбування «матері міст руських» руськими ж князями.

Приводом для втручання Андрія Боголюбського до південноруських справ стала чергова чвара між Мстиславом Ізяславичем і Ростиславичами за те, хто посадить свого сина в Новгороді Великому. Новгородське віче у 1168 р. вигнало Святослава Ростиславича і попросило сина у Мстислава Ізяславича. Андрій Боголюбський прислав військо на поміч вигнаному Святославу, але успіху не досяг.

⁸¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 370–371.

Мстислав же прислав новгородцям Романа, майбутнього творця Галицько-Волинського князівства⁸².

Перед оповіддю про новгородські події 1168 р. київський літописець зробив значущу ремарку: «В то же веремя бѣ Андрей Гюргевичъ в Суждали княжа, и той бѣ не имѣя любви къ Мъстиславу»; а після історії про прихід Романа до Новгороду відзначив: «И болши вражда бысть на Мъстислава от братьѣ, и начашася снашивати рѣчьми братья вси на Мъстислава, и тако утвердившеся крестомъ братья»⁸³ – проти нього. Отже, плід змови (у якій взяли участь всі Ростиславичі й дядько Мстислава Володимир) визрів. Залишалось лише зірвати його. Цю місію взяв на себе Андрій Юрійович Боголюбський.

Одразу ж після повідомлення про змову Ростиславичів і Володимира Мстиславича проти Мстислава Ізяславича літописець розпочинає стрімливу розповідь про похід руських князів на київського володаря: «Той же зимѣ посла Андрѣй [Боголюбський] сына своего Мъстислава, с полкы своими, исъ Суждаля, на киевського князя на Мъстислава на Изяславича...» В поході взяло участь не менше чотирнадцяти князів. Ніколи раніше вся Руська земля не об'єднувалась для завоювання і руйнування її стольного града. Мстислав Ізяславич подався у доменіальне володіння Мстиславичів Володимир Волинський. Київ був узятий штурмом, розграбований і спалений. А Мстислав Андрійович, що очолював нападників, «посади стрья своего Глѣба Киевѣ на столѣ, мѣсяца марта въ 8»⁸⁴.

⁸² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 220.

⁸³ Летопись по Ипатскому списку. С. 371, 372.

⁸⁴ Там же. С. 372–373; Лаврентьевская летопись (стлб. 354) описує розорення Києва коротше і не так емоційно. А новгородський літописець, видно, соромився здійсненого Мономахичами, яким він тоді служив, і «не помітив» знищення стольного града: «Ходиша Ростиславици с Андреевичем и с смолянны, и с полочаны, и с муромци, и с рязанци

Розграбування стольного града Давньоруської держави, в якому взяли участь не лише північно-, а й південноруські князі: Ольговичі, Ростиславичі, Мстиславичі, ознаменувало завершення чергового політичного розділення країни і явного виділення, поряд з Києвом, ще одного центру влади – в Суздалі. Всім стало ясно, що відтоді Андрій Юрійович Боголюбський прагнутиме відігравати головну роль на Русі.

Посаження в Києві в березні 1169 р. Гліба Юрійовича його небожем Мстиславом Андрійовичем зовсім ще не означало того, що Мономашичі міцно заволоділи стольним градом держави. «Мы же паки на преднее возвратимся, на горкую и бедную память тоя же весны»⁸⁵, як мовив давньоруський книжник з іншого приводу й під іншим роком. А я пишу про гірку для Києва весну 1169 р., коли вперше в давньоруській історії об'єднання руських князів штурмом здобуло і, по суті, знищило матір міст руських... Вперше в історії суздальський князь Андрій Юрійович посадив у Києві свого ставленика без узгодження з іншими князями. Гірка воістину була пам'ять про дикунське сплюндрування Києва тими, хто зобов'язувався його берегти і охороняти. Ця пам'ять ще довго жила у пам'ятках середньовічного руського письменства.

Заповзятливий Мстислав Ізяславич на початку наступного 1170 р. знову рушив на Київ, одержавши підмогу від галицького князя Ярослава і ще кількох князів. Дізнавшись про наближення Мстислава, Гліб Юрійович утік до Переяславля і звідти послав за половецькою ордою. Мстислав же «вшедь в Киевъ вземъ ряды съ братьею, съ Ярославомъ [братом] и Володимиромъ Мстиславичемъ

на Мстислава к Киеву; он же не бияся с ними, нь *отступи волею ис Кыева*» (Новгородская первая летопись... С. 220–221).

⁸⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 278–279.

[дядьком], съ галичаны, и съ Всеволодовичемъ [Святославом], и Святополкомъ Гюргевичемъ, и с кианы»⁸⁶.

Гліба Юрійовича врятував Давид Ростиславич (його клан був тоді в союзі з Боголюбським): він зачинився у Вишгороді, і Мстислав не зміг здобути ту сильно укріплену фортецю. Тоді ж він одержав звістку, що Гліб веде половецьку орду, допомога йшла і до Давида. Союзники залишили Мстислава Ізяславича. Він був змушений відступити на Волинь, де намагався зібрати нове, сильніше військо, але розхворівся і 19 серпня 1170 р. помер⁸⁷. А в січні 1171 р. сконав і Гліб Юрійович⁸⁸.

Продовження Повісті Ростиславичів (воєнне протистояння з Андрієм Боголюбським). Здається, настав час визначитися із складом великого і сильного клану Ростиславичів. Династія вважається смоленською, тому що її родоначальник Ростислав, син Мстислава Володимировича і внук Мономаха, один час був смоленським князем. Цікаво відзначити, що в сучасних Ростиславичам джерелах, головним чином літописах, цей термін використовується лише у вузькому значенні – стосовно синів Ростислава. В широкому сенсі члени клану називались «внуци Ростислави».

Нащадки Ростислава Мстиславича розділились на чотири основні лінії: Романовичі, Рюриковичі, Мстиславичі й Давидовичі. У другій половині XII – першому тридцятилітті XIII ст. Ростиславичі частіше від членів інших земельних династій княжили в Києві й Новгороді Великому. З ними суперничали в цьому Ольговичі й Мономашичі. Стосунки Ростиславичів з володимиро-суздальськими Мономашичами були різними. Якщо Романовичі перебували в річищі політики Андрія Боголюбського, а Давид Ростиславич – Всеволода

⁸⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 375.

⁸⁷ Там же. С. 382.

⁸⁸ Там же.

Велике Гніздо, то Рюриковичі прагнули до часу зберегти нейтралітет. Мстиславичі ж активно протистояли великодержавній політиці володимиро-суздальських князів, про що йтиметься далі⁸⁹.

Після кончини Мстислава Ізяславича Андрій Юрійович, мабуть, просто не встиг прислати до Києва свою маріонетку, коли Давид і Мстислав Ростиславичі, що сиділи у Вишгороді, звели на престол свого дядька Володимира Мстиславича, котрий посідав до цього стіл у закутному Дорогобужі⁹⁰. Важко сумніватися в тому, що, садовлячи у Києві старшого серед нащадків Мстислава Великого, але при тому дрібного удільного й зовсім не авторитетного князька, Ростиславичі сподівались використати його у власних цілях⁹¹. Лише по тому, в кінці 1170 р., до справи посідання великокнязівського стола запізнило втрутився Андрій Боголюбський.

Як свідчить київський книжник, «Андрѣви же нелюбо бѣше сѣдѣньє Володимере Киевѣ, и насылаше на нь, *веля ему ити ис Киева, а Романовѣ Ростиславичю веляше ити Киеву*»⁹². Вживання дієслова «велети» вже само по собі говорить про те, що Боголюбський вважав себе старіjším у Руській землі й наполягав на своєму праві і на свій розсуд ставити князів у стольному граді.

Важко сказати, до чого б призвело невдоволення суздальського государя вокняжінням без його згоди у Києві Володимира Мстиславича. Та Володимир раптово помер,

⁸⁹ Висловлюю подяку О.Р.Гущину за узагальнення свідчень джерел стосовно діяльності Ростиславичів у політичному житті Русі другої половини XII ст.

⁹⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 385–386.

⁹¹ Грушевський звернув увагу на несхвальні характеристики, дані йому в Київському літописі, й зауважив, що Володимир вокняжився в Києві у лютому 1171 р. (*Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 198, прим.*).

⁹² Летопись по Ипатскому списку. С. 386.

просидівши на київському столі неповних чотири місяці⁹³, після чого відпали перепони на шляху до утвердження Романа Ростиславича в стольному граді. Після деякого зволікання Роман Ростиславич прибув до Києва, залишивши у Смоленську сина Ярополка, а далі уклав угоду з київським вічем⁹⁴.

Ще одним свідченням привласнення собі Боголюбським статусу старійшого князя в державі можна вважати трохи раніше повідомлення Київського зводу (осені 1170 р.): «Посла Андрѣй к Ростиславичю к Рюрикови, *да ему* Новгород Великий; Рюрикъ же приѣха, да волость свою брату своему Давыдови, а самъ иде къ Новугороду»⁹⁵.

Здається, у державі визрівала система управління й розподілу столів у обхід Києва. На чолі її поставив себе (без узгодження з іншими княжими кланами) глава Мономашичів Андрій Юрійович. Літописи створюють враження, ніби інші клани та їхні глави мовчки погодились з подібним становищем. Адже Ростиславичі охоче прийняли від Андрія і Київ і Новгород, – однак, як свідчать наступні сторінки Київського та інших зводів, вони жодною мірою не визнавали Боголюбського старійшим на Русі. Незабаром по тому брати почали оспорювати право суздальського князя розпоряджатися волостями.

Камінь спотикання і цього разу лежав у Новгороді. Передаючи це місто із землею Рюрикові Ростиславичу, Боголюбський прагнув витиснути звідти сина Мстислава Ізяславича Романа. Новгородське віче спочатку трималось Романа Мстиславича, але вічників силою примусили прийняти Рюрика Ростиславича. Тим більше, що дізнавшись про смерть батька у Володимирі Волинському, Роман спішно подався на Волинь. Однак Рюрик Ростиславич не

⁹³ Летопись по Ипатскому списку. С. 386.

⁹⁴ Там же. С. 387.

⁹⁵ Там же. С. 383; див.: Воскресенская летопись. С. 87.

вжився з новгородцями, і в кінці 1171 р. йому довелося піти до Києва. А новгородське віче попросило Андрія Юрійовича прислати сина⁹⁶. На думку Грушевського, вже через це Ростиславичі могли бути невдоволені Боголюбським⁹⁷. Так само, додаю, як і Мстиславичі.

Несподівано, мабуть, для себе Андрій Юрійович у нестримному намаганні дійсно стати старійшим на Русі наштовхнувся на сильний спротив згуртованих нащадків Мстислава Великого – смоленських Ростиславичів: Романа, Давида, Рюрика і Мстислава. Спочатку Андрій намагався задобрити Ростиславичів, давши Рюрикові Новгород Великий. Законність цього пожалування виглядала в очах феодального суспільства сумнівною, бо роздавання волостей поки що залишалось прерогативою великого князя київського. Все ж таки Ростиславичі вирішили прийняти Новгород. Боголюбський розцінив вчинок Рюрика як визнання всіма Ростиславичами його старійшинства на Русі. І став діяти з притаманною йому безоглядною рішучістю. Наступні події показали, що він помилився.

Наступного року «присла Андрѣй к Ростиславичемъ, река тако: «Нарекли мя есте собѣ отцѣмъ, а хочу вы добра, а даю Романови, брату вашему Киевъ»⁹⁸. В наведених словах відчувається самоутвердження цього сина Долгорукого у власному старійшинстві, оголошення себе загальноруським князем. З цього приводу Л. В. Черепнін зауважив: «Старійшим» робився не той, хто досягав цього становища в силу родового старшинства, а той, кого таким «нарекли», тобто офіційно найменували інші князі»⁹⁹. Та навряд чи

⁹⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 222.

⁹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 199.

⁹⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 387.

⁹⁹ Черепнин Л.В. Пути и формы политического развития русских земель XII–XIII вв. // Польша и Русь. М., 1974. С. 29.

в тому або в попередньому році відбувся «снем» руських князів із оголошенням старійшиною Андрія Юрійовича. Ймовірніше від усього, він скористався виразом покори від кого-небудь ((або навіть усіх) із Ростиславичів, – можливо, коли Роман Ростиславич прийняв від Боголюбського Київ. Напевне, лише тоді Ростиславичі усвідомили всю небезпеку для них утвердження в Південній Русі старійшинства дуже сильного і владного государя, чий осередок влади знаходився на півному сході.

Того самого 1172 р., як барвисто оповідає київський літописець, невдоволений братами «нача Андрѣй вины покладувати на Ростиславичи, и присла къ нимъ Михна, река тако: «Выдайте ми Григоря Хотовича, и Степаньца, и Олексу Святословця, яко тѣ суть уморилѣ брата моего Глѣба», та Ростиславичі відмовили йому в тому. Тоді «рече Андрѣй Романови: «Не ходиши в моей воли съ братьею своею, а пойди с Киева, а Давыдъ исъ Вышегорода, а Мьстиславъ из Бѣлагограда. А то вамъ Смоленескъ, а темъ ся подѣлите!»¹⁰⁰ Це була нечувана на Русі річ. Висловлюючись по-сучасному, Боголюбський вийшов за межі поля феодального права: адже ні він ні хто інший в тогочасній державі не мав права позбавляти князів волостей. Це не могло не викликати напруження в суспільстві.

Продовжуючи виклад подій 1172 р., київський книжник співчутливо пише: «И пожалишаси велми Ростиславичи, оже ихъ [Андрій] лишаеть Руськой земли, а брату своему Михалкови даеть Киевъ»¹⁰¹. Роману довелося повернутися до родинного Смоленська, а обачливий Михалко послав замість себе до Києва брата Всеволода. Стривожені Ростиславичі¹⁰² надіслали до Андрія посла із словами:

¹⁰⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 388.

¹⁰¹ Там же.

¹⁰² Літописець віддає перевагу збірній назві клану перед іменами окремих Ростиславичів.

«Брате!¹⁰³ Въ правду ты нарекли есмы отцемъ собѣ, и крестъ есмы цѣловали к тобѣ,... а се нынѣ брата нашего Романа вывелъ еси изъ Києва, а намъ путь кажеша и изъ Руськой земли без нашеѣ вины...» Андрѣй же отвѣта имъ не вѣда»¹⁰⁴.

Після цього Ростиславичі відмовились коритися Андрієві Юрійовичу і почали діяти, не оглядаючись на нього. Вони вночі в'їхали до Києва і «яша Всеволода Юрьевича, и Ярополка Юрьева внука,... братья же даша Києвъ Рюрикови». Він урочисто вступив до стольного града і «сѣде на столѣ отецъ своихъ и дѣдъ своихъ»¹⁰⁵. По суті, то було оголошення війни Боголюбському.

Привертає увагу настирливе і постійне вживання київським літописцем збірного терміну «Ростиславичі» замість називання імен тих братів. Можна думати, так сталося тому, що ці князі прагнули утвердити своє колективне старійшинство над південною Руською землею – древнім ядром держави. Адже в їх напружених перемовинах з Боголюбським йшлося не стільки про Київ, скільки про Руську землю.

Після того, коли Ростиславичі силою повернули собі Київ і південну Руську землю, події набрали характеру відкритого протистояння між ними і Боголюбським. Літопис докладно описує цей сюжет. Андрій Юрійович продовжував наполягати на тому, щоб Ростиславичі забрались із Руської землі. До нього охоче («рады быша») приєднались Ольговичі, що визнали себе його васалами. В інтерпретації київського повістяра під'южуваний Ольговичами Андрій знову «посла Михна мѣчъника, рекъ ему: «Ѣдъ к Ростиславичемъ, рци ти имъ: «Не ходите в моей воли, ты же, Рюриче, пойдѣ въ Смолньскъ к брату

¹⁰³ Але не «отче», хоча він був на два покоління старшим від них, не кажучи вже про претензії князя Андрія на те, щоб бути старішим («отцем і господином») для всіх інших руських князів.

¹⁰⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 388.

¹⁰⁵ Там же.

во свою отчину. А Давыдови рци: а ты пойди вѣ Берладѣ, а вѣ Руськой земли не велю ти быти, а Мѣстиславу молви: в тобѣ стоить все, а не велю ти в Руской землѣ быти»¹⁰⁶.

То була нечувана й цинічна образа. Вона полягала не тільки в тому, що нащадків Мономаха, суверенних князів-вотчинників, предки яких одвіку жили і княжили в Руській землі, силкувався вигнати з неї інший Мономашич. Адже розташована у Дністерсько-Дунайському пониззі Берладь в очах панівної верхівки Русі була місцем, де скупчувався різний набір, викинуті з суспільства люди. Пригадаємо, що до звенигородського князя Івана Ростиславича, котрий насмілювався змагатись із дядьком Володимирком Володаревичем за Галич 1145 р., втратив своє маленьке князівство і втік у пониззя Дністра, міцно пристало презирливе прізвисько «Берладник».

У відповідь на завдану йому Боголюбським тяжку образу Мстислав Ростиславич «повелѣ Андрѣва посла емше постричи голову передь собою и бороду, рекъ ему: «Иди же ко князю своему и рци ему: «Мы тя досихѣмъ акы отца имѣли по любви¹⁰⁷; аже еси съ сякими рѣчми прислалъ не акы къ князю, но акы къ подручнику и просту человеку, а что умыслилъ еси, а тоє дѣй, а Богъ за всѣмъ»... Літописець з іронією описує одвітну реакцію Боголюбського, не приховуючи симпатій до сміливого Ростиславича: «Андрѣй же то слышавъ отъ Михна, и бысть образъ лица его попуснѣлъ¹⁰⁸, и възострися на рать, и бысть готовъ»¹⁰⁹. Зібравши величезну рать, Андрій Юрійович рушив на південь проти Ростиславичів. Однак вони добре підготувались до війни і протиставили йому добре продуманий план дій.

Битва між військами Боголюбського і Ростиславичів біля Вишгорода не принесла нікому перемоги, але виснажила

¹⁰⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 389–390.

¹⁰⁷ А не з обов'язку.

¹⁰⁸ Насупився.

обидві сторони. Тоді-то «приде Ярославъ лучський на Ростиславичѣ же, со всею Волынскою землею, ища собѣ старѣшиньства въ Олговичѣхъ»¹¹⁰ – и не ступишася ему Києва. Онъ же сослався с Ростиславичи и урядися с ними о Києвъ, и отступи от Олговичь...»¹¹¹ Брати Ростиславичі на словах віддали Київ своєму братові в перших Ярославу Ізяславичу, луцькому князю, синові Ізяслава Мстиславича, котрий був після Андрія Боголюбського старшим у роду Мономашичів. То був, як їм здавалось, тонкий стратегічний і династичний хід, що втягував у війну Мстиславичів і надавав законність протистоянню Ростиславичів з Андрієм.

Але ж Ростиславичі, як відомо з літописів, неохоче навіть на час розлучались з київським старійшинством. Тому виглядає не випадковим те, що коли Ярослав, «урядившись с ними», наблизився до столярного града, він побачив сильне військо Мстислава Ростиславича, що заступило йому шлях. Розгубленому Ярославу «допомогло» наближення до Києва «всѣй силы Андрѣя князя суждальского», після чого Ростиславичі вирішили залишити його одного розбиратися з Боголюбським: «положиша на Ярославѣ старѣйшинство, и даша ему Києвъ»¹¹².

Як же здрібніло поняття старійшинства, скаже читач, якщо його покладають на випадкового претендента, що трапився під руку, через необхідність протистояти сильному суперникові! Андрій Юрійович Боголюбський і далі не залишав своїх давніх планів підкорити собі Київ і південну Руську землю, добитись, щоб його офіційно визнали старійшим серед інших государів. Але при цьому він ніколи не збирався сідати на київський престол, бажаючи тримати там свого підручника.

¹⁰⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 390.

¹¹⁰ Щоб його визнали старійшим Ольговичі, союзники Боголюбського.

¹¹¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 392.

¹¹² Там же.

А Ростиславичі, нерозважливо підсадивши на стіл у Києві Ярослава Ізяславича, надумали здихатися його за допомогою все того ж Боголюбського! У 1173 р. «прислашася Ростиславичи ко князю Андрѣви, съ братьею своею, просяче Романови Ростиславича княжить въ Киевѣ; князю же Андрѣви рекуще: «Пождите мало, послалъ есмь къ братьи своей в Русь; како ми вѣсть будетъ отъ нихъ, тогда ти дамъ отвѣтъ»¹¹³.

Здається, воєнні невдачі у кампаніях проти Ростиславичів, випадки непокори інших князів зробили Андрія Юрійовича обережнішим і розважливішим, і він вирішив порадитись із кимсь з південноруських князів, швидше за все з Ольговичами, своїми давніми, хоча й ненадійними союзниками. Важко прогнозувати, як би далі розвивались події навколо Києва, якби до них знову втрутився Боголюбський. Та його масштабним планам утвердитися в загальноруському старійшинстві завадила боярська змова, внаслідок якої владний князь був убитий у своєму замку в Боголюбові поблизу Суздаля 29 червня 1174 р.

Чи не найбільш яскраві сторінки Повісті про конфлікт Ростиславичів з Боголюбським присвячені синові Ростислава Мстиславича Мстиславу, що природно і невимушено вмонтовані повістярем (чи пізнішим редактором) до неї. Вони пронизані великою симпатією до цього княжича, мабуть справді людини хороброї й патріотичної. Вже в епізоді запрошення новгородцями Мстислава на стіл він спершу не бажає йти з Руської землі: «Яко не могу ити изъ отчины своеѣ и со братьею своею разойтися»,... но понудиша и братья своя и мужи свои, рекуче ему: «Брате! Аже зовуть тя с честию, иди! А тамо ци не наша отчина?»¹¹⁴. У цих словах проступає намагання Ростиславичів оголосити

¹¹³ Летопись по Ипатскому списку. С. 394; Воскресенская летопись. С. 89 (у ній вказана вірна дата події).

¹¹⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 411.

себе отчичами всієї Руської землі, особливо полемічне в зв'язку із боротьбою проти Андрія Боголюбського.

У Новгороді Мстислав сів 1177 р.¹¹⁵ Відразу вирішує йти на чудь, бо, як він заявив на вічі: «се обидять ны погании» і виявив бажання звільнити від них Новгородську землю. У дійсності чудські племена, нечисленні, погано озброєні й військово неорганізовані, не становили серйозної загрози для Великого Новгорода, щоправда, часто шарпали його мало захищені околиці. Та для повістяря Ростиславичів важливим було зовсім інше – звеличити свого героя, гідного сина засновника династії Ростислава Мстиславича. Похід приніс успіх, що не важко було передбачити. Далі Мстислав вирушив було в похід на Полоцьк, але дядько, Роман, смоленський відрадив його від тієї акції, після чого той повернувся до Новгорода, захворів і незабаром помер¹¹⁶.

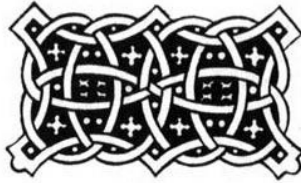
Як бачимо, історія Мстислава Ростиславича є досить таки буденною, подібними до неї наповнений Київський літопис. Та Грушевський звернув увагу на те, що історична постать Мстислава виявилась осяяна війною Ростиславичів проти Андрія Боголюбського 1173 р., в якій Мстислав був «найяскравішою фігурою». В очах літописця Мстислав, пише історик, був «найкращим представником українського (руського. – **М. К.**) лицарства, найбільш популярний між дружиною і чорними клобуками князь, проповідник неустанної боротьби з степовим поганством», тобто половцями. Тому в емоційному посмертному панегірику Мстиславу підносяться його чесноти, найбільше ідея служіння вітчизні, страждання за неї, нарешті смерті за батьківщину як вищої мети життя: «Бѣ бо крѣпокъ на

¹¹⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 225. Див.: *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. С. 199.

¹¹⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 412.

Розділ V. Повість Мстиславичів-Ростиславичів

рати, всегда бо тосняшеться умерти за Рускую землю и за хрестьяны»¹¹⁷. Грушевський захоплено написав: «Як ідеологія українського лицарства... ся коротка повість не має нічого собі рівного в нашій старій письменстві»¹¹⁸. З цими щирими словами важко не погодитись.



¹¹⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 413–414.

¹¹⁸ *Грушевський М.* Історія української літератури. Т. III. С. 60–61.

РОЗДІЛ VI

ПОВІСТЬ ПРО ВБИВСТВО АНДРІЯ БОГОЛЮБСЬКОГО

При тому, що далеко не всі дослідники визнавали і визнають існування багатьох повістей у складі Київського ізвода XII ст., досі ні в кого не виникало сумнівів у тому, що емоційна і яскрава історія про змову проти князя Андрія Юрійовича, прозваного Боголюбським, і його вбивство є особливою повістю, введеною до джерела. І не лише тому, що ця Повість має характерну назву: «Убиение великаго князя Андрѣя Юрьевича Володимирскаго».

Як мовилось вище, І. П. Єрьомін на прикладі цього твору доводив, що в основу всіх літописних повістей покладено некрологи князів, які звичайно переростають на агіографічний панегірик. Насправді, гадаю, що так було далеко не завжди. А от Повість про вбивство князя Андрія дійсно має характерні ознаки твору, створеного подібним чином. Повістяр плавно переводить некролог у похвалу загиблому, перелічує його християнські чесноти – не був п'яницею, годував ченців і злидарів, усім був, мов батько та ін.: «Не помрачи ума своего пьянствомъ, и кормитель бяшетъ чернцемъ и черницамъ и убогимъ, и всякому чину яко възлюбленный отецъ бяшетъ, паче же милостынею баше милостивъ, ...мужьство и умъ в нѣмъ живяше, правда же и истина с ним ходиста, иного добродѣяния много в немъ баше...»¹ До того ж князь відзначався розумом і мужністю. Епітет «мужьство» в прикладенні до князя

¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 396.

Розділ VI. Повість про вбивство Андрія Боголюбського

Андрія зовсім не є перебільшенням. Ось як розповідає про це складач Повісті про Ізяслава Мстиславича, котрий не мав симпатій до Юрія Долгорукого і його сина..

Під час вирішальної битви за Київ 1151 року між Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Долгоруким син Юрія Андрій був у першому шереху свого полку і виявив неабияку хоробрість й воїнську удачу. Київський літописець яскраво й зі схваленням описує ратні подвиги Андрія Юрійовича: «Андрѣй же Дюргевичъ вѣзмя копье и ѣха напередъ, и съехася переже всихъ, и изломи копье свое». Під княжичем поранили коня, «и шеломи спаде с него, и щить на немъ оторгоша; божьемъ заступлениемъ и молитвою родитель своихъ сохраненъ бѣ безъ вреда»². Повістяр додає до цих слів, що і його герой Ізяслав не поступався мужністю Боголюбському.

Дослідники звертали увагу на те, що опис благодійництва Андрія Юрійовича нагадує розповідь Повісті временних літ про подібну діяльність Володимира Святославича по завершенні будівництва Десятинного храму в Києві³. Як пише П. П. Толочко, «складається враження, що автор «Повісті» списує портрет Боголюбського з портрета його знаменитого пращура Володимира Святого»⁴. У фіналі Повісті про вбивство Боголюбського вміщена молитва до князя, мов до святого угодника. Заключна частина похвали має, на думку вченого, всі ознаки типово агіографічного апофеозу, зокрема такі слова: «И всею добродѣтелью бѣ украшенъ, вторый мудрый Соломонъ»⁵. Суспільне призначення Повісті про вбивство Андрія Юрійовича, як вважає Єрмолін, було

² Летопись по Ипатскому списку. С. 303.

³ «И наченшо же здати [храм], и яко сконча зижа, украси ю иконами» (Повесть временных лет. С. 54). Однак опис церковного будівництва Андрія Юрійовича набагато переважає Несторів, і не лише за обсягом, а за особливо видатними літературними якостями.

⁴ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. С. 156.

⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 396–397.

в тому, щоб створити «новий агіографічно просвітлений образ ідеального князя»⁶.

Складач Повісті прославляє Андрія Боголюбського за мученицьку смерть, що дає йому право бути зарахованим до сонму Божих угодників, так само, як святі Борис і Гліб: «И со братома своима с Романомъ и съ Давыдомъ единомушно ко Христу Богу притече, и в райстии пици водворяся неизреченно с нима...»⁷ Про це саме промовляють деякі інші деталі тексту. Так, коли вбивці ламали двері княжої опочивальні, «блаженный же вѣскочи, хотѣ взяти мечъ, и не бѣ ту меча, бѣ бо томъ дни вынялъ и Амбалъ ключникъ его⁸: то бо мечъ бяшетъ святого Бориса»⁹. Той меч нібито дістався йому в спадщину, і не лише за правом народження, а, в чому переконаний книжник, як майбутньому угоднику.

У дійсності запальний, погордливий і жорстокий Андрій Юрійович був далекий від того ідеального образу, що його створено в Повісті про нього. Але творець могутнього Володимиро-Суздальського князівства, будівник його стольного града і чудових храмів, наймогутніший государ на тогочасній Русі, на думку повістяра, заслуговував подібної характеристики. Як відзначив Єрьомін, повісті взагалі, а про вбивство князя Андрія зокрема, звичайно позбавляють героїв рис індивідуального характеру. Не можу повністю погодитись із цими словами, хоч би тому, що в Повісті про Ізяслава Мстиславича той государ виступає живою людиною. Та й у повістях про Данила Галицького і його брата Василька з Галицько-Волинського літопису обидва князі мають риси, що дозволяють судити про

⁶ *Еремин И.П.* Киевская летопись как памятник литературы // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. Т. VII. 1949. С. 84 и сл.

⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 403. Див.: *Толочко П.П.* Давньоруські літописи і літописці. С. 157.

⁸ Один із головних змовників.

⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 398.

Розділ VI. Повість про вбивство Андрія Боголюбського

них як хай і про ідеалізованих, але все ж таки живих державних мужів.

Повість про вбивство Андрія Юрійовича Боголюбського відзначається винятково високими літературними якостями, вона стоїть на рівні кращих зразків давньоруської літератури. При тому ця Повість має риси стилю її творця. Тому вже давно дослідники почали шукати її автора. Першим назвав його К. М. Бестужев-Рюмін: Кузьмище Киянин, що виступає на сторінках Київського ізвода¹⁰. Його підтримали чимало дослідників пізніших часів¹¹. Проте висувались й інші кандидатури складача цього твору.

М. Д. Присьолков бачив автора Повісті про вбивство Андрія Юрійовича у клірику Успенського собору м. Володимира на Клязьмі Федулі, котрий вів літописання в часи Андрія Боголюбського. Спеціальне дослідження присвятив складачеві цієї Повісті М. М. Воронін. Він відкидав авторство Кузьмища і вважав творцем Повісті попа Микулу, котрий теж згадується в ній. Воронін думав, що той Микула прийшов до Володимира з Вишгорода разом з князем Андрієм, коли той перебирався на північний схід, отже, за мовними особливостями твір має південно-руське походження¹².

На мою думку, Кузьмище Киянин був найбільш імовірним творцем Повісті про вбивство Андрія Боголюбського.

¹⁰ *Бестужев-Рюмин К.* О составе русских летописей до конца XIV в С. 105–107.

¹¹ *Хрущов И.* О древнерусских исторических повестях и сказаниях. Киев, 1878. С. 138–143; *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. С. 241–246; *Тихомиров М.Н.* Городская письменность в древней Руси XI–XIII вв. // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР. Т. IX. С. 65–66; *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 79–130; *Толочко П.П.* Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. С. 158–160; та ін.

¹² *Воронин Н.Н.* Повесть об убиении Андрея Боголюбского и ее автор // История СССР. 1963. № 3. С. 80–97.

Дійсно, Кузьмище неодноразово виступає на сторінках Повісті про вбивство Андрія Боголюбського. Одразу по смерті князя у місті зчинились заворушення, плебс почав грабували майно загиблого і його близького оточення: «И разидошася и вълегоша грабить, страшно зрѣти»¹³.

Тут на сцені з'являється той Кузьмище: ««И тече на мѣсто Кузьмище Киянинъ,... и поча прошати Кузьмище: «Идѣсть убить господинъ?» И рекоша: «Лежить ти выволочень в огородъ, но не моги имати его» – під страхом смерті вбивці заборонили ховати князя. Кузьмище не злякався і почав публічно плакати над тілом, чому спробував завадити ключник Андрія Амбал, улюбленець князя і головний його вбивця. Кузьмище тримався мужньо і викривав підступність і жорстокість Амбала: «И рече Кузьмище: «О, еретиче! Уже псомъ выверечи?! Помнишь ли, жидовине¹⁴, въ которыхъ порѣгѣхъ пришелъ бѣшетъ? Ты нынѣ в оксамитѣ стоиши, а князь нагъ лежитъ»¹⁵. Кузьмище безстрашно прославляв забитого князя і добився його християнського поховання, чому посприяв ігумен монастиря Козьми і Дем'яна Арсеній¹⁶.

Ця Повість існує в двох варіантах: у Київському XII ст. і Лаврентіївському літописах. Вчені помітили, що коли в Лаврентіївському ізводі вона добре узгоджується із загальним тоном і напрямком володимиро-суздальського літописання, то в Київському виглядає стороннім тілом, що наче насильницьки вторглося у джерело, яке тільки-но повістувало про зlodіяння розпаленого люттю Андрія Боголюбського. Дослідники неодноразово відзначали, що Повість Кузьмища Киянина є нічим іншим, як апологією сильною, не обмеженою боярами князівської влади. Та влада

¹³ Летопись по Ипатскому списку. С. 400.

¹⁴ У дійсності Амбал був «ясином», тобто осетином.

¹⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 400.

¹⁶ Там же. С. 401–402.

Розділ VI. Повість про вбивство Андрія Боголюбського

персоніфікується повістярем в особі Андрія Юрійовича Боголюбського.

Може на перший погляд здатися, що варіанти Повісті наче помінялися місцями і що лаврентіївський текст більше підходив би не володимирському, а київському, літописанню, тоді як барвистий і просторий київський текст, що містить безліч деталей та імен, відомих хіба що володимирцям, був би більше доречним на сторінках Лаврентіївського ізводу¹⁷.

Однаке вміщений у Київському ізводі текст Повісті при ближчому розгляді виявляє спрямування саме на південноруського читача. Так, наприклад, читачам пояснюється місцезнаходження Боголюбівського замку князя Андрія (що було добре відомо читачеві північно-русьському) й наводиться ще кілька інших деталей, які свідчать: Кузьмище писав саме для киян. Та й взагалі в Лаврентіївському варіанті відсутні й згадки про Київ і саме прізвисько «Кузьмище»¹⁸. Південноруський варіант Повісті втричі переважає за обсягом Лаврентіївський. Отже, перед нами два різних твори.

Неминуче виникає питання: чи хтось у Володимирі скорочував текст Кузьмища Киянина, чи, навпаки, він сам розширив і доповнив чийсь коротку повість? Д. С. Лихачов зауважив, що поширена думка щодо первинності тексту Повісті в Київському ізводі¹⁹ дуже вразлива. Адже скорочена немовби версія Лаврентіївського списку має набагато більшу внутрішню цілісність, ніж та, що вміщена в списку Іпатіївському (Київському літописі). Проаналізувавши обидва варіанти, вчений дійшов думки, що «цілісна

¹⁷ *Воронин Н.Н.* Повесть об убиении Андрея Боголюбского и ее автор. С. 80–95.

¹⁸ *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 79.

¹⁹ Див., напр.: *Серебрянский Н.* Древнерусские княжеские жития. М., 1915. С. 142.

оповідь Лаврентіївського літопису, складена в житійній манері, є первинною. Іпатіївський же текст повісткування уявляється розширенням цього тексту Лаврентіївського літопису»²⁰.

Однак Б. О. Рибаків, провівши порівняльне дослідження обох повістей, дійшов висновку, що первинним все ж таки був текст, уміщений в Київському ізводі. Історик встановив, що Кузьмище Киянин написав свою Повість у проміжку між липнем 1174 – червнем 1176 р. Найбільш підходящим часом він вважає зиму 1174/75 р., коли Володимирською землею заволоділи Ростиславичі, а обидва брати загиблого Андрія жили в Чернігові й готувались до боротьби за братню спадщину²¹. Аргументи обох дослідників виглядають переконливими, адже сам текст Повісті про вбивство Андрія Боголюбського надає поле для різних гіпотез щодо його автора і місця написання.



²⁰ *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. С. 242–243.

²¹ *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 80–82.

РОЗДІЛ VII

ПОВІСТЬ РОСТИСЛАВИЧІВ

ПРО ДАЛЬШІ ЗМАГАННЯ ЗА КИЇВ

(70-і – 90-і роки)

Трагічна й несподівана для верхівки суспільства смерть Андрія Юрійовича Боголюбського змішала карти на столі політичної гри Русі. В, здавалось би, непохитному Ростово-Суздальському князівстві розпочались усобиці, «замятня», як називають подібні заворушення давньоруські літописи. У політичній боротьбі в князівстві взяли участь і Ростиславичі¹.

Повість Ростиславичів відбиває події в стані південно-руських князів, котрі втрутились у змагання за владу в Ростово-Суздальській землі. Мономашичі, близька рідня Андрія, залучили до них насамперед Ольговичів, своїх перших союзників на Півдні. На престол у Володимирі на Клязьмі сів небіж Андрія Ярополк Ростиславич, котрий обійшов своїх дядьків Михалка і Всеволода, що викликало невдоволення більшості боярства князівства.

Ольговичі підтримали цих братів Андрія, тому Ярополк звернувся по допомогу до Ростиславичів і надіслав посольство до Смоленська², де княжив син Романа Ростиславича, теж Ярополк. Там новоспечений володимирський князь заручився з донькою вітебського князя Всеслава. Та особливих переваг над конкурентами він не одержав, бо «того же лѣта смольнянѣкъ» вигнаша отъ себе Романовича

¹ Докладніше про це див.: *Котляр М.Ф.* Історія дипломатії Південно-Західної Русі. Част. 3. Міжкнязівська дипломатія. С. 204 і далі.

² Летопись по Ипатскому списку. С. 405–406.

Ярополка, а Ростиславича Мстислава введемоша Смоленську княжить»³ – судячи з розвитку подій, Мстислав не підтримав Ярополка Ростиславича у змаганнях за престол Володимира. Наведений короткий запис Київського ізвода свідчить, що у стані Ростиславичів тоді не було єдності, чим вправно скористались їхні конкуренти з таборів Мономашичів і Ольговичів.

Повістяр Ростиславичів далі живописує захопливі перипетії політичної боротьби між князями, кінцевою метою якої було заволодіння Києвом і південною Руською землею. Тим часом, у Києві княжив онук Мстислава Великого Ярослав Ізяславич, представник династії Мстиславичів. Ростиславичам було, мабуть, ніяково просто виганяти свого дядька із стольного града Русі. Тому вони вдалися до дотепної політичної комбінації з метою витиснення його з Києва, але таким чином, щоб змусити його за власною волею піти звідти. Повість Ростиславичів розкриває їхні задуми: «Тогда же [1175 р.] пришелъ бѣшетъ Романъ ис Смоленска, къ братѣи своей въ помощь». Виявляється, Роман за короткий термін встиг змінити на смоленському столі свого брата Мстислава. «Ярославъ же рече: «Привели есте брата своего Романа, а даете ему Киевъ!?» И поиде ис Кыева в Луческъ. Они же почаша слати по немъ, вабяче опять въ Киевъ; онъ же не послуша ихъ и поиде в Луческъ. Романъ же сѣде в Киевѣ, на столѣ дѣда своего и отца своего»⁴. Так Ростиславичі заволоділи головним містом держави. Однак становище Романа в стольному граді було хитким. Активніше від інших князівських кланів на нього зазіхали Ольговичі, котрі вважали свої династичні права ніяк не меншими від прав нащадків Мономаха (Мономашичів, Мстиславичів і Ростиславичів).

Вже наступного, 1176 р. претензії на Київ гучно висловив

³ Летопись по Ипатскому списку. С. 406.

⁴ Інші Ростиславичі сиділи тоді навколо Києва, у малих містах Руської землі, тим самим тримаючи її під наглядом.

— Розділ VII. Повість Ростиславичів про дальші змагання за Київ

глава Ольговичів Святослав Всеволодич. Він, котрий все своє свідоме життя цинічно використовував половецьких ханів у суперництві з іншими князями за землі й владу, демонстративно обурився тим, що один із братів-Ростиславичів Давид не взяв участі в поході у Степ, в якому руські князі зазнали поразки. Святослав безсоромно мовив київському государеві Роману Ростиславичу: «Рядъ нашъ такъ есть: оже князь извинить [провиниться], то въ волость [буде покараний], а мужъ у голову»⁵. На цій хиткій підставі (адже у похід не ходив Давид, а не Роман!) Святослав намірився забрати стольний град у Романа. Заскочений зненацька Роман Ростиславич не зміг опиратися сильнішому військові Святослава і відступив до сильної фортеці в Київській землі Білгорода. Святослав Всеволодич увійшов до Києва, та не надовго. Повістяр Ростиславичів, не приховуючи симпатії до них, оповідає, як незабаром наспів Мстислав з полком, і Ростиславичі вирішали дати бій Ольговичу. Трапилась дивна і, з погляду повістяра, ганебна для будь-якого князя річ: «Святославъ же, увѣда, оже хотять ему дати полкъ [битву] Ростиславичи, и побѣже Святославъ черес Днѣпръ устья Лыбеди, и потопоша [у нього] людье мнози...»

Але, здобувши безкровну перемогу над Ольговичем, «Ростиславичи же, не хотяче губити Руской земли и крестьяньской крови проливати, сгадавше, даша Киевъ Святославу, а Роман иде Смоленську»⁶. Повістяр підносить своїх князів за благородство, гуманність і миролюбство, адже такою є його загальна тенденція. Насправді, думаю, справа стояла інакше.

Спливе п'ять років, і в 1181 р. тодішній глава клану Ростиславичів Рюрик знову добровільно поступиться Києвом переможеному ним Святославу Всеволодичу. І знову повістяр Ростиславичів пояснить цей дивний з погляду

⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 409.

⁶ Там же. С. 410.

членів дому Ярославичів вчинок благородством і миролюбством глави смоленського княжого клану: «Рюрикъ же аче побѣду возма, но ничтоже горда учинити, но возлюби мира паче рати и пожити хотя въ братолюбьи, паче же и хрестьянъ дѣля пленяемыхъ по вся дни отъ поганыхъ и пролится крови ихъ не хотя видити, и размысливъ с мужи своими угадавъ, бѣ бо Святославъ старѣй лѣты, и урядився с нимъ съступиися ему старѣйшинства и Киева, а собѣ взя всю Рускую землю»⁷.

Повість Ростиславичів мимоволі створює враження, що Ростиславичі, так само, як Андрій Боголюбський в 1167–1173 рр., не дорожать Києвом⁸, натомість бажають володіти південною Руською землею, яка звузилась тоді майже до меж Київської землі, зате воліють бачити на київському столі залежного від них князя⁹. Той князь, оточений з усіх боків володіннями Ростиславичів, неминуче потрапляв у залежність від них. У мене немає сумнівів у тому, що хитрий і спритний політик Святослав Всеволодич добре це розумів. Але, побитий Ростиславичами, він був змушений піддатися їхньому тискові і сісти в Києві, не володіючи Руською землею. Адже до того великий київський князь правив у стольному граді й одночасно розпоряджався у Руській землі.

Зовсім не випадково Повість Ростиславичів підкреслює прив'язаність (на вигляд, дещо демонстративну), членів цього клану до всієї Руської землі, яку вони постійно і прилюдно проголошували своєю «отчиною». Це мало подобатися давньоруському суспільству, для якого південна Руська земля уособлювала традиційну і древню княжу

⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 421–422.

⁸ Пригадаймо, як ще за життя свого батька Юрія Володимировича Андрій залишив Київ і подався до Суздаля, прагнучи заснувати там новий осередок влади – і поставити його вище Києва!

⁹ Див.: Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-західної Русі. С. 205–206.

— Розділ VII. Повість Ростиславичів про дальші змагання за Київ

Русь. У 1176 р., як сповіщає складач Повісті, новгородське віче покликало Мстислава Ростиславича на стіл. «Онъ же не хотяше ити из Руской земли [Південної], река имъ: «Яко не могу ити изъ отчины своеѣ, и со братьею своею разойтися». Але брати переконали його погодитися його згодитися на пропозицію новгородського віча, мовивши: «Брате! Аже зовуть тя съ честью, иди! А тамо ци не наша отчина?!»¹⁰

Отже, Повість цими словами братів-Ростиславичів проголошує їхню політичну програму й політичні претензії: саме вони є «отчичами» Руської землі, і не лише невеликої, Південної, а й усієї Русі, держави, тобто першим князівським кланом у країні. І це в той час, коли Ольгович – Святослав Всеволодич – продовжував триматися на київському столі!

Повість Ростиславичів свідчить, що Святослав почувався в стольному граді непевно, постійно чекав якихось підступів з боку нащадків Мстислава Великого. Адже він сидів у Києві обложений Ростиславичами, що сиділи навколо у малих містах-фортецях Київської землі й до того ж утримували за собою багатий Смоленськ із землею. Врешті-врешт Святослав Всеволодич не витримав напруги. У 1180 р. він підступно уклав мир дружби і любові з Давидом Ростиславичем – і тут же спробував схопити князя з його княгинею, коли ті розважалися полюванням на Дніпрі. «Давыду же не вѣдущю, ни мыслящю на ся ниоткуда же зла, зане крестомъ честнымъ утвердился бяше с нимъ [Святославом]...»¹¹

Та що був той хрест Святославу Всеволодичу, коли він у перебігу своєї тривалої політичної кар'єри, за підрахунками Б. О. Рибаківа, більше ста разів «преступал крестное целованье!» Далі події розгорталися, мов у авантурному середньовічному лицарському романі: Давид «вѣѣже в

¹⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 411.

¹¹ Там же. С. 416.

лодьоу и со княгинею своею, они же [люди Святослава] наздогнавше надъ берегъ, и начаша стрѣляти – и тако Богъ соблюде и неврежена. Святославъ же изыма дружину его и товары его...»¹²

Та, пограбувавши і мало не вбивши Давида Ростиславича, Святослав злякався – він узагалі був не хороброго десятку, як випливає з численних розповідей про нього в Київському изводі: «И грѣши Святославъ помысла своего» – зауважує літописець. Він кинувся шукати Давида, щоб вибачитися перед ним (як можна тлумачити розповідь літописця), але не знайшов його. Тоді Святослав вирішив втікати за Дніпро, у Чернігівську землю, заявивши своїм людям: «Уже объявился есмь Ростиславичи, а немочно ми быти в Киевѣ». ¹³

Святослав добіг до Чернігова, де зібрав рідню й «скупил всю Черниговскую сторону и дружину свою», з чого можна зробити висновок, що князь зібрав військо і, мабуть, народне ополчення, готуючись до відбиття нападу Ростиславичів. Однак того не сталося: «Рюрикъ же, слышавъ, оже Святославъ бѣжалъ за Днѣпръ, и въѣха въ Киевъ... и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего»¹⁴.

Далі повістяр Ростиславичів на якийсь час втрачає Святослава Всеволодича з виду. Він не пояснює, чому це в кінці того самого, наповненого карколомними подіями 1180 року, цей князь на чолі Ольговичів і найнятої за гроші половецької орди раптом кинувся на Всеволода Велике Гніздо, але був розбитий, втратив обоз і побіг до Новгороду Великого. Благо для нього, що Всеволод «по самомъ [Святославе] не вѣлѣ гонити». ¹⁵

Повість Ростиславичів мимоволі дивується непотоплюваності і якійсь безжурності Святослава Всеволодича. Не

¹² Летопись по Ипатскому списку. С. 416.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. С. 417.

¹⁵ Там же. С. 418–419.

— Розділ VII. Повість Ростиславичів про дальші змагання за Київ

встиг він дістатися Новгороду, як швидко зібрав військо й рушив на Київ. У стані Ростиславичів тоді не було згоди, натомість Ольговичі дружно підтримали свого проводиря. Традиційно ним була найнята половецька орда. Заскочений зненацька Рюрик Ростиславич не став оборонятися в Києві й від'їхав до Білгорода, найкраще укріпленої фортеці в Київській землі. З цього часу Рюрик висувається на перше місце у клані Ростиславичів і, відповідно, у присвяченій їм Повісті.

Рюрик на сторінках Повісті Ростиславичів. Святослав Всеволодич знову сів було на київський стіл. Та його князювання тривало зовсім недовго. Швидко по тому Рюрик Ростиславич з союзною ордою звичайно відданих київським князям чорних клобуків вщент розгромив полки Святослава і орду приведених ним половців. Його родич Ігор Святославич (майбутній герой «Слова о полку Ігоревім») ледве втік з поля битви: «Игорь же видѣвъ половцѣ побѣжены, и тако с Концакомъ¹⁶, въскочивша в лодью, бѣжа на Городѣцъ къ Чернигову»¹⁷.

Святослав Всеволодич, здавалось, втратив усе, насамперед Київ. Але, так само, як п'ять років тому, Рюрик віддав йому Київ, а собі взяв усю Руську землю¹⁸. Тим самим глава Ростиславичів знову віддав перевагу володінню південною Руською землею перед князюванням в Києві, що тоді вже *de facto* втратив становище головного і єдиного осередку влади в державі. Київський князь за традицією продовжував вважатися іншими Рюриковичами «отцем и господином», але його реальна влада поширювалась хіба що на південну Руську землю. Ось її й узяли собі Ростиславичі.

¹⁶ Головним половецьким ханом, до якого він через кілька років потрапить у полон.

¹⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 421.

¹⁸ Там же. С. 421–422.

Так утворився дуумвірат Святослав – Рюрик, що більше десяти років (1181–1194) сукупно правив південною Руською землею. Святослав докладав зусиль до зміцнення союзу між Ольговичами і Ростиславичами, що відомо з Повісті Ростиславичів. Він вдався до найбільш надійного, хай і відносно, засобу середньовіччя: династичних шлюбів. У 1183 р. одружив сина Гліба з донькою Рюрика, а в 1187 р. небожа Святослава Ігоровича з іншою донькою Рюрика Ярославою¹⁹. Святослав Всеволодич не забував і про підтримання мирних стосунків із суздальськими Мономашичами. В 1189 р. він поріднився з ростово-суздальським государем²⁰. Всі ці шлюби певною мірою стабілізували внутрішньополітичне становище в країні та міжкнязівські відносини в країні, значною мірою розбурхані суперництвом між князівськими кланами останньої чверті століття.

З'єднання сил Ольговичів і Ростиславичів дозволило після багатьох років пасивності руських князів у протистоянні з кочовиками перейти в наступ на Половецький степ. Складність ситуації полягала в тому, що Святослав Всеволодич опинився між двох вогнів. Він раніше уникав війн із давніми родичами, друзями і союзниками половецькими ханами, що робило його непопулярним в очах суспільства. З іншого боку, вищою доброчесністю государя в очах народу і феодальної верхівки вважалась щира, мужня і самовіддана боротьба з ворогами, – а тоді Русь мала, по суті, одного-єдиного ворога: половецьких ханів. І великий князь київський був просто зобов'язаний ходити в походи проти них. Однак робив він це дуже і дуже неохоче, що не могло залишитися непоміченим у суспільстві. Адже вся його політична кар'єра пройшла в дружбі й спільних діях разом із ханами проти інших руських князів.

¹⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 422, 443.

²⁰ Там же. С. 443.

— Розділ VII. Повість Ростиславичів про дальші змагання за Київ

Повістяр Ростиславичів неодноразово підкреслює цю обставину.

Коли 1164 р. помер Святослав Ольгович, Святослав Всеволодич стає главою династії Ольговичів. Його перші дії у цьому статусі викликали справедливий осуд повістяра. Відразу, зневаживши династичні права старшого сина померлого Олега, свого брата в перших, Святослав захоплює Чернігів. Олегові він дає Новгород Сіверський, пообіцявши при тому наділити інших синів Святослава Ольговича, майбутнього героя «Слова о полку Ігоревім» Ігоря і Всеволода²¹. Однак Святослав не поспішає виконати обіцянку, і ображений за братів Олег у 1166 р. вирішує «оружно» примусити його додержати слова. Недовго думаючи, Святослав послав проти Олега половців із своїм братом Ярославом. Повість Ростиславичів показує, як ця подія заохотила половців до нападів на Русь: «Се же увѣдавши половци, оже князи не в любви живутъ, шедше в пороги начаша пакостити гречником»²². Зовсім інакше поводить у цій ситуації глава Ростиславичів: «Посла Ростиславъ Володислава ляха съ вои, и възведоша гречники»²³, тобто дбайливо провів під охороною купців, що повертались із Візантії, до Києва.

Для негативного ставлення повістяра Ростиславичів до Ольговичів та їх глави характерний такий пасаж, вміщений під 1176 р. Тоді половці вдерлись на Русь і розбили військо Ростиславичів, але Святослав з ріднею не тільки не підтримав їх, а навіть відверто зрадив їхньому лихові: «То слышавши Олговичи, Всеволодичъ Святославъ, обрадовашася, аки не вѣдуще Божия казни»²⁴.

Після того, коли Святослав Всеволодич у 1181 р.

²¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 358.

²² Купцям, котрі ходили шляхом «из Варяг во Греки» – торгувати на візантійські ринки.

²³ Летопись по Ипатскому списку. С. 360.

²⁴ Там же. С. 409.

став великим князем київським, з Київського літопису (з Повісті Ростиславичів) зникають слова прямого осуду Ольговича. Літописець мав зважати на статус Святослава і припинив відверто ганити його. Тим важливіше відзначити, що крізь рясне мереживо офіційних похвал і традиційних літописних формул опису його дій у 1181–1194 рр. все ж таки проступає постать безпринципного приятеля і союзника половців.

Повість Ростиславичів про дуумвірат Рюрик-Святослав (1181–1194 рр.). Раніше в Повісті йшлося про те, що Рюрик Ростиславич несподівано для суспільства і, мабуть, для переможеного конкурента раптом «сѣступися ему старѣйшиньства и Києва, а собѣ взя всю Рускую землю», внаслідок чого утворився дуумвірат глав двох кланів, котрі давно вже суперничали за Київ і старійшинство. Можна припустити, що Рюриком керував тверезий політичний розрахунок: утримати Київ у передбаченні майже неминучого конфлікту з суздальським великим князем за верховенство в державі було набагато важче, ніж південну Руську землю. Володіння ж самою тією землею, її у більшості чудово укріпленими малими містами і волостями, що в ній розташовані, давало Ростиславичам матеріальну й силову перевагу над Святославом, оточеним ними з усіх боків.

Із Повісті також складається враження, що, йдучи на співправління з Святославом, Рюрик сподівався придушити князівські усобиці, стабілізувати становище в країні й успішніше стримувати наступ Половецького степу. Знову таки, він міг мати на увазі також наростання тиску з боку Всеволода Большое Гнездо. Втім, надії на Святослава Всеволодича в боротьбі з кочовиками були дуже проблематичними, бо Ольговичі взагалі, й особливо Святослав, сумно прославились на Русі співробітництвом з половецькими ханами в міжусобній боротьбі – і тим самим – зрадою загальноруських інтересів. Так виглядає у

— Розділ VII. Повість Ростиславичів про дальші змагання за Київ

Повісті Ростиславичів історія сумісного правління на півдні держави Рюрика і Святослава, що підтвердила і надії (якщо він дійсно їх плекав) і побоювання Рюрика Ростиславича.

Як згадувалось, вплив суздальського осередку влади на південноруські справи по смерті Андрія Боголюбського суттєво зменшився. Повість Ростиславичів залишає враження, що часами Всеволод Юрійович волів узагалі не втручатися в них. Разом із тим, тривало суперництво Півночі й Півдня за Новгород Великий. У 1180 р., по смерті свого князя Мстислава Ростиславича (правнука Долгорукого), «послашася новгородци кь Святославу в Русь по сынъ, и приведоша Володимира [його сина] в Новъгород...» Але під тиском Всеволода взимку 1181 р. новгородці «показаша путь» Володимирі і «послашася по князь ко Всеволоду, и вдасть имъ свояка своего» – Ярослава Володимировича, онука «великаго Мъстислава»²⁵.

Досвідчений дипломат, Святослав Всеволодич намагався зміцнити добрі стосунки з главами інших кланів за допомогою династичних шлюбів. Київський літопис повідомляє, що 1183 р. він одружив двох синів: Гліба з донькою Рюрика, а Мстислава з своячкою Всеволода²⁶. І надалі Святослав успішно користувався цим популярним у середньовічній дипломатії методом досягнення політичних цілей.

У 1187 р. він одружив свого небожа Святослава (сина новгород-сіверського князя Ігоря Святославича) з донькою Рюрика Ярославою; тоді ж повернувся з Половецької землі інший його небіж Володимир Ігорович з дружиною Кончаківною²⁷. У 1189 р. і Рюрик Ростиславич поріднився з суздальським князем: «Князь великий Всеволодъ отда дщерь свою Верхуславу за Рюриковича Ростислава

²⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 226, 227.

²⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 422.

²⁷ Там же. С. 443.

смоленського»²⁸. Всі ці шлюби певною мірою стабілізували внутрішньополітичне становище і міжкнязівські відносини у державі.

З'єднання сил Ольговичів і Ростиславичів завдяки встановленню дуумвірату глав цих кланів дозволило перейти в наступ на Половецький степ – при тому, що Святослав продовжував уникати війни з цими давніми союзниками, родичами і друзями. Але становище великого князя київського просто зобов'язувало його брати участь у загальноруських походах і навіть очолювати їх. Вищою доброчесністю князя в очах народу і його феодальної верхівки вважалась самовіддана, щира і мужня боротьба з ворогами, – а тоді в Русі був, по суті, один-єдиний постійний ворог: половецькі хани.

Починаючи з 1183 р., Повість Ростиславичів повідомляє про кілька переможних походів об'єднаних сил південноруських князів у Половецький степ. Під 1183 р. київський повістяр із глибоким задоволенням відзначив: «Того же лѣта Богъ вложи в сердце Святославу, князю киевському, и великому князю Рюрикови Ростиславичю пойти на половцѣ – и посласта по околницѣ князи». Далі джерело перелічує учасників походу. Від участі ухилилось лише кілька Ольговичів, особливо тісно зв'язаних з ханами²⁹. Успішні походи до степу літописи згадують 1185, 1187, 1190 і 1191 рр. Вони певною мірою послабили небезпеку для Русі з боку агресивних кочовиків. Починаючи розповідь про ті походи, літописці звичайно пишуть: «Святославъ сославъся с Рюрикомъ, сватомъ своимъ, и сдумасти на половцѣ». Лише після їх рішення «совокупившеся вси князи Рускиѣ, пойдоша по Днѣпру»³⁰.

Коли трохи пізніше того самого 1185 року Ігор

²⁸ Воскресенская летопись. С. 101. Докладну розповідь про цей шлюб див.: Летопись по Ипатскому списку. С. 443.

²⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 426.

³⁰ Там же. С. 440.

— Розділ VII. Повість Ростиславичів про дальші змагання за Київ

Святославич здійснює свій невдалий похід у Половецький степ, це дало привід Святославу Всеволодичу відмовитись від виступу проти кочовиків (чого вимагало суспільство) і звернутись до Давида Ростиславича смоленського з проханням: «А поѣди, брате, постережи землѣ Рускоѣ», що Давид і зробив³¹.

Навесні 1187 р. Святослав із Рюриком нарешті вибираються у похід проти половців, але поки вони вирішували, хто першим ударить на ворога, кочовики встигли по кризі відійти на інший берег Дніпра. Як свідчить повістяр Ростиславичів, Святослав всіляко зволікав з переходом річки по кризі, аж поки лід не почав танути, Дніпро вкрився ополонками, після чого із спокійним серцем він повернувся до Києва³². Подібна «рішучість» старшого руського князя призвела до того, що того року «воева Концакъ по Рси [річці Рось] с половци; посемь же почаша часто воевати [половці] по Рси, в Черниговьской волости»³³.

Характерну для розуміння непривабливої ролі Святослава Всеволодича, і оцінки його дій Повістю Ростиславичів є наведена далі розповідь цього твору про те, як того самого 1187 р. Рюрик Ростиславич намірився було йти на половців і без успіху кликав на допомогу Святослава: «И бысть межи ими распря. Рюрикъ же много понуживая ихъ [Святослава і його брата Ярослава], и не може их повести; Святославъ же хотѣ ити с Рюрикомъ, но не оста брата Ярослава – и возвратишася восвояси»³⁴. Може здатися, що Ярослав був тоді зовсім юний, і Святослав боявся залишити в Чернігові недосвідченого юнака! Насправді Ярослав Всеволодич у 1187 р. мав близько 48 років (є свідчення джерел, що він був зовсім не набагато

³¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 435–436.

³² Там же. С. 439.

³³ Там же. С. 439–440.

³⁴ Там же. С. 440.

молодший від брата Святослава)³⁵, і наведені слова його брата є нічим іншим, як ухилянням від боротьби з половецькими ханами – боротьби, яку він був зобов'язаний вести і очолити.

Цей запис Повісті Ростиславичів кладе немовби останній мазок на портрет Святослава Всеволодича – ні за яку ціну не можна було примусити його воювати проти давніх союзників, друзів і родичів, половецьких ханів! З іншого боку, він виявляє чітку тенденцію Повісті Ростиславичів – щоб там не було, показати своїх героїв у привабливому світлі, а конкурентів принизити.

Співправління Рюрика з Святославом проходило не без суперечок між ними. Причина незгод залишалась постійною: Святослав обтяжувався присутністю Рюрика і його клану в Руській землі. Тому 1189 р. він, скориставшись з послаблення князівської влади в Галичі (сина Ярослава Володимира просто вигнали місцеві бояри), вирішив було заволодіти містом і землею. З цією метою Святослав увійшов у зносини з угорським королем, сувереном галицького князя, і послав до нього сина Гліба.

Дізнавшись про це, Рюрик обурився, Святослав ж виправдовувався... «И тако сдумавше, поидоша к Галичю, Святославъ съ сыны своими, а Рюрикъ с братьею своею» – протистояння кланів чітко відзначено літописцем. «И рядящимся о волость Галичкую, – веде далі джерело. – Святославъ же даяшетъ Галичь Рюрикови, а собѣ хотяшетъ *всей Руской земли около Кыева*. Рюрик же сего не улюбишетъ, лишитися отчины своея, не хотѣ подѣлитися Галичомъ; и тако не урядившеся и возвратишася восвояси»³⁶. Цей конфлікт між дуумвірами не мав видимих наслідків.

³⁵ Див., напр.: *Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч. 1. Ренн (Франция). 1991. № 149. С. 66.*

³⁶ *Летопись по Ипатскому списку. С. 446.*

— Розділ VII. Повість Ростиславичів про дальші змагання за Київ

Але наступного року Святослав Всеволодич порушив дану Рюрикові Ростиславичу обіцянку послати сина проти половців, після чого «бѣшеть ему тяжа с Рюрикомъ и съ Давыдомъ и Смоленскою землею», т. е. кланом Ростиславичів. І тут на історичну сцену Південно-Західної Русі нарешті виступив Всеволод Большое Гнездо.

Рюрик Ростиславич заручився його підтримкою (все ж таки обидва вони були Мономашичі) і послав до Святослава сказати: «Ты, брате, к намъ крестъ целоваль на Романовѣ ряду, такоже нашъ братъ Романъ сѣдѣлъ в Киевѣ: дажь стоиши в томъ ряду»³⁷, тобто, зобов'язаний дотримуватися давньої угоди. Своєю грамотою Рюрик нагадав київському князю, що Роман Ростиславич сидів раніше в Києві і що Святослав цілував на тому хрест. Нарешті, Рюрик пригрозив повернути Святославу «крестыня грамоты», тобто розірвати відносини. Святославу довелось знову цілувати хрест і підтвердити вірність давній угоді з Ростиславичами³⁸.

Однак недалекоглядне звернення Рюрика до Всеволода Юрійовича за підтримкою не минулося дарма – і для нього і для Південної Русі. Володимиро-суздальський государ, що на той час зміцнив своє становище у своєму величезному і багатому князівстві, почав претендувати на старійшинство у Давньоруській державі.

Старійшинство Всеволода Юрійовича (90-і роки XII ст.) 25 липня 1194 р. відійшов у небуття київський князь Святослав Всеволодич³⁹. Настав кінець його багатолітньому дуумвірату з Рюриком Ростиславичем. Здавалось, Рюрик мав відчувати полегшення, зробившись нарешті єдиновладним великим князем київським, і не дуже жалкувати за співправителем, з яким у нього, особливо в останні роки, постійно бували незгоди і спалахували

³⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 450–451.

³⁸ Там же. С. 451.

³⁹ Baumgarten N. Op. cit. Tabl. IV. № 22. P. 20.

сварки. Однак Повість Ростиславичів створює враження, що, залишившись без Святослава, Рюрик став почуватися в Києві незатишно. Дійсність же полягала в тому, що відхід з життя і політичної сцени глави клану Ольговичів (котрого в той час ніхто не був здатний заступити ні в Києві ні в міжкнязівському суперництві) порушив хитку рівновагу між двома центрами влади на Русі: Києвом і Володимиром на Клязьмі.

Рюрик спробував виправити становище. Київський літописець повідомляє, що незабаром по кончині Святослава, на початку 1195 р. «посла Рюрикъ по брата своего по Давыда къ Смоленську, река ему: «Брате! Се вѣ осталася старѣйши вѣхъ в Руськой землѣ, а поѣди ко мнѣ Киеву, что будетъ на Руской землѣ думы и о братъи своей, о Володимерѣ племени [нащадках Мономаха], и то все укончаевѣ... И с братомъ своимъ Рюрикомъ [Давид] *ряды все уконча о Руской землѣ...*»⁴⁰.

Привертає увагу настирливе прагнення Рюрика представити Руську землю (південну) володінням спадкоємців Мстислава Володимировича і опікуватися цією областю спільно з іншим членом клану Ростиславичів – Давидом. Як бачимо, Ольговичі не брались Ростиславичами до рахунку. Однак у квітні 1197 р. Давид Ростиславич помер⁴¹, і Рюрик залишився віч на віч з великим князем володимиро-суздальським Всеволодом.

Утім, короткочасний дуумвірат братів Ростиславичів не міг бути реальною силою в державі. Він здатний був хіба що трохи стабілізувати становище в Південній Русі, навколо Києва. Тому що 1195 року Всеволода Юрійовича інші князі визнали старійшим, принаймні «во Володимере племени»⁴². Через це Рюрикові з Давидом доводилось

⁴⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 458–459. Про дату події див.: Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. М., 1963. С. 207.

⁴¹ Лаврентьевская летопись. Стлб. 414.

⁴² Летопись по Ипатскому списку. С. 461.

— Розділ VII. Повість Ростиславичів про дальші змагання за Київ

рахуватися з володимиро-суздальським князем. Виправдовуючись перед зятем Романом Мстиславичем у тому, що він забрав у нього волость і передав Всеволоду (як «часть» у Руській землі), Рюрик заявив: «А намъ безо Всеволода нелзя быти»⁴³, бо він є старійшим князем. Можна думати, що він вважався старійшим серед усіх князів узагалі. В усякому разі, саме так розумів свій статус у державі володимиро-суздальський государ.

Передання Рюриком волості від Романа Всеволоду викликало гнів зятя, котрий одразу ж почав воєнні дії проти тестя. Воскресенський літопис докладно описав перебіг того конфлікту і дипломатичне розв'язання його. Спочатку Рюрик, порадившись з «братиею и с мужи своими», послав до Всеволода й повідав йому, наче «Романъ приложися ко Ольговичемъ и подводитъ ихъ на Киевъ, на все Володимере племя». Далі Рюрик закликав Всеволода як старійшого у Володимировому племені «промыслити о Руской земли и о своей чести и о нашей» — у стосунках з Всеволодом Рюрик Ростиславич наполегливо підкреслював спільність їхньої спільної «отчини» — південної Руської землі й необхідність захисту її від Ольговичів та їхніх союзників. Одночасно Рюрик послав послів до Романа і «обличи его и грамоты повръже ему», тобто офіційно порвав з ним дипломатичні відносини. Роман, за словами літописця, сполошився (певно, спільних проти нього дій київського і суздальського государів) і подався до Польщі⁴⁴.

Дещо пізніше Всеволоду Юрійовичу довелось мирити Ростиславичів з Ольговичами, що відстоювали (і ті й інші з своїми доказами) права на південну Руську землю як на «отчину». Ростиславичі вимагали від Ольговичів не «искати отчины нашея Києва и Смоленска под нами», Ольговичі ж доводили, що теж мають права на Київ. Після втручання Всеволода «Ольговичи же убоявьшеся» і послали до

⁴³ Летопись по Ипатскому списку. С. 461.

⁴⁴ Воскресенская летопись. С. 104.

Рюрика, пропонуючи йому не воювати, поки не уладнають стосунків з Всеволодом і Давидом⁴⁵.

Таким чином, Ольговичі зробили спробу дипломатичного урегулювання конфлікту, що назрівав. На це Рюрик, порадившись із своїм оточенням, «посла посоль ко Ярославу⁴⁶, хотя и свести в любовь со Всеволодомъ и с Давыдомъ; и води и кресту, како ему не возстати на рать до ряду, и самъ целова крестъ на том же к нему»⁴⁷. Отже, Рюрик Ростиславич зі свого боку запропонував Ольговичам проект мирного розв'язання суперечки, головною умовою якого було не починати війну до укладення мирної угоди і «свести в любовь» чотирьох князів. Все це, здавалось, свідчило про більш високий, ніж ще недавно, рівень міжкнязівських відносин, про віру руських князів у силу підписаного ними «ряда» або навіть усної домовленості.

Але, напевне, в той час ще «не приспе время» для того, щоб такі домовленості між князями стали нормою і могли діяти скільки-небудь тривалий час. Незабаром по тому «Ярославъ и вси Олговици... поѣхаша ко Смоленску изъѣздомъ»⁴⁸. Рюрик стримався од зворотного удару, а відреагував рішучими дипломатичними засобами: послав до Ярослава «с крестными грамотами, река ему: «Соступился еси ряду и крестнаго целования; а ся ти крестныя грамоты», тобто, розірвав стосунки. Це, за твердженням повістяра Ростиславичів, справило сильне враження на Ярослава Всеволодича, він повернувся до Чернігова і «посла посол свой к Рюрикови, оправливаяся во крестное целованье», тобто виправдовуючись у

⁴⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 462–463.

⁴⁶ Всеволодичу чернігівському, главі клану Ольговичів.

⁴⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 463; Воскресенская летопись. С. 105 (під 1196 р.).

⁴⁸ Повістяр Ростиславичів іронічно зауважує при тому, що «вси Олговици обрадовашася» можливості пограбувати Смоленськ і землю.

— Розділ VII. Повість Ростиславичів про дальші змагання за Київ

порушенні угоди. Він у свою чергу звинуватив Рюрика у тому, нібито той зазіхає на Вітебськ, який йому було віддав. Але повернення до укладеного вже мирного договору не сталося. «И тако бывши межи ими распрѣ мнозѣ и рѣчи велицѣ, и не уладишася»⁴⁹ — епічно зауважує повістяр.

Не досягнувши згоди, обидві сторони звернулись за судом і поміччю до Всеволода Юрійовича. У 1196 р. Рюрик пострікнув Всеволода тим, що той пообіцяв зустрітися з ним і його братом Давидом у Чернігові, у чеканні чого київський князь «совокупився с братьею своею, и с дружиною своею, и съ дикими половци, и сѣдѣль есмь доспѣвъ, жда отъ тебе вѣсти»⁵⁰. Та Всеволод не приїхав. І тоді, сподіваючись на його допомогу, Рюрик Ростиславич зважився воювати з Ольговичами.

Напевне, тоді Рюрик мав значну перевагу над Ольговичами у військовій силі, бо «Ярославъ Всеволожичъ черниговський... ко Всеволоду и к Давыдови посла мужъ свой», доручивши йому добиватися правого «ряда» і любові від суздальського князя. «Всеволодъ же поча думати съ Давыдомъ [Ростиславичем] и с рязаньскими князьми и с мужьми, любя, како бы с ним умиритися», але Давид продовжував підбурювати Всеволода проти Ольговичів⁵¹.

Яблуком розбрату між Ростиславичами і Ольговичами, як і півстоліття тому, залишався стольний град Русі та старійшинство, хай навіть лише південноруське. Усвідомлюючи і проголошуючи себе старіjším князем на Русі, Всеволод Юрійович не міг залишитися в стороні від цієї давньої звади між кланами. Він намагався, ймовірно, стабілізувати ситуацію в Південній Русі. Того самого 1196 р. Всеволод «посла мужа своя ко Ярославу [до Чернігова] и умолви с нимъ про волость свою и про

⁴⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 465–466; Воскресенская летопись. С. 105 (коротко).

⁵⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 466.

⁵¹ Там же. С. 468–469.

дѣти своя»⁵², а Києва подъ Рюрикомъ не искати, а подъ Давыдомъ Смоленска не искати; и води [Всеволод] Ярослава ко честному кресту и всихъ Ольговичъ»⁵³.

Тим не менше, Рюрик Ростиславич залишився не задоволеним угодою Всеволода Юрійовича з Ольговичами, укладеною без його участі, – він явно не бажав перетворюватися з суб'єкта міжкнязівського права на об'єкт у князівських стосунках. Його посол переказав Всеволоду докірливі слова свого государя: мовляв, ти цілував хрест на тому, що мої вороги – твої вороги; ти просив «часть» у Руській землі й одержав її, хоча для цього мені довелося забрати її в зятя; ти не допоміг мені минулого року, коли я просив, а тепер став на бік Ольговичів. Після такої преамбули Рюрик «отъя [у Всеволода] они города тѣа, которыя же бѣшеть ему даль в Руськой земли, и розда опять братѣи своей»⁵⁴, позбавившись у такий спосіб від присутності суздальського государя в Руській землі. Ці дії Рюрика, як і всі попередні, повістяр Ростиславичів беззастережно схвалює, хоча Рюрик не виглядає у цій Повісті таким вже правим і привабливим.

Важко відповісти на природне питання: чому в становищі, що склалося, Всеволод Юрійович повівся вельми обережно, не зробивши навіть спроби повернути втрачене. Так само вчинив він, коли 1196 р. («на осенный Юрьев день»⁵⁵) новгородці вигнали свого князя Ярослава Володимировича (з Мстиславичів) і «много славшеся ко Всеволоду к Суждальскому и молившеся ему, дабы имъ даль своего сына любо иного кого. Всеволодъ же ихъ воли не створи», мабуть, не бажаючи загострювати стосунки з Рюриком, котрий у таких випадках підтримував Мстиславичів. Новгородцям довелося звертатися до

⁵² Ствердження паритету договірних сторін.

⁵³ Летопись по Ипатскому списку. С. 469.

⁵⁴ Там же. С.470.

⁵⁵ Новгородская первая летопись... С. 236.

— Розділ VII. Повість Ростиславичів про дальші змагання за Київ

Ярослава чернігівського, і той дав їм сина⁵⁶. Всеволод Юрійович виглядає у цих словах нерішучим і взагалі мало симпатичним. У них знову проступає тенденція Повісті Ростиславичів – вихваляти «своїх» князів за рахунок «чужих», в даному разі – Всеволода Велике Гніздо.

Утім, все це зовсім не означало, що Всеволод Юрійович взагалі послабив своє втручання до південноруських справ, як може здатися при читанні Повісті Ростиславичів. Лаврентіївський літопис під 1197 р. (у Київському цього немає) розповів про те, як «Романко⁵⁷ нача пущати дочерь Рюрикову [свою дружину], хотяшетъ ю постричи. Рюрик же посла к великому князю Всеволоду, река: «Брате и свате! Романко от нас отступилъ и крестъ цѣловаль къ Ольговичем. А, брате и свате, пошли грамоты хръстныѣ поверзи имъ, а сам поиди на конь»⁵⁸. Всеволоду довелося силою примушувати Ольговичів до миру: «Ольговичи не могуще стати противу его, поклонишася ему»⁵⁹. Отож, Всеволод Юрійович залишався, як і раніше, великим і грізним, старійшим серед руських князів.

Образно висловлюючись, міжкнязівські стосунки в Давньоруській державі кінця XII ст. крутились навколо вісі Київ-Чернігів-Суздаль. До них неминуче були втягнені всі князі, й не лише південноруські. Природно, що в Давньоруській державі дипломатичні зв'язки існували і в інших напрямках. Київський літописець згадує про те, що 1188 р. «Романъ же володимерьскый Мъстиславичъ сватася с нимъ⁶⁰, и да дочеръ свою за сына его за старѣйшаго»⁶¹.

Той шлюб був хіба що дипломатичною хитрістю, бо буквально у наступних реченнях київський літописець

⁵⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 470–471.

⁵⁷ Мстиславич, тоді волинський князь.

⁵⁸ Лаврентьевская летопись. Стлб. 412–413; Воскресенская летопись. С. 106.

⁵⁹ Лаврентьевская летопись. Стлб. 413.

⁶⁰ Галицьким князем Володимиром Ярославичем.

розповів, як Роман, довідавшись про те, що «мужи галицькийи не добро живутъ с княземъ своимъ», почав слати людей до галицьких бояр, «подътыкая ихъ на князя своего, да быша его выгналѣ изъ отчины своея, а самого быша прияли на княжение»⁶². Цинічному планові волинського князя судилося збутись хіба що наполовину: галичани дійсно вигнали свого князя Володимира і посадили на стіл Романа. Але до справи втрутився угорський король, котрий повів на Галич своє військо. «И слышавъ Роман, аже король за Горою»⁶³ уже, и бѣжа не мога стати противу ему»⁶⁴. А в Галичі король посадив свого сина Андрія.

Типовим для свого часу був династичний союз між київським і рязанським князями, що стався 1199 р.: «Благовѣрный великий князь Рюрикъ Ростиславичъ отда дщерь свою Всеславу в Рязань, за Ярослава за Глѣбовича»⁶⁵. Рязанський князь належав до кола ближніх васалів Всеволода Велике Гніздо, тим самим Рюрик потрапляв у орбіту впливу останнього, що делікатно замовчав повістяр Ростиславичів.

Величезна за обсягом Повість Ростиславичів неодноразово перебивається вставками різного характеру, а також двома яскравими повістями: про похід Ігоря Святославича на половців 1185 р. і Галицькою повістю. Остання заслуговує окремої розмови, тоді як Ігорева повість достатньо добре вивчена істориками й філологами⁶⁶. Галицькій повісті мною присвячено окремий параграф, вміщений по закінченні розгляду заключної частини Повісті Ростиславичів.

⁶¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 444.

⁶² Там же.

⁶³ «Гора» – Карпатські гори служили природним рубежем між Галицькою землею і Угорщиною в XII ст.

⁶⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 445.

⁶⁵ Там же. С. 474.

⁶⁶ Див. короткий розгляд її в розділі «Джерела і структура» Київського літопису XII ст.

— Розділ VII. Повість Ростиславичів про дальші змагання за Київ

На кінець століття звістки Київського та інших літописів про суперечки серед князів навколо Києва і загально-руського главенства робляться все рідшими. Давньоруська держава неухильно дробилась. Федерація земель і князівств, в яку з початком роздробленості переросла єдиновладна монархія Рюриковичів, з початком XIII ст. перетворюється на конфедерацію. Зв'язки між землями і князівствами, що складали її, слабшають, а в багатьох випадках робляться спорадичними і взагалі формальними. Старіючий Всеволод Юрійович, поглинений справами свого величезного князівства, все рідше втручався до південноруських справ. Хоча й на початку XIII ст. і великий князь київський Рюрик Ростиславич і творець Галицько-Волинського князівства Роман Мстиславич визнають його «отцемъ и господиномъ» і просять його, «дабы ти [Рюрику] Киевъ опять даль»⁶⁷.

Заключні сторінки Повісті Ростиславичів являють собою великий за обсягом панегірик Рюрикові Ростиславичу і zarazом всьому його кланові. Особливо характерна в цьому плані стаття 1199 р. з похвалою Рюрику за будівництво підпірної стіни Михайлівського храму. Вона належить ігумену Видубицького монастиря Мойсею, якого звичайно вважають складачем і останнім редактором Київського ізвода 1199 (1200) р.⁶⁸ Буденна по суті подія підноситься до значення загальноруського акту. Адже з часу Всеволода, котрий збудував Михайлівську церкву, пише повістяр, у Києві змінилося чотири покоління князів, і жодний із них не виявляв подібної любові до цього святого місця. Лише останній, христолюбець Рюрик, із Божої ласки звів ту стіну. Завершення її будівництва вилилося

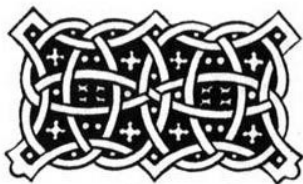
⁶⁷ Воскресенская летопись. С. 108; Лаврентьевская летопись. Стлб. 419 (менш докладно).

⁶⁸ Див.: *Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. С. 182.

в гучне свято, на якому, поряд з Рюриком, були присутні члени його родини, вище духовенство і вірні кияни⁶⁹.

Надмірне захоплення повістярем Ростиславичів зведенням підпірної стіни Михайлівської церкви є кращим доказом того, що ця повість продовжувалась аж до кінця Київського ізвода. З іншого боку, загальноруський літопис Ростиславичів в самому своєму кінці перетворився на родинну хроніку останнього князя цієї династії Рюрика. Б. О. Рибаків іронічно зауважив з цього приводу: «Ще зовсім недавно літопис Петра Бориславича⁷⁰ вражав читачів шириною свого круговиду: Угорщина, і Польща, володіння Фрідріха Барбаросси й Візантія, Волга і Яїк, Карелія і Новгород, Дешт-і-Кипчак і Волзька Болгарія, а тепер все звузилось до столової палати великокнязівського палацу, і замість князів, королів, імператорів, султанів, посадників і хрестоносців літописець зайнятий однолітньою онукою свого князя...»⁷¹.

Так не на кращій ноті завершилися Повість Ростиславичів і Київський літописний ізвод у цілому.



⁶⁹ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. С. 180–181.

⁷⁰ На думку вченого, більша і найвартісніша частина Київського літопису.

⁷¹ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 392.

РОЗДІЛ VIII ГАЛИЦЬКІ ПОВІСТІ В СКЛАДІ КИЇВСЬКОГО ІЗВОДА

Звичайно дослідники Київського ізвода вбачають Галицькі повісті або в його заключній частині: 1188–1189 рр. (М. С. Грушевський) або між роками 1164–1190-му (Б. О. Рибаків, П. П. Толочко¹). Тим часом, галицькі звістки починаються в джерелі принаймні з часу появи міста Галича на сторінках Київського літопису, тобто з 1141 р. Існують підстави бачити особні повісті також у складі Повісті временних літ, присвячені складанню Перемишльського, Тербовльського і Звенигородського князівств, на земельному фундаменті яких склалося Галицьке князівство. Йдеться насамперед про Повість про осліплення тербовльського князя Василька Ростиславича². Вона, в свою чергу, пов'язана з історією династії галицьких Ростиславичів. Осібну повість, як мовилось, літопис Нестора присвятив Володимирі Мономаху.

О. О. Шахматов довів, що Повість про осліплення князя Василька була включена до другої редакції Повісті временних літ під 1097 р. На його думку, вона мала на меті звеличення Володимира Всеволодича Мономаха як захисника інтересів Руської землі й борця проти феодалних чвар і за єдність держави³. Одним із перших докладно розглянув Василькову повість учень Шахматова

¹ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці. С. 195 та ін.

² Повесть временных лет. СПб., 1899. С. 110–112.

³ Див.: Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. С. 217.

М. Д. Присьолков, визначивши її як «найранішу пам'ятку історичного повістування, що склалося на території майбутнього Галицько-Волинського князівства»⁴. Як мовилось у розділі «Джерела і структура Київського літопису XII ст.», на мою думку, в Галицькій і Волинській землях ніколи не велося традиційного літописання. Натомість здавна створювалися історичні повісті про діяння князів. Таким твором вважаю Повість про осліплення Василька. Безсумнівним автором її був Василій, що викладав події у вигляді оповідання, не зв'язаного звичайною для літописних ізводів хронологічною сіткою. Натомість письменник часом визначає послідовність подій.

Така манера письма була засвоєна Васи́лієм тому, що він добре знав київське літописання, зокрема Повість временних літ і користувався нею в своєму творі⁵. Важко відповісти на питання: чи складач другої редакції Повісті Сильвестр повністю включив Повість про осліплення Василька в свій текст, чи скористався нею у витягах. Адже у вміщену під 1097 р. Повість Васи́лія Сильвестр зробив кілька власних вставок. На думку Присьолкова, він вчинив так тому, що вважав повістування Васи́лія «занадто провінційним», бо той не знав і не описав усіх подій, що відбувалися в Києві, поки він перебував у Володимирі Волинському біля осліпленого Василька Ростиславича. Разом із тим, історик вважав, що Повість Васи́лія про осліплення теребовльського князя містить «майже повний і послідовний нарис боротьби князів Галицько-Волинської землі і між собою, і з Святополком київським»⁶.

За переконанням Присьолкова, Васи́лій був попом у князя Василька, і серед руських письменників XI ст. вчений

⁴ *Приселков М.Д.* Летописание Западной Украины и Белоруссии // *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. СПб., 1996. С. 283 (вперше опубліковано 1941 року).

⁵ *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. Т. 1. Пг., 1916. С. XXXIV.

⁶ *Приселков М.Д.* Летописание Западной Украины и Белоруссии. С. 285.

Розділ VIII. Галицькі повісті в складі Київського ізвода

відводить йому перше місце. Його головними джерелами були особисті враження від полонення, осліплення і переживань нещасного государя, а також розповіді людей, що знали про ті події. Вчений вважав Василя також учасником переговорів між Давидом Ігоровичем і полоненим та осліпленим ним Васильком Ростиславичем. На думку Шахматова, Василь входить до числа послів, що їх Ростиславичі послали до Давида з вимогою видати їм бояр, котрі підбили свого князя захопити в полон і осліпити теребовльського князя⁷.

Як би там не було, Повість про осліплення Василька Ростиславича поклала, на мою думку, початок писемній літературній традиції в Галицькій землі, що далі знайшла відображення в Київському та Галицько-Волинському літописах XII–XIII ст. Як мовилось, елементи можливих галицьких повістей трапляються в Повісті временних літ з 80-х років XI ст.

Однією з таких можливих повістей, вірніше, її уривком, що кидає світло на початковий період утвердження Ростиславичів у краї, виглядає розповідь Повісті временних літ про похід Ярополка Ізяславича в саме серце майбутньої Галицької землі: «И перестѣде⁸ мало дний⁸ иде Звенигороду». Ці й подальші слова написані недобррозичливцем Ростиславичів, у чому переконує їх продовження: «И не дошедшу ему града, и прободень бысть от проклятого Нерадья... Лежашю ему ту на возѣ, саблею с коня прободе и, мѣсяца ноября в 22 день... Бѣжа Нерадецъ треклятый Перемышлю к Рюрикови». Після цього в Повісті вміщено розчулений панегірик Ярополку, що чітко виявляє симпатії й антипатії повістяр⁹.

⁷ *Приселков М.Д.* *Летописание Западной Украины и Белоруссии* С. 287.

⁸ Після повернення з Польщі, коли Ярополк повинився перед Володимиром Мономахом, і той повернув йому родові володіння – місто Володимир Волинський із волостю.

⁹ *Повесть временных лет.* С. 88.

Можна сумніватися в тому, що наведений текст був написаний у Перемишлі по замовленню Ростиславичів. На мою думку, він має київське походження, інформація ж, мабуть, запозичена від людини з оточення Ярополка Ізяславича. Так само не сповнені симпатії до галицьких Ростиславичів й майже всі наступні повісті Київського ізвода, де йдеться про цей княжий рід.

Галицькі Ростиславичі Рюрик, Володар і Василько були синами онука Ярослава Ростислава Володимировича. Історики припускають, що за «рядом» Ярослава 1054 р. Ростислав одержав частину майбутньої Галицької землі з містами Перемишлем і Теробовлем, де пізніше сиділи його сини. Енергійний Ростислав у 1064 р. заволодів Тмутороканню, що належала Святославу Ярославичу, і встояв перед його військом у наступному році. Мабуть, не без відома Святослава греки доручили намісникові Херсона отруїти Ростислава¹⁰. На довгий час його малолітні сини зникають із сторінок Повісті временних літ. І з'являються там лише у 80-х роках XI ст.

Під 1086 р. у Повісті міститься згадка про те, що в Перемишлі тоді вже існував князівський стіл, який посідав старший син Ростислава Рюрик. Згадується в статті того року й Звенигород, теж стольний град князівства, в якому княжив його молодший брат Володар¹¹. З подальшого тексту відомо, що в розташованому на рубежі з Київською землею Теробовлі сидів молодший Ростиславич – Василько¹². Та поряд з цими сухуватими майже протокольними записами під тим самим 1086 р. вміщена експресивно повідана історія про похід Ярополка до Звенигорода, що наведена вище.

Взагалі Галицькі повісті Київського ізвода (з уривками яких дослідникам доводиться мати справу), що продовжує

¹⁰ Повесть временных лет. С. 71–72.

¹¹ Там же. С. 88.

¹² Там же. С. 110.

Розділ VIII. Галицькі повісті в складі Київського ізвода

Повість временних літ, розірвані текстами іншого змісту. Виразні риси такої повісті (чи повістей) містяться в описах князювань сина Володаря Ростиславича Володимирка (Володимира) і його наступників на галицькому столі. Чомусь наші попередники у вивченні структури Київського ізвода не звертали належної уваги на життєпис першого галицького государя Володимирка (1141–1152) і опис перших літ князювання його сина Ярослава (до 1164 р.). Тим часом, уважне читання тих свідчень привело мене до думки, що до Київського літопису були внесені особні галицькі звістки, які створюють враження використання його складачем якоїсь галицької повісті (або низки повістей). Вони існували, швидше за все, у писемному вигляді.

Вже перша поява князя Володимирка у Київському ізводі виглядає вельми драматично. Літописець (чи повістяр?) коротко повідомляє під 1145 р.: «На ту же зиму вьшедшу Володимиру в Тисмяницю на ловы, в то же время послашася галичане по Ивана по Ростиславича вь Звенигородъ, и вьведоша к собѣ в Галичъ»¹³. Ця лаконічна звістка джерела спричинилася до різних думок в історіографії. Насамперед, хто були ті «галичани», що покликали Івана у галицькі князі? Грушевський думав, що ними були городяни. Дійсно, події відзначалися масовим характером. На мою думку, на чолі змови проти Володимирка стояли ворожі князеві галицькі бояри.

Історики ніколи не дізнаються про те, на що розраховував Іван Ростиславич, на прізвисько Берладник, розпочинаючи двобій з могутнім дядьком. Мабуть, на своє воєнне щастя, яке, слід віддати йому належне, супроводжувало цього князя-кондотьєра впродовж його політичної та воєнної кар'єри. Адже бойова дружина Івана була набагато слабшою від Володимиркової, а інші князі вороже поставились до

¹³ Летопись по Ипатскому списку. С. 226.

його спроби захопити княжий стіл насильницьким методом. Своїм молодецьким і відчайдушним вчинком Іван поставив себе поза законами феодального суспільства.

Володимирко дізнався про зраду в Галичі й пішов з дружиною на місто. Городяни вчинили сильний збройний опір. Воєнні дії між княжими дружинниками і галичанами набули запеклого і масового характеру. Літописець емоційно розповідає: «И прииде [Володимир] на нь [галичан],... и выѣздяче из города бяхуся крѣпко и мнози падаху отъ обоихъ». Іван Ростиславич втратив Звенигород, ледве вибрався з обложеного дядьком Галича і перетворився на безземельного князя (ізгоя), котрий далі за гроші служив різним князям. А «Володимерь же вшедь в Галичъ, многы люди истѣче, а иныя показни казною злою»¹⁴. В наведених останніми словами повістяра (чи, може, літописця) чітко проступає осуд жорстокості князя, котрий убив і покалічив багато людей. Ця риса проступає в дальших описах його князювання. Повістярів, що писали про Володимирка, було, мабуть, декілька, проте їх об'єднує спільна і головна риса: недоброзичливе ставлення до князя, бажання виставити його в непривабливому світлі, підкреслити негативні риси його вдачі: підступність, брехливість, недотримання угод, жорстокість тощо.

І на наступних сторінках Київського ізвода, де розповідається про Володимирка Володаревича, відчувається вплив (або ж пряме використання) свідчень галицького оповідача або ж якоїсь галицької пам'ятки. Свого часу мною було висловлене припущення, за яким традиційне для багатьох міст і земель Давньоруської держави літописання в письменстві Галицько-Волинській Русі поступилося місцем написанню повістей, присвячених життєписам князів¹⁵. Можливо навіть, у руках київського

¹⁴ *Летопись по Ипатскому списку*. С. 226.

¹⁵ *Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис*. С. 151–152.

Розділ VIII. Галицькі повісті в складі Київського ізвода

книжника опинилась Повість, присвячена яскравій особистості – енергійному і заповзятливому, безпринципному і зрадливому Володимиркові Володаревичу.

Характеристики Володимирка в Київському ізводі відзначаються особливо не байдужим, навіть негативним ставленням літописців до нього. Наведу лише три приклади цього. У 1145 р. тодішній київський государ Всеволод Ольгович пішов війною на «многоглаголивого Володимирка», як іронічно називає того князя київський книжник, – за його манеру багато обіцяти і мало (або нічого) не виконувати з обіцяного. Той налякався і почав благодіяти Всеволодового брата Ігоря помирити його з київським володарем. Всеволод погодився вибачити непокірного галичанина. Літописець зловтішно відзначає: «И вда Всеволоду Володимирко за трудъ (!) 1000 и 400 гривенъ серебра, переди много глаголивъ [Володимирко], а послѣди много заплативъ»¹⁶.

Наступного року Володимирко знову не захотів коритися своєму київському сюзерену. Всеволод Ольгович знову зібрав південноруських князів і рушив на Галич. По дорозі він підійшов до Звенигорода і спалив його острог, що означало готування до штурму самого града. Тоді «въторый день створиша вѣче звенигородъчи хотяче ся передати». Але люди Володимирка не дозволили цього: «И бѣ у нихъ воевода, Володимиръ мужъ Иванъ Халдѣвичъ, изома у нихъ мужи три и уби я, и кождо ихъ перетень на полъ, поверже я изъ града», після чого «начаша ся звенигородъчи оттолѣ бити безъ лъсти»¹⁷. На такій звірячій жорстокості Володимирка і його поплічників, слід думати, трималась його влада у князівстві.

Нарешті, своєрідним апофеозом несимпатичного образу галицького князя в Повісті про нього виглядає її

¹⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 226.

¹⁷ Там же. С. 228.

розповідь про заключний етап його перемовин з київським государем Ізяславом Мстиславичем. У самому кінці 1152 р. Володимирко брутально повівся з київським послом Петром Бориславичем, котрий приїхав до нього з вимогою виконати скріплену присягою галицького князя на хресті обіцянку повернути Ізяславу Мстиславичу належні тому міста на київсько-галицькому пограниччі. Він не лише відмовився від обіцяного, а ще й посміявся над натільним хрестом, витягнувши його з-за пазухи. Божя відплата не забарилась. Того самого вечора, коли він вигнав геть Петра Бориславича, Володимирко входив до палацової церкви. На порозі, там, де він знущався над послом, його спіткав удар, після чого він помер¹⁸.

Сентенція, що впливає з розповіді київського книжника: страшним гріхом, блюзнірством є кепкування над хрестом, зрада даної в храмі присяги ім'ям Господа. Така недоброчливість оповідей про Володимирка Володаревича в присвячених йому сюжетах Київського ізвода наводить на думку, що вони належать якомусь добре обізнаному галичанину, котрий не любив свого пана. Схиляюсь до думки, що джерелом розповідей про галицького государя в Київському ізводі за 1141–1152 рр. були не лише якісь писемні джерела, а й усні розповіді людей, що прибули з Галича або з Галицької землі.

Наступний комплекс відомостей про події в Галицькому князівстві починається в Київському ізводі з статті 1164 р. Він охоплює час до 1190 р., але розосереджений поміж інших записів і кожного разу вимагає співставлення з відомостями іншого змісту. У статті 1164 р. йдеться про небувалу повинь у Галичі, коли Дністер вийшов із берегів, залив місто і загубив більше трьохсот купців, що йшли з сіллю з Удеча¹⁹, а в наступній, 1165 року, повіданий

¹⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 318–319.

¹⁹ Містечко в Галицькій землі, де були солеварні.

Розділ VIII. Галицькі повісті в складі Київського ізвода

важливий епізод великої міжнародної політики сина Володимирка, галицького государя Ярослава, котрий наважився суперничати з Візантійською імперією.

Спочатку Ярослав Володимирович був вірний дружній угоді батька з Візантією, та й сам, мабуть, підписав з нею дружній договір близько 1162 р., але незабаром по тому уклав спрямований проти неї союз із Угорщиною²⁰, а 1164 р. підтримав суперника імператора Мануїла I – Андроніка Комніна, надавши останньому в себе політичний притулок. Київський літопис засвідчив, що тоді «прибѣже ись Царягорода братанъ царевъ кюръ Андроникъ къ Ярославу у Галичъ, и прия и Ярославъ с великою любовью»²¹. Князь «да ему [Андроніку] нѣколико городовъ на утѣшение». Андронік подружився з Ярославом, брав участь у його бенкетах і «ловах», особливо відзначившись у небезпечному полюванні на турів. Він навіть засідав разом з ближніми боярами у князівській раді.

Втім, Андронік пробув у Галичі зовсім недовго, оскільки імператор Мануїл I пішов на замирення із ним і, напевне, відновив договірні стосунки з галицьким князем. Ця подія засвідчена в Повісті про Ярослава, що в даному разі могла скористатися якимось галицьким джерелом: «Потомъ же присла царь [Мануїл I] два митрополита, вабя и [Андроніка] к собѣ. Ярослав же пусти [Андроніка] к нему с великою честью, *приставив к нему пискуна своего Кузму и мужа своя передняя*»²² (тут і далі виділено мною – **М. К.**) – ймовіріше від усього, в літописі йшлося про галицьке посольство до Константинополя.

Після цього Мануїл I зумів розладнати русько-угорський альянс і відновив союзні відносини з Галичем. Коли взимку

²⁰ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 179, 189, 195.

²¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 359.

²² Там же.

1165 р. він вирішив вдертися до Угорщини, то спробував заручитися підтримкою і галицького і київського князів. Згідно повідомлення візантійського історика Кіннама, «до Тавроскіфії відправився відомий Мануїл, що веде свій рід від Комнінів. Він мав нагадати правителеві русів про укладення з імператором угоди й закинути йому дружбу з галицьким князем Ярославом, порушником договору з Візантією, котрий гостинно прихистив у себе Андроніка, що втік з візантійської в'язниці».

Під правителем русів розумівся київський князь Ростислав Мстиславич, котрий хитко сидів тоді на престолі й сам потребував допомоги Ярослава. Тому-то грецький імператор, за свідченням Кіннама, одночасно звернувся до Ярослава галицького, закликаючи його до участі у війні з уграми²³. Київський літописець нічого не знав про це, але візантійські джерела створюють враження, що Ярослав - таки відгукнувся на пропозицію Мануїла I.

У 1185 р. Андронік Комнін, що був імператором з 1183 р., втратив популярність у народі й був під загрозою втрати престолу. Він знову спробував утекти на Русь, ймовірно, до Ярослава Володимировича галицького, але зазнав невдачі²⁴. Про це також могли знати на Русі. Тому в уявленні руських людей Ярослав Володимирович був могутнім государем, що перебував у дружніх стосунках із самим візантійським василевсом. Розповідь про відвідини Андроніком Ярослава у Галичі, на думку Рибаківа, належить згаданому вже вище літописцеві Полікарпу, котрий мав якогось галицького інформатора, що жив у Києві²⁵.

²³ *Cinnami Ioaannis epitome rerum ab Ioaanne et Alexio Comnenis gestarum*. Lib. V, cap.10. Ed. Bonnae. P. 232, 235; *Vasiliev A.A.* Was Old Russia a vassal State of Byzantium? // «Speculum». Vol. VII. N 3. 1932. P. 350–360.

²⁴ *Nicetae Choniatae Historia*. De Andron. II, 11. Ed. Bonnae, 1835. P. 452.

²⁵ *Рыбаков Б.А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 147.

Розділ VIII. Галицькі повісті в складі Київського ізвода

Звичайно літописи мало пишуть про особисте життя давньоруських володарів. Але Галицька повість, вміщена в Київському ізводі під 6681 р. від створення світу²⁶, розповіла про особисту драму Ярослава Володимировича, що досягла кульмінації в 1170 р. Адже повісті як художні, літературні твори звичайно звертають більшу, ніж звичайні літописи, увагу на своїх героїв як на живих людей. Події навколо Ярослава набули розголосу і спричинились до політичної кризи в князівстві. З короткої оповіді Ярославової повісті, написаної людиною, що недоброзичливо ставилась до нього, випливає, що літній вже князь закохався. В. М. Татищев запозичив із якогось невідомого науці джерела звістку, що Ярослав збайдужів до своєї дружини Ольги й примушував її постригтись у черниці. Та Ольга, що, мабуть, пішла вдачею в свого батька Юрія Долгорукого, рішуче відкидала пропозиції мужа.

Обраницею Ярослава стала молода і, напевне, вродлива Анастасія з боярського роду Чагрів. Рід той був новий і незнатний, тому якийсь час великі бояри дивились на нього зневажливо, а от далі – вже з острахом, переконуючись, певно, в тому, що численні й заповзятливі Чагри висуваються на перші ролі в княжому дворі, прибирають до рук придворні посади, землі й багатства. І, головне, – княжу прихильність і ласку. Так народилася змова в середовищі ближніх бояр галицького государя. Повістяр застає її на останньому етапі.

Важко сумніватися в тому, що княгиня Ольга давно знала про існування Анастасії. 1170 року вона демонстративно втекла від чоловіка разом із сином Володимиром, на якого князь переніс нелюбов до його матері, як покажуть події, що розгорнуться в Галичі майже через двадцять

²⁶ Відповідає 1170/71 р. (див.: *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. М., 1963. С. 188).

²⁷ Один із лідерів боярської опозиції Ярославу Володимировичу.

років: «Выбѣже княгини Ярославля изъ Галича в Ляхи, съ сыномъ с Володимиромъ, и Ксѣятинъ Сѣрославичъ²⁷ и мнози бояре с нею быша тамо 8 месяцевъ»²⁸. То був сигнал для невдоволених государем великих бояр, яких очолив невідомий нам Святополк, – на думку Грушевського, служебний князь Ярослава Володимировича²⁹.

Далі сталася нечувана на Русі річ: бояри ув'язнили свого князя і примусили його скоритися силі. Переможці-бояри надсилають до княжича Володимира радісну для того звістку: «Поѣдъ стрѣпять [спішно], отца ти есмы яли [схопили], и приятели его Чаргову чадъ избилѣ; а се твой врагъ Настасѣка». Далі «галичани», тобто бояри, розпалили багаття і спалили на ньому Анастасію Чагрівну, її сина Олега ув'язнили, «а князя водившее ко кресту, яко ему имѣти княгиню въправду, и тако уладившееся»³⁰. Ця сумна історія з дикунським і беззаконним спаленням молододі жінки відбиває не тільки і не стільки родинні негаразди князя Ярослава, скільки запеклу і безжальну боротьбу за владу і перевагу при княжому дворі між різними боярськими угрупованнями.

У всій цій історії князь виглядає зовсім непривабливо: він не зміг противитися боярам, не врятував кохану від страшної смерті та ще й склав перед боярами принизливу клятву «имѣти княгиню въправду», що аж ніяк не личило справжньому мужчині й рицареві. Якщо додати до цього настирливі підкреслювання повістяра його небажання ходити в походи разом із своїм військом (звичайно він посилав проти ворога «поміч» на чолі з кимось із своїх воєвод), то робиться зрозумілим, що творці наведеної вище історії не мали сентиментів до князя Ярослава.

Як показали даліші події, нічого не «уладилося» в домі Ярослава Володимировича. Наступного року його син

²⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 384.

²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. Львів, 1905. С. 443.

³⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 385.

Розділ VIII. Галицькі повісті в складі Київського ізвода

Володимир знову «выбѣже» з Галича і побіг до Ярослава Ізяславича в Луцьк. Як оповідає Галицька повість, Володимир сподівався, що луцький князь добуде йому волость. Та на цей раз Ярослав Володимирович повівся рішуче: він найняв польських воїнів за три тисячі гривень срібла і поставив перед луцьким князем ультиматум: відпусти сина до мене, інакше піду на тебе війною. «Онъ [Ярослав Ізяславич] же убоаявся пожьженья волости своей» і виставив з Луцька Володимира разом з матір'ю його Ольгою. Той бігав від одного князя до іншого, аж поки близько середини 1180-х років не повернувся з повинною головою до Галича³¹. Княгиня ж Ольга перебралася до рідного Суздаля й добула там до смерті в 1183 р. Останні роки вона прожила черницею під ім'ям Євросинії³².

Нова Галицька повість (чи її уривок) вміщені в Київському літописному ізводі під 1187 р. Ярослав на той час постарів і втратив сили. У вересні того року він почав готуватися до смерті. Його останні дні описані в Повісті з великим співчуттям. Повістяр вмістив урочистий панегірик своєму государю, де описав його чесноти, однак не утримався від ще одного нагадування, що князь «самъ не ходяшетъ с полкы своими, но посылашетъ я съ вое»³³.

Незадовго до кончини Ярослав Володимирович скликав своїх мужів на раду й мовив: «Се приказываю мѣсто свое Олгови, сынови своему меншему³⁴, а Володимѣру даю Перемышль»³⁵. Формально Ярослав дотримався букви закону: Перемишльський стіл традиційно вважався першим у Галицькій землі. Однак після смерті Ярослава Володимировича «бысть мятежь великъ в Галицкой земли»: бояри разом із Володимиром Ярославичем вигнали

³¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 428.

³² Там же. С. 422.

³³ Там же. С. 442.

³⁴ Від Анастасії Чагрівни.

³⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 442.

Олега з Галича і посадили на стіл законного нащадка Ярослава. Боярство сподівалося, що нездарний до державних справ Володимир стане покірною іграшкою в його руках. Та сталося інакше.

З продовження цієї Повісті (розділеної суто літописними повідомленнями про міжкнязівські відносини і династичні шлюби в 1187–1188 рр.) дізнаємось про те, що Володимир Ярославич не став коритися боярам. Прихильний до них повістяр всіляко ганить князя: мовляв, він і п'яниця, і забрав у якогось попа дружину і прижив від неї дітей, і взагалі був дуже охочий до чужих дружин і доньок. Головне ж, – князь «думы не любяшетъ с мужми своими»³⁶, тобто з боярами.

Володимир утік до Угорщини, король Бела III пообіцяв підтримати його й пішов до Галича з військом і Володимиром. Але не додержав обіцянки. Галицьке джерело Київського літопису³⁷ так повістує про це: «И приде Володимерь ко королеви, король же поималъ Володимера и со своими полкы поиде к Галичю». Роману довелося повертатися на Волинь. Однак Бела III не відновив (як обіцяв) Володимира на престолі, а посадив у Галичі свого сина Андрія, вирішивши скористатися політичною кризою в князівстві і приєднати його до своєї держави. Володимира ж Бела схопив, одвіз до Угорщини і ув'язнив у якійсь башті³⁸.

Наступного року Володимир Ярославич зумів утекти з угорського полону і подався по допомогу до германського імператора Фрідріха Барбаросси. За величезну суму у дві тисячі гривень срібла, що їх біглий князь зобов'язався виплачувати йому щорічно, імператор доручив своєму васалові, краківському князю Казимиру відновити галицького

³⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 444.

³⁷ Див.: *Бережков Н.Н.* Хронология русского летописания. С. 204.

³⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 445.

Розділ VIII. Галицькі повісті в складі Київського ізвода

князя на батьківському столі. «Галичъкий же мужи срѣтоша его [Володимира] с радостью великою, князя своего и дѣдича, а королевича прогна изъ земля своя»³⁹, повідав, наче не відчуваючи похмурого комізму ситуації, київський літописець.

Поза сумнівом, Володимир Ярославич добре знав справжню ціну підступному галицькому боярству, що поважало саму лише силу, й вирішив ґрунтовно потурбуватися про власну безпеку. Тому він «посла ко Всеволоду, ко уеви [дядькові] своєму»⁴⁰ Суждалъ, моляся ему: «Отце господине! Удержи Галичъ подо мною, а яз Божий и твой есмь со всимъ Галичемъ, а в твоей волѣ есмь всегда!»⁴¹

Всеволод Юрійович, котрий прагнув до старійшинства на Русі, охоче прийняв цю пропозицію, розіслав грамоти до всіх руських князів, до угорського короля і польських князів й уклав із ними угоду про взяття під своє покровительство Володимира Ярославича: «И води я ко кресту, на своемъ сестричѣ Галича не искати николиже под нимъ»⁴². Перед нами типова середньовічна угода про колективне додержання сюзеренних прав Всеволода Велике Гніздо на галицького князя, свого васала. Завдяки цій угоді, Володимир Ярославич благополучно досидів на своєму неспокійному столі аж до кончини, що сталася 1199 року.

Галицькі звістки Київського літопису XII ст. охоплюють всю другу половину XII ст., починаючись у 1140-х роках, з часу початку створення Галицького князівства Володимирком Володаревичем і до кінця правління його онука Володимира Ярославича. Не складаючи цілісного

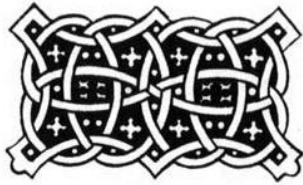
³⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 448.

⁴⁰ Володимир був сином сестри Всеволода Ольги.

⁴¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 448

⁴² Там же. С. 448–449.

твору, розпорошені по всьому тексту ізвода, химерно сплітаючись з іншими повістями, ці Галицькі повісті, тим не менше, зберегли досить таки цілісну й вражаючу своєю емоційністю картину становлення і розвитку Галицького князівства, історично достовірні й при тому художні характеристики його князів.



ЧАСТИНА ДРУГА

Русь XII ст. НА СТОРІНКАХ КИЇВСЬКОГО ЛІТОПИСУ

Початок Київського ізвода застae Давньоруську державу ще відносно об'єднаною і централізованою. То були часи правління останнього єдиновладного государя Русі Володимира Всеволодича Мономаха (1113–1125). Варто зауважити, що по суті давньоруська державність так і не була остаточно сформована і закріплена панівним класом країни. Історики згідно вважають добу Ярослава Володимировича Мудрого (1019–1054) часами завершення державного будівництва на Русі. Однак держава, що склалася в той час, не була достатньою мірою консолідована, процеси і явища централізації не набули незворотного характеру Русь часів Мономаха останнього разу в своїй історії предстає повною сил, авторитетною в християнському світі державою. Цьому вирішальним чином сприяла успішна і самовіддана боротьба проти хижого Половецького степу, організована й очолена Володимиром Всеволодичем, тоді ще перяславським князем.

В очах давньоруського народу, що страшенно терпів від майже безперервних набігів безжальних і жадібних кочовиків, головним суспільним обов'язком і вищою доброчесністю государя були організація відсічі половцям. Це об'єктивно зміцнювало державу, сприяло зростанню авторитету Володимира Всеволодича. Адже він був єдиним серед князів кінця XI – першої половини XII ст., котрий

постійно перемагав половецьких ханів. Київський та інші літописці в дусі свого часу пояснюють перемоги Мономаха «божим промыслом»¹.

Мономах долав половецьких ханів, що майже завжди мали чисельну перевагу над ним, завдяки великому талантові й досвіду полководця. Здається, він першим на Русі оцінив стратегічні вигоди, що їх давали блискавичність удару об'єднаної в залізний кулак важкоозброєної кінноти у вразливе місце бойового порядку ворога, несподіваність обхідного маневру. Так само, як інші кочовики, половці впадали в паніку, коли противник заходив у тил, і в безладді кидалися втікати. Князь Володимир спирався на виплекану ним бойову дружину – рицарську кінноту, що швидко долала, збивала на землю і затоптувала легкоозброєних і позбавлених захисного обладунку половців, котрі сиділи на прудких, та малих і слабосилих конях...

Київську Русь за Мономаха поважали в світі, государ мав добрі стосунки з близькими і далекими сусідами Угорщиною, Польщею, Чехією, Германією, суперничав із Візантією в Подунав'ї. Здавалось, ніщо не провіщало кризи, що настала на Русі незабаром після кончини Володимира Всеволодича.

¹ Повесть временных лет. Подг. текста, перев., статьи и комм. Д.С. Лихачева. 2-е изд. СПб., 1999. С. 118, 120, 122, 125 та ін.

РОЗДІЛ IX ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОСТІ

Історики розглядають Київську Русь часів Володимира і Ярослава як єдиновладну, одноосібну монархію. Державна структура була загалом сталою, – для ранньосередньовічних часів, звичайно, – були відпрацьовані системи управління, збирання данини і судочинства (за Ярослава створено перший писемний правовий кодекс – Руську Правду), на місцях замість племінних вождів сиділи князівські посадники (сини великого князя і його бояри), що здійснювали верховну волю і владу². Успішні дії обох государів проти кочовиків Причорноморських степів, активна міжнародна політика, нарешті, запровадження і поширення християнства як державної релігії – все це зміцнило князівську владу, піднесло авторитет керівника держави. У часи князювань Володимира і Ярослава почав складатися примітивний державний апарат, що уособлювався в княжому дворі. В останні десятиліття правління Володимира завершується існування дружинної форми державності. Держава поступово набирає ранньофеодальну структуру³. Однак їй бракувало завершеності.

Кончина Ярослава Мудрого (1054 р.) означала ліквідацію (щоправда, лише на час) єдиновладної форми правління на Русі. До влади прийшов тріумвірат його старших синів

² Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX – начала XIII вв. // Исторические записки. №89. М., 1972. С. 359–360.

³ Див.: Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в России // История СССР. 1991. № 4. С. 56–57.

Ізяслава, Святослава і Всеволода. Це сталося завдяки правовій нечіткості заповіту («ряда») самого Ярослава й відсутності якостей самодержця в його старшого сина Ізяслава, котрий, згідно «ряда», сів у Києві. Тріумвіри спільно правили на Русі майже двадцять років⁴. При тому, що брати піклувались насамперед про нарощування власних володінь, їхнє співправління певною мірою сприяло внутрішній стабілізації в країні. Але зусиллями честолюбного Святослава на початку 1073 р. тріумвірат був зруйнований⁵.

Ізяслав побіг до Польщі, далі до Германії й повернувся на Русь лише після смерті в кінці 1076 р. свого молодшого брата Святослава, котрий сів було 1073 р. на київський престол. І знову Ізяслав віддав перевагу перед єдиновладним правлінням дуумвірату з молодшим братом Всеволодом, чернігівським на той час князем. Цей новий дуумвірат тривав трохи більше року (з середини 1077 до початку жовтня 1078 р.) і був перерваний загибеллю Ізяслава у битві з небожами Борисом В'ячеславичем і Олегом Святославичем, котрі намагалися відібрати володіння в дядьків⁶.

У Києві єдиновладно, як здавалось, вокняжився єдиний син Ярослава Всеволод, що залишився живим. Але й він віддав данину звичному для нього порядку співправління з сином – Володимиром Мономахом. Їх вузько сімейний дуумвірат тривав аж до смерті Всеволода (1093 р.), після чого Володимир Всеволодич заради збереження миру й спокою на Русі добровільно поступився київським великокнязівським столом старшому в роді Ярославичів – синові Ізяслава Святополку⁷.

⁴ *Повесть временных лет*. С. 70–79.

⁵ *Котляр М.* Тріумвірат Ярославичів // *Україна. Культурна спадщина, національна свідомість і державність*. Т. 5. До 60-річчя Я. Ісаєвича. Львів, 1998. С. 337–343.

⁶ *Повесть временных лет*. С. 85–86.

⁷ Там же. С. 91.

Святополк Ізяславич сів на «золотий» київський престол у важкий для Русі час. Посилився натиск половецьких ханів на південні землі Київської держави. Тому за порадою свого оточення він намагається укласти союз із братом у перших Володимиром Мономахом, котрий на той час зарекомендував себе успішним борцем у протистоянні з Половецьким степом. Цей дуумвірат діяв, незважаючи на суперечності, а часом і розбрат між його учасниками, аж до кончини Святополка (1113 р.). Його тривкості сприяли постійна половецька загроза і необхідність тримати в руках буйних чернігівських князів-Ольговичів на чолі з сумно знаменитим спільником половецьких ханів Олегом «Гориславичем», прозваним так у «Слові о полку Ігоревім» за наведення половців на Руську землю й сіяння усобиць⁸.

Ближче за часом до кінця дії дуумвірату, приблизно з 1111 р., літопис починає висувати на перше місце в ньому Володимира Всеволодича – всупереч його більш скромному, ніж у Святополка, формальному статусові переяславського князя⁹. Та я б не став надавати цьому якогось особливого значення: адже і друга і третя редакції Повісті створювались у часи князювання Мономаха в Києві, тому, поза сумнівом, висвітлювали події й персонажів історії його панування в максимально сприятливому для нього світлі.

Відновлення одноосібної монархії Володимиром Мономахом. Співправління на Русі в середині XI – на початку XII ст. зовсім не означало краху монархічної форми влади. Давньоруська держава продовжувала залишатися монархією, та не з одним, а з двома або трьома

⁸ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. СПб., 1998. С. 226–230.

⁹ «Вложи Богъ Володимеру въ сердце, и нача глаголати брату своему Святополку, понужая его на поганья»; «Се бо ангель вложи въ сердце Володимеру Манамаху пустити братью свою на иноплеменики, русьский князи» (Повесть временных лет. С. 122, 123).

государями на чолі. Для тієї пори співправління означало не лише певне послаблення центральної влади, але й стабілізацію внутрішнього життя, воно сприяло успіхові боротьби з кочівницькою загрозою, що особливо яскраво проявилось у часи дії дуумвірату Святополк Ізяславич – Володимир Мономах, коли внаслідок їхніх переможних походів у степ 1103–1111 рр. половецькі хани були далеко відкинуті від рубежів держави¹⁰.

Кончина Святополка Ізяславича (16 квітня 1113 р.) черговий раз круто змінила течію політичного життя на Русі й призвела до зміни форми правління. Коли городяни дізнались, що десь за Вишгородом помер Святополк, у Києві миттєво спалахнуло повстання проти його прислужників і лихварів, яким протегував цей князь. Тоді «свѣтъ створиша кияне, послаша к Володимеру, глаголюще: «Поиди, княже, на столъ отень и дѣдень! Се слышавъ Володимеръ плакася велми, и не поиде, жаля си по братѣ»¹¹. У його словах, здається, відбиті сумніви у власному праві посісти київський стіл, навіть якщо його запросить київське віче.

Адже згідно порядку родового старійшинства у Києві повинен був сісти Давид Святославич: він і його брат Олег в роді Ярославичів були старшими від Володимира Всеволодича. І лише по тому, коли до Мономаха в Переяславль спішно приїхало ще одне посольство від київського віча і вблагало його згодитись стати великим князем під загрозою бунту в стольному граді Русі, «Володимеръ поиде в Киевъ»¹².

Вокняжіння Володимира призвело до реставрації призабутої в той час у суспільстві одноосібної монархії. Вже перші його кроки як великого князя виявляють прагнення до необмеженої влади. Він садовить підвладних йому князів на столи, переводить їх з однієї волості до іншої,

¹⁰ Повесть временных лет. С. 117–125.

¹¹ Там же. С. 126.

¹² Там же.

не рахуючись з їхнім бажанням, карає непокірних позбавленням столів. Самовладність Мономаха яскраво виявилась в епізоді з упокоренням мінського князя Гліба Всеславича, котрий без його дозволу «б'яше воеваль дрѣговичи и Случескъ пожегъ, и не каяшется о семъ, ни покаряшется, но болѣ противу Володимеру глаголюще, укаряя и». Але й словесного виразу незадоволення виявилось достатньо для того, щоб Володимир силою приборкав Гліба і, «наказавъ его о всемъ, вдасть ему Менескъ» – вже як одноосібний государ. Гліб повинився й «обѣщаея ... по всему послушати Володимера»¹³.

1125 року помер великий князь київський Володимир Всеволодич, високого лету державний діяч і полководець, літератор і філософ. Літописець відгукнувся на його кончину лаконічним і натхненним панегіриком: «Преставися благовѣрный князь, христоробивый и великий князь всея Руси, Володимеръ Мономахъ, иже просвѣти Рускую землю, акы солнце луча пушая; его же слухъ произиде по всимъ странамъ, наипаче же бѣ страшень поганымъ [половцям], братолюбецъ и нищелюбець, и добрый страдалецъ за Рускую землю»¹⁴. Так у властивому нашому джерелу високому стилі Київський ізвод прославив свого государя, з ім'ям якого історики пов'язують вищу точку в розвитку давньоруської державності.

І все ж таки панегірик носить загалом трафаретний, літературний характер. Літописцеві та його сучасникам не дано було зрозуміти і належним чином оцінити головну історичну заслугу государя – відновника єдиновладної монархії його діда Ярослава Мудрого. Адже Володимир Мономах залишив нащадкам країну об'єднану і централізовану, в якій усі князі безумовно корились верховному київському сюзерену. Саму можливість розпаду

¹³ Повесть временных лет. С. 128–129.

¹⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 208.

чи меншою мірою послаблення єдності могутньої Давньоруської держави в годину його кончини ніхто, зрозуміла річ, і уявити не міг...

По кончині Мономаха київський стіл успадкував його старший син Мстислав, прозваний давньоруськими книжниками Великим. Мстислав був старшим у роді Ярославичів, тому його сходження на головний на Русі великокнязівський стіл верхівка суспільства, насамперед князі, сприйняли як законну і логічну дію, що відповідала як «отчинному», так і «лествичному» порядкам престолонаслідування. Він твердою рукою керував державою і розпоряджався всіма іншими членами Ярославового дому. Наслідуючи державотворчі принципи батька, Мстислав Володимирович примушував своїх братів й інших князів ходити в загальноруські походи проти половців, а у непокірних відбирав міста і волості – й навіть виганяв їх геть з Руської землі. Київський літописець із схваленням розповідає, як близько 1130 р. він звелів вислати до Візантії п'ятьох непокірних полоцьких князів – «еже приступиша хрестьное целование»¹⁵, мабуть, порушили присягу на вірність своєму київському государеві. Це мало справити враження на інших князів, котрі не осмілювалися більше виходити з волі Мстислава Володимировича.

На Русі, як мовилось, вищою доброчесністю государя завжди вважався захист рідної землі від ворогів, насамперед від хижих половецьких ханів. Мстислав достойно продовжив політику наступу на Половецький степ, яку послідовно і вперто проводив його батько. Київський книжник вигукнув, пишаючись своїм героєм: «Се бо Мьстиславъ Великій наслѣди отца своего путь Володимера Мономаха Великаго. Володимиръ самъ собою постоя на Дону, и много пота утеръ за землю Русскую, а Мьстиславъ

¹⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 211.

мужи своя посла, загна половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую землю отъ поганыхъ»¹⁶.

Однак уважне читання Київського літопису та інших джерел другої половини 20-х – початку 30-х років XII ст. створює враження, що єдиновладдя Мстислава трималось головним чином на створеній його батьком державній структурі і адміністраторах, на покірних Мономаху князях і боярах, посадовцях і міністеріалах. Але по смерті Мстислава і вокняжінні в Києві його молодшого брата Ярополка у державі починаються усобиці, приводом до яких стало прагнення ще одного молодшого брата Мстислава, суздальського князя Юрія Долгорукого, отаборитися в Південній Руській землі, захопивши Переяславлі, що був своєрідною приступкою до великокнязівського стола. Цим Долгорукий продемонстрував бажання відібрати у старшого брата Київ. З того часу починається тривала і кривава боротьба за київський стіл – як між князівськими кланами Мономашичів, Мстиславичів, Святославичів, Давидовичів, так і всередині тих кланів. Ті усобиці мали об'єктивно-історичний характер.

Настання удільної роздробленості

Із смертю Мстислава 1132 р., – а вірніше буде сказати, незабаром по кончині Володимира Мономаха! – відійшла в минуле півторастолітня доба існування Давньоруської відносно централізованої держави, заснованої Володимиром Святославичем. Русь вступила в період удільної роздробленості. Зовні це виглядало так, що країна розділилася на півтора десятка земель і князівств, володарі яких, формально визнаючи сюзеренітет великого князя київського, фактично виходять з-під його влади і неодноразово воюють проти нього самого.

Київський повістяр та інші літописці сходяться на

¹⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 217–218.

думці, що роздробленість настала неначе раптово, по смерті Мстислава Володимировича. Дійсно, князівські чвари спалахнули незабаром по кончині старшого сина Мономаха і значно посилились за його молодшого брата, київського князя Ярополка (1132–1139). Напруження в суспільстві наростало і в київське велике княжіння глави Ольговичів Всеволода (1139–1146). Воно яскраво відбиті в нашому літописі. Та Всеволод ще якось утримував ситуацію. Усобиці спалахнули одразу по смерті Всеволода: повстання городян проти його брата Ігоря, прихід до Києва Ізяслава Мстиславича і наступна війна дядьків Ізяслава В'ячеслава та Юрія проти нього. Все це відбилося в літописних повістях, насамперед, тих, що входять до Київського ізвода.

Київський та інші літописці яскраво і емоційно описують і засуджують удільну роздробленість держави, що ознаменувалась нескінченними князівськими «каторами» звадами) і війнами, коли брат ішов на брата, а син зазіхав на престол батька. Палали міста і села, в збройних сутичках гинули великі тисячі руських людей, а кочовики, під'юджувані відсутністю єдності сил государів Русі, грабували й витоптували її землі і забирали до полону селян і городян.

Вже під 1134 р. новгородський літописець, досить віддалений від подій навколо стольного града Русі, але, тим не менше, добре повідомлений про зміст і суть тамтешніх подій, з гіркотою записав: «А Ізяславъ [Мстиславич] иде къ Киеву, и раздрася вся земля Руская»¹⁷. В цьому контексті «раздрася» означає: розірвалась, в даному випадку – роз'єдналась, вступила в смугу смути. В процитованому тексті йдеться про намагання старшого сина Мстислава Великого добути собі частку володінь у південній Руській землі. Мине близько ста років, й інший,

¹⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 208.

уже галицький літописець з тугою відобразить смуту, що продовжувала панувати й набирати силу на Русі: «Начнемъ же сказати бесчисленьныя рати, и великия труды, и частыя войны, и многыя крамолы, и чыстая вѣстания, и многыя мятежи...»¹⁸. Призвідцями війн, «мятежей», «вѣстаній» і крамол були, за переконанням галицького та інших літописців XII–XIII ст. не хто інші, як великі бояри.

Сучасні історики не випадково називають роздробленість Русі на уділи *феодальною*. Вона настала зовсім не раптово, як думали самі давньоруські люди і вчені далеких минулих років а стала логічним і неминучим наслідком соціально-економічного й політичного прогресу давньоруського суспільства. Головною причиною настання роздробленості було те, що протягом XI – першої половини XII ст. у державі поступово склався клас феодалів-землевласників, князів і бояр, старших і молодших дружинників, церковних ієрархів.

Одержуючи землю і залежних селян, феодали перетворюються не лише на економічну, а й на політичну силу. З тієї пори вони все більше піклуються про власні володіння і долю свого князівства, ніж про державу в цілому. І місцеві князі, змушені спиратися на оточуюче їх боярство, звичайно слухняно проводили політику, нав'язувану їм земельними магнатами. Як слушно писав Б. О. Рибakov, процес феодальної роздробленості «готувався перебігом історичного розвитку: зростали продуктивні сили, виникали й ширились нові міські центри, міцніла політична сила і городян, і місцевого боярства...»¹⁹

Не особливо заглиблюючись у причини і обставини протікання удільної роздробленості на Русі, відзначу лише, що коли вона й стала наслідком загального суспільно-економічного розвитку, то в політичному плані призвела до кризи, послаблення державної структури й занепаду

¹⁸ Галицько-Волинський літопис. С. 89.

¹⁹ Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. М., 1964. С. 147.

центральної великокнязівської влади. Найбільш повно і яскраво відбилися часи роздробленості саме в Київському літописі.

Структура і форма держави часів роздробленості.

Для нас у даному випадку є важливим саме цей аспект роздробленості. Давньоруська державність зазнала тоді серйозних і принципових змін. Переконалий у тому, що вступ Київської Русі в добу удільної роздробленості не означав розпаду держави, як думали історики ще в недалекому минулому, а деякі думають і досі. Змінились лише політична структура і форма державної влади. На зміну монархії *одноосібній* прийшла монархія *федеративна*.

В. Т. Папуто відзначав, що «політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздробленості». В середині XII ст. державний лад Русі набув нової форми. Стольний град Київ і належний йому домен південної «Руської землі» перетворився у спільне володіння групи князів-Ярославичів, котрі вважали себе колективними власниками Руської землі і вимагали від київського князя там «частин» (доли власності), а свої права і обов'язки щодо неї вони звичайно визначали на загальноруських з'їздах-«снємах». Таку систему управління державою вчений *назвав колективним сюзеренітетом*²⁰.

Помилялись ті численні дослідники далекого і близького минулого, котрі вбачали в суперництві доцентрових і відцентрових сил, притаманних Русі доби роздробленості, лише безладдя і навіть хаос: нескінченні князівські чвари і військові зіткнення за кращі столи, волості, землі, міста й багатства. У цьому, на перший погляд, безладді начебто стихійно діючих і різновекторних сил, у, здавалось

²⁰ Папуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. М., 1974. С. 11.

би, абсурдному розвитку подій насправді діяли свої закономірності і певний, мало чи зовсім не зрозумілий сучасному історикові порядок і сенс. Інша річ, що далеко не завжди сувора і неоднозначна дійсність відповідала прагненням правлячої еліти і писаним правовим нормам (Руська Правда різних редакцій) або узаконенням звичаєвого права.

Удільна роздробленість Давньоруської держави була неоднозначним явищем. Політичне життя країни проходило в суперництві сил об'єднання і дроблення держави. Навіть в умовах поступового розширення автономії тих чи інших князівств частина князів і великих бояр була змушена відстоювати державну єдність і цілісність Руської землі – хай не завжди щиро, хай на словах. Змушена тому, що давньоруське суспільство вимагало від панівної верхівки піклуватися про єдність і військову могутність країни. Простий люд, селяни й ремісники, що складали абсолютну більшість населення Київської Русі, бачив можливість безпечного і доброго життя виключно в умовах об'єднаної, централізованої держави, здатної захистити його від ворогів, насамперед і майже виключно – кочовиків причорноморських степів.

Завдяки всьому цьому, висловлюючи, хай і в станово-обмеженій формі, загальнонаціональні інтереси, найбільш прозорливі серед князів, навіть такі, котрі, здавалось би, безповоротно загрузли в баговинні сепаратизму, не раз публічно погоджувались із тим, що не годиться воювати один з одним і тим самим губити рідну землю. Вони проголошували своє прагнення і наміри захистити Русь від ворогів, а найсильніші й найавторитетніші серед них – навіть демонстративно прагнули до відновлення централізованої монархії Володимира Мономаха і його діда Ярослава Мудрого.

Київський ізвод відзначив, що в розпалі боротьби за Київ у кінці 40-х років 12 ст. між князівськими кланами

Мстиславичів, Давидовичів і Ольговичів була зроблена спроба укласти мир і припинити усобиці. Літописець вклав до уст князів такі самовикривальні слова: «То есть было преже дѣдъ нашихъ и при отцихъ нашихъ: миръ стоить до рати, а рать до мира... Оже есмы устали на рать... Тако на томъ цѣловаша хрестъ у святомъ Спасѣ, ворожду ... отложить, а Руской земли блюсти и бытии всимъ за одинъ братъ»²¹. Та ця й подібні до неї інші спроби покласти край усобицям не привели до успіху.

Прагнення зберегти єдність Давньоруської держави вищою мірою властиве її суспільству 40-х років XII ст., коли іржа удільного роздроблення почала роз'їдати Русь. Уже через кілька років по смерті Мстислава Мономашича (1132 р.) Всеволод Ольгович чернігівський вступив у конфлікт з великим князем київським Ярополком Мономашичем. Тоді «людие черниговци» (міське віче) висунули своєму князю ультиматум: «Проси си мира, мы бо вѣдаемъ милосердие Ярополче, яко не радуется кровопролитью, но Бога ради вѣсхощетъ мира, то бо съблюдаеть землю Русскую». Позбавлений народної підтримки Всеволод «поча слати с молбою къ Ярополку, прося мира у Ярополка», і той «створи с нимъ миръ»²².

Об'єднавчі процеси і явища на Русі наростали вже з самого початку роздробленості, як це не парадоксально звучить, – з 40-х років XII ст., і це при тому, що зовні вони звичайно виглядали як суперництво різних князівських династій і феодальних угруповань. Як справедливо відзначив відомий історик, коли нащадки Мономаха (додам до цього, що не лише вони, а й інші князівські клани) боролись за київський великокнязівський стіл, то майже для кожного з них ця боротьба була одночасно змаганням за

²¹ Летопись по Ипатскому списку. С.256, 257.

²² Там же. С.216.

власний варіант єдності Давньоруської держави²³, – певна річ, на чолі з тим князем, що очолював таке змагання.

З системою колективного сюзеренітету в керуванні державою співіснувала інша, яка діяла, щоправда, лише в межах Південної Русі. Мова йде про князівські дуумвірати. Ця форма правління відома ще з часу, коли Ярослав і Мстислав Володимировичі 1026 року уклали угоду про розподіл між собою південної Руської землі: «И раздѣлиста по Днѣпрѣ Русьскую землю: Ярославъ прия сю сторону, а Мъстиславъ ону. И начаста жити мирно и в братолюбствѣ, и уста усобица и мятежь, и бысть тишина велика в земли»²⁴. Але далеко не завжди таке співправління приводило до стабілізації політичного життя в державі.

Дуумвірати другої половини XII ст. звичайно складали глави двох найсильніших князівських кланів, на які розділився на той час рід Ярославичів: київські й волинські Мстиславичі, суздальські Мономашичі, смоленські й галицькі Ростиславичі, чернігівські Ольговичі й Давидовичі. Найбільш сильним і владним дуумвіратом у Південній Русі, що діяв тривалий час, було співправління глави смоленських Ростиславичів Рюрика і старійшого в роді Ольговичів Святослава Всеволодича в 1181–1194 рр. Однак дуумвірати другої половини XII ст. забезпечували хіба що нестійку політичну рівновагу в Південній Русі, були суто прагматичними об'єднаннями в інтересах двох кланів і тому не мали історичної перспективи²⁵. Їхній вплив на розвиток державності був невеликим.

Протиборство доцентрових і відцентрових сил в суспільно-політичному житті Давньоруської держави тривало і часом набирало гострих форм протягом усієї

²³ Греков Б.Д. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., 1975. С. 14–15.

²⁴ Повесть временных лет. С. 65.

²⁵ Котляр Н.Ф. Многоглавая власть (Дуумвираты и триумвираты Древней Руси) // Родина. М., 1998. № 3.

добі удільної чи феодальної роздробленості. Час від часу об'єднувальні чинники брали гору, і це знаходило вияв у здобутках системи колективного сюзеренітету або в дії сильних дуумвіратів, в інспірованих ними успішних і згуртованих походах проти половецької загрози.

Суперечливість суспільного розвитку Русі. На межі XII і XIII ст. процеси і явища, що роз'єднували руські землі й князівства, зайшли далеко і набрали незворотного характеру. Державність почала схилитись до присмерку. Цьому існували вагомі, історично об'єктивні причини, що були викликані до життя еволюцією давньоруського суспільства. Сам цей розвиток був неоднозначним і суперечливим.

З одного боку, Русі часів роздробленості було притаманне наростання економічних і суспільних зв'язків поміж містами і землями, що створювало передумови складання спільного (хай і відносно) для всіх регіонів ринку. З іншого – боярство на місцях, великі й середні землевласники, прагнуло до замкненості своїх князівств і земель, насамперед політичної, а це приводило до обмеженості економічної. Воно бачило в цьому засіб досягнення більш широкої автономії, а то й незалежності від державного центру. Поступово бояри більшою чи меншою мірою досягали бажаного. Це й складало одне з головних протиріч соціально-господарського розвитку Давньоруської держави середини XII – першої третини XIII ст.

Інша кардинальна суперечність державного життя Русі полягала в непослідовності програм і реальних дій членів правлячого дому Рюриковичів. Вона пояснюється все тим же зіткненням об'єднавчих і роз'єднувальних сил у політичному житті країни. Князям, що з середини XII ст. осідали на тих чи інших землях (а найсильніші серед них засновували земельні династії) і обростали там земельними володіннями, доводилось разом з боярами-землевласниками проводити відрубну, сепаратистську політику щодо центру, ставлячи

власні економічні й політичні інтереси вище від державних.

Та феодалні чвари, що не вщухали, а розгорялися, які виливались у справжні війни у країні між князями та їхніми васалами, приносили їм самим величезні матеріальні збитки і непоправні людські втрати й послаблювали їх. Додам до цього почастилі на кінець XII ст. напади половецьких орд, що підігрівались міжкнязівськими «каторами». Суспільство все настирливіше вимагало від своїх князів об'єднуватись і давати відсіч ворогам.

Все це змушувало багатьох глав князівських кланів і окремих сильних государів докладати зусиль до об'єднання своїх матеріальних можливостей і війська для відбиття спільного ворога – кочовиків степів Північного Причорномор'я. А це, всупереч бажанням ряду окремо взятих Рюриковичів, підтримувало відносну єдність держави і зміцнювало її центральну владу. До того ж князі просто не могли зневажати суспільну думку, хай і слабо відбиту в джерелах того часу, а ще більше – вимоги рицарства й народу згуртуватися і захистити країну від хижих половецьких ханів. Князям доводилось, часто проти власної волі (як це звичайно бувало з традиційними спілниками половецьких ханів чернігово-сіверськими Ольговичами), виступати у степ і водити туди дружини, верхівка яких складалась все з того самого сепаратистськи настроєного боярства, об'єктивно відстоюючи тим самим ідеї спільності і згуртованості давньоруських земель.

Народ у масі своїй прагнув до єдності й зміцнення держави (що уособлювалась київським государем), здатної захистити його від ворога. Джерела прямо пов'язують це з необхідністю відсічі агресорові. Київський літопис розповідає, що 1168 року великий князь київський, правнук Мономаха Мстислав Ізяславич скликав на з'їзд залежних від нього південноруських князів і «нача думати с ними», як стримати натиск половецьких ханів, котрі «уже у насъ

и Гречський путь изъотимають и Соляный и Залозный»²⁶, що завдавало непоправних збитків руській «заморській» торгівлі. Князі одностайно відповіли Мстиславу, що готові «за Рускую землю головы своѣ сложити», після чого об'єднані сили південноруських князівств рушили на половецькі вежі²⁷.

В свідомості феодальної верхівки країни поняття єдності Русі узгоджувалось із принципом спільного володіння нею Рюриковичами (колективний сюзеренітет). Оскільки всі князі належали до одного роду і стояли на одній ієрархічній «лествице» (драбині), хай і на різних її щаблях, то багато хто серед них претендував на частку в спільній дідівській спадщині і не міг залишатися байдужим до її долі.

Дуумвірат Рюрик – Святослав. Останній етап певної стабілізації внутрішньополітичного життя Давньоруської держави припав на володарювання в Південній Русі дуумвірату київського государя Святослава Всеволодича і князя південної Руської землі Рюрика Ростиславича (1181–1194 рр.). Об'єктивно кажучи, і Рюрик і особливо Святослав не належали до государів, наділених високими моральними якостями. Обидва неодноразово порушували угоди, скріплені «крестным целованием»²⁸, подібно до багатьох інших князів, інтригували і розпалювали усобиці, зраджували друзів і ріднилились з ворогами (половецькими ханами) заради досягнення власних цілей, нарешті, не гребували наведенням половців на рідну землю.

Але, створивши дуумвірат, обидва князі під тиском суспільної думки і особливо рицарства, відчуючи, мабуть, відповідальність за долі Русі, зуміли, хай і не завжди послідовно, переступати через власні інтереси й амбіції

²⁶ Основні торговельні гостинці, що зв'язували Русь із Візантією й іншими країнами Півдня і Сходу.

²⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 368–369.

і докласти чималих зусиль, щоб втихомирити князівські чвари. Вони досягли значних успіхів у боротьбі з кочовиками. Святослав із Рюриком провели кілька переможних походів до Половецького степу (1183, 1185, 1190 рр.), відкинувши на короткий час степовиків аж до Дона. Співець «Слова о полку Ігоревім» із гордістю та зрозумілою в поетичному творі гіперболізацією події, описавши ці перемоги, повністю віддав їх київському государеві:

«Святослав Грозный великий киевский
грозою:
бѣшетъ притрепальъ своими сильными плѣкы
и харалужными мечи;
наступи на землю Половецкую,
притопта хѣлми и яругы,
измути рѣкы и озеры,
иссуши потоки и болота,
а поганого Кобяка²⁹ из луку моря
отъ желѣзныхъ великихъ плѣковъ половецкихъ
яко вихрь выторже:
и падеся Кобякъ въ градѣ Киевѣ,
въ гридницѣ Святославли»³⁰.

Але позбавитись на довгі роки від половецької загрози дуумвірам не пощастило, а тимчасова консолідація внутрішньополітичного становища в Південній Русі була не в змозі серйозно зміцнити Давньоруську державу на всій її величезній території – й припинити феодальні усобиці.

²⁸ Б.О. Рибаків підрахував, що Святослав Всеволодич чинив так близько ста разів!

²⁹ Один з найсильніших половецьких ханів.

³⁰ Слово о полку Игореве. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. (Литературные памятники). М.; Л., 1950. С.18.

Смерть Святослава Всеволодича 1194 року порушила хитку рівновагу складових політичного життя Південної Русі й призвела до помітного послаблення суспільно-економічних зв'язків і політичної стабільності в державі, і до того досить відносної. Особлива загострилась політична ситуація в Південній Русі на початку XIII ст. Тоді на чернігівський стіл сів син Святослава Всеволодича Всеволод, на прізвисько «Чермний» (Рудий), котрий одразу ж висунув претензії на київський престол. Перше десятиліття XII ст. сплило в суперництві Ольговичів з київським князем Рюриком Ростиславичем, що завершилось досі не зрозумілим для істориків обміном столами між останнім і Всеволодом Чермним. Свою політичну кар'єру Рюрик завершив, так і не побачивши більше київського «златокованного» престолу. Він помер у 1216 р., а трьома роками раніше зійшов зі світу його суперник Всеволод Святославич Чермний. А ще за рік до того сконав і видатний государ Північно-Східної Русі Всеволод Юрійович, на прізвисько Большое Гнездо³¹. Давньоруська державність стрімко наближалась до свого кінця.

Занепад державності. Після смерті цих непересічних діячів Русі їх замінили на головних престолах блідіші політичні постаті. Зокрема, в Чернігові сів Рюриків син, слабодухий Володимир. А в Києві ще 1212 року зусиллями Мстислава Мстиславича Удатного посадили невиразного члена клану смоленських Ростиславичів, Мстислава Романовича, котрий безславно загинув 1223 р. під час зустрічі з монголами на Калці. Сини Всеволода Велике Гніздо затіяли тривалу боротьбу за престол Володимиро-Суздальського князівства, вирішальним чином послабивши його. Дроблення Давньоруської держави у першій третині XIII ст. дедалі посилювалось.

³¹ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Л., 1927. Стлб. 427–429, 433, 438, 436.

І справа полягала не тільки і не стільки в тому, що державі першої половини XIII ст. просто не вистачало яскравих князівських особливостей, як вважав англійський історик Дж. Феннел³² і деякі інші історики минулого і сучасності. Адже найбільш видатному державному діячеві й воєначальнику Давньої Русі XIII ст Данилові Романовичу Галицькому виявилось не під силу не те що згуртувати розрізнені князівства, хоч би південноруські, а уберегти від розпаду відновлене ним 1245 р і, здавалось би, міцно збите на довгі роки Галицько-Волинське велике князівство. Не встиг ще й померти Данило (1264 р.), як його могутня і консолідована держава була буквально розідрана на шматки-уділи його братом Васильком, синами й небожем.

Причина цього крилась зовсім в іншому. Процеси і явища роздробленості Русі, постійно наростаючи й поглиблюючись, на початок XIII ст. набули незворотного характеру. Криза влади поглибилась і сягнула критичної точки, за якої ішов розпад. Відцентрові сили остаточно здолали сили доцентрові. Надто далеко зайшли феодалізація країни й породжені нею місцевий сепаратизм і боярських егоїзм, аби можна було повернути часи Ярослава Мудрого чи хоч би його онука Володимира Мономаха.

Винищувальна навала орд Батия на Русь в 1237–1241 рр. лише докінчила розпад Київської держави. Настав її приємник, і на новий схід державного сонця надій не залишалось.

Відносини між князями в часи роздробленості

Феодална ієрархія. Можна вважати, що відносини між князями-Рюриковичами (а згодом і взагалі в середовищі панівного прошарку) були узаконені на Русі «рядом» Ярослава Володимировича. На думку Л. В. Черепніна,

³² Феннел Дж. Кризи средневековой Руси. 1200–1304 гг. М., 1989. С. 208 и др.

«ряд» ґрунтувався на засадах феодальної ієрархії, а заклик Ярослава до синів жити в згоді міг стояти на принципах сюзеренітету-васалітету³³.

Для доби удільної роздробленості сюзеренно-васальні відносини найяскравіше, на мій погляд, виражені в Київському літописі. Ці відносини були насамперед земельними. Під 1142 р. читаємо: «послашась братья къ Всеволоду³⁴, рекуче: «Се в Киевѣ сѣдѣши, а мы просимъ у тебе Черниговской и Новгородской³⁵ волости, а Киевскоѣ не хотимъ»³⁶. А 1154 року вже чернігівський князь Святослав Ольгович жалує своєму небожеві Святославу Всеволодичу одні міста, відбираючи у нього інші: «Тогда приѣха къ Святославу Ольговичю сыновець его Святославъ Всеволодичъ, и цѣлова к нему хрестъ; тогда же прида ему 3 города, а Сновескъ собѣ отъя, и Корачевъ и Воротинескъ, зане же бѣ его отступиль»³⁷ – перед тим небіж відступився від Святослав Ольговича, зрадив його.

У наведеному тексті з Повісті про Ізяслава Мстиславича чернігівський князь виступає справжнім феодальним сюзереном, котрий на власний розсуд наділяє васалів містами й волостями – і віднімає їх. Небіж-васал клянеться йому у вірності, цілуючи хрест. При цьому сам Святослав залишався васалом, хоча часами і формальним, київського государя. Подібні свідoctва Київського літопису (а їхню кількість неважко збільшити) мовлять про існування на Русі розгалуженої й складної системи феодального сюзеренітету-васалітету та інституту земельних пожалувань, що логічно впливав із неї.

³³ Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965. С. 170.

³⁴ Великому князю київському в 1139–1146 рр.

³⁵ Новгород-Сіверської.

³⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 222.

³⁷ Там же. С. 329.

Ця система мала на Русі особливості, що відрізняли її від поширеної в європейських країнах, де панували феодальні відносини так званого класичного типу (Північній Франції або в ряді держав Германської імперії). Свідчень Київського ізвода та інших літописів зовсім не досить, щоб твердити, ніби в Давньоруській державі була поширена бенефіціальна система³⁸. Адже в практиці міжкнязівських стосунків панувало право сильного, що об'єктивно спиралось на нечіткість понять генеалогічного і фізичного старійшинства серед Рюриковичів, чому сприяло постійне суперництво між отчинним і родовим порядками заміщення престолів і невщухаюча боротьба між князівськими кланами за першість на Русі.

До того ж в сюзеренно-васальних стосунках між давньоруськими князями більшу, ніж на Заході, роль відігравав родинно-психологічний чинник. Адже всі вони, від великих государів київського і володимиро-судаського, до найдрібніших удільних князків степанського чи вщижського, належали до одного-єдиного величезного і розгалуженого роду Рюриковичів-Ярославичів, що особливо розрісся в другій половині XII – першій третині XIII ст. Тільки народжені Рюриковичами могли посідати княжі столи. Всі князі доводились один одному рідними, двоюрідними, троюрідними та іншими братами, небожами і дядьками, дідами і внуками різних рівнів спорідненості. Тому не випадково вони звертались один до одного, користуючись замість ієрархічних суто родинними термінами: батько, син, брат, стрий, уй, синовець, сестрич тощо.

Морально-психологічний фактор дуже ускладнював сюзеренно-васальні відносини, особливо при вирішенні питань заміщення або звільнення того чи іншого стола.

³⁸ Див., напр.: *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси. Киев, 1992. С. 156.

Напевне, важко було Ізяславу Мстиславичу, котрий вокняжився в Києві 1146 р. за рішенням віча, скасовувати земельні пожалування свого старого дядька В'ячеслава Володимировича³⁹, адже той теоретично мав переважні перед ним за порядком родового старійшинства права на стольний град. Недалекий і простуватий політик В'ячеслав після смерті Всеволода Ольговича (1146 р.) уявив себе сюзереном всіх інших Рюриковичів, хоча й сидів у маленькому і закутному Турові. Але ж Ізяслав як син Мстислава Великого і онук Мономаха відстоював власне отчинне право стати великим князем київським і не стерпів порушення з боку старшого в роді своїх суверенних (досить непевних з погляду звичаю) прав. Так само півстоліттям раніше, після Любецького з'їзду князів 1097 р., що затвердив Давида Святославича на чернігівському столі, тому було непросто вимагати васальної служби від свого старшого брата Олега «Гориславича», чи то курського чи то новгород-сіверського удільного князя⁴⁰.

Звичайно роздаючи землі васалам і союзникам, сюзерени не часто виходили з далекоглядних стратегічних планів, переслідуючи як правило якісь суто тактичні, миттєві цілі, прагнучи перемогти суперника або втриматися на престолі. А це поглиблювало розділення держави, призводило до феодального безладу, майже безперервним воєнним протистоянням, чого можна було б уникати мирним шляхом, перетрактаціями і взаємними поступками.

Порядки престолонаслідування. З другої половини XI ст. обезземелені князі-ізгої розпочали змагання за свої «отчини». Адже при дії родового порядку заміщення столів їм би довелося чекати довгі роки, аж поки вимруть їхні дядьки. Їх зусилля кінець-кінцем привели до половинчастого рішення Любецького з'їзду князів 1097 р. Половинчастого

³⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 234.

⁴⁰ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. С. 255–259.

– тому, що, всупереч панівній в науковій літературі думці, це рішення хіба що закріплювало status quo, воно було розраховане лише на покоління князів, що жили тоді. У ньому ні слова не було сказано про те, що відтоді запроваджується отчинний порядок наслідування столів! І, тим не менше, з тієї пори Ярославичі звертатимуться до рішень Любецького «снима» як до правового прецеденту у своїх домаганнях тих чи інших волостей.

Володимир Мономах у другій половині свого княжіння в Києві теж почав віддавати перевагу отчинному порядку успадкування волостей. Він залишив престол 1125 р. старшому сину Мстиславу, та той був тоді й найстарішим серед Ярославичів, так що можна було б розглядати його сходження на київський стіл як дію порядку родового старійшинства. Але після кончини Мстислава 1132 р. і Мономашичі й Ольговичі почали переступати через право родового старійшинства, прагнучи підмінити його правом отчинним. Це й призвело, поряд з дією інших чинників, до спалаху громадянської війни на Русі.



РОЗДІЛ X

МІЖДЕРЖАВНІ ЗВ'ЯЗКИ

Е тудіювання зовнішньополітичних відносин Давньої Русі (так само, як і будь-якої іншої середньовічної держави) вимагає від істориків розуміння того, що сам термін «дипломатія» для тих часів є вельми умовним. Не існувало спеціальних дипломатичних служб, так само, як і професійних дипломатів; відсутні були гарантії безпеки для послів, забезпечення їх в дорозі й у країні перебування. Так само не існувало реальних засобів забезпечення виконання міждержавних угод. Головне ж – у суспільстві не було поширене розуміння того, що дипломатичними засобами можна добитися реальних політичних цілей: більшість середньовічних государів вважала головним методом досягнення бажаних для себе і своєї держави результатів війну.

Давньоруська держава доби роздробленості, про яку розповідає Київський літопис XII ст., з середини 30-х років втратила спільну, підтримувану центральною владою та переважною більшістю князів зовнішню політику. «Це сталося тому, що всередині країни зміцніли вотчини і відособились великі князівства і землі, а їхні володарі... усталили свої імунітетні права. Взяв гору принцип: «Каждо да держить отчину свою»¹... Змінився і характер зовнішньої політики і дипломатії: найсильніші князі, а далі й міста здобули право не лише на самостійні політичні дії

¹ Формула спадкового володіння, прийнята на Любецькому з'їзді князів 1097 р. (Повесть временных лет. С. 110).

всередині країни, на встановлення договірних відносин одне з одним і на особну політику в імперській сфері, а й на міжнародні зв'язки і союзи»².

Князі і бояри земель і князівств, що складали федеративну державу, все більше починають віддавати перевагу перед завойовницькими походами і навіть захистом Русі від вторгнень половців збагаченню за рахунок одержання ренти від залежних селян і частини городян, особливо ті, чиїх володінь не досягала кіннота степовиків. Доводиться констатувати, що єдності зовнішньої політики і дипломатичної служби з середини XII ст. настав кінець.

В історії Давньої Русі новою складовою стала внутрішня, міжкнязівська дипломатія. З 40-х – 50-х років формуються угруповання князів, що протистояли одне одному. На Півдні то були Мономашичі, Ольговичі й Давидовичі, які суперничали за стольний град і загально-руське верховенство, на Півночі – Юрій Долгорукий та його діти (теж Мономашичі, котрі не визнавали прав південноруських дітей і онуків Мономаха: Мстиславичів), на Заході – смоленські Ростиславичі (нащадки Ростислава Мстиславича) і галицькі Ростиславичі. Усі вони в боротьбі між собою за першість в регіоні постійно зазіхали на Київ. З кожним роком все активніше втручаються в міжкнязівську і міжнародну політику великі міста, заможна верхівка яких вкупі з боярами часом диктує князям напрямки і характер дипломатії, керуючись при цьому не інтересами держави в цілому, а власними, вузько місцевими міркуваннями. Найбільш активними були в цьому плані політично діяльні городяни Києва і Галича, Володимира на Клязьмі й Новгород Великого.

Разом з тим, у федеративній державі довгий час зберігались основні напрямки колишньої загальноруської

² Паушто В.Т. Опыт перидизации истории русской дипломатии // Древнейшие государства на территории СССР. 1982. М., 1984. С. 15.

зовнішньої політики. Багато важили в цьому традиція, давні й укорінені договірні відносини з далекими і близькими сусідами, а також реальні потреби Русі в підтриманні політичних, економічних, ідеологічних (церковних) і культурних стосунків із близькими і далекими країнами.

Русь і Візантія

Для доби удільної роздробленості Русі з викладених вище причин не доводиться й говорити про якусь цілісну її політику щодо свого давнього і традиційного дипломатичного партнера. Складові частини Давньоруської держави прагнули проводити самостійну дипломатію на всіх напрямках, серед них – і на візантійському.

Ще однією новацією в русько-візантійських стосунках з 30-х років XII ст. стала надзвичайно активна в них участь митрополитів і вищого духовенства, які надсилались від патріарха з Константинополя. Греки, церковні ієрархи, не лише відстоювали зовнішньополітичну лінію Константинополя і були провідниками його ідеологічної експансії, а й посередничали (певна річ, в інтересах Візантії) у міжкнязівських відносинах в самій Київській державі³. Коли в другій половині 30-х років XII ст. загострилась боротьба за Київ між Мономашичами і Ольговичами, митрополит, грек Михаїл намагався їх помирити, а коли того не сталося, підтримав сильнішого і, мабуть, більш бажаного Константинополем Всеволода Ольговича в справі утвердження в стольному граді Русі.⁴

Київ і Константинополь в XII ст. У часи князювання в Києві молодшого брата Мстислава Володимировича Ярополка (1132–1139) між імперією і Давньою Руссю спочатку зберігались приязні відносини, про що може

³ Щанов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси. М., 1989. С.172 и др.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 215, 217.

свідчити, серед інших аргументів, факт одруження 1136 р. небожа Ярополка Бориса Коломановича (народженого на Русі сина угорського короля Коломана від вигнаної ним 1113 р. дружини Євфимії, доньки Мономаха, з якою він одружився роком раніше⁵) з родичкою візантійського імператора Іоанна II⁶. Та незабаром по тому стосунки між імператором і київськими князями почали швидко гіршати, у чому відіграло певну роль ускладнення міжнародної обстановки в Європі того часу. Імператор Мануїл I суперничав з Угорщиною, що утримувала землі, які раніше належали Візантії. До того ж Угорщина зблизилась із західними ворогами імперії – латинянами. Все це, а також підтримка Візантією претендента на угорський трон Бориса Коломановича⁷, привели до розриву й війни між імперією і Угорським королівством, що з перервами тривала майже двадцять років⁸.

У 1146 р. угорський король Геза II одружився з онукою Володимира Мономаха Єфросинією⁹, сестрою Ізяслава Мстиславича, котрий став того року великим князем київським. Цей династичний шлюб скріпив політичний і військовий союз між країнами. З того часу імперія стала розглядати Ізяслава як свого ворога. Тому імператор Мануїл зробив ставку на галицького князя Володимирка Володаревича і суперника Ізяслава у боротьбі за Київ –

⁵ Повесть временных лет. С. 125. *Baumgarten N.* Généalogie et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècles. Roma, 1927. Tabl.V, № 14. P.25.

⁶ *Otonis Frisingenis Chronicon*. Ed. R. Wilmans. Lib. 7. Cap. 21 // MGH SS. T. XX. P. 259.

⁷ *Толочко П.П.* Борис Коломанович // *Толочко П.П.* Історичні портрети. Київ, 1990. С. 157–184.

⁸ *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956. С. 479.

⁹ *Грот К.Я.* Из истории Угрии и славянства в XII в. Варшава, 1889. С. 94; *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей. № 180. С. 77.

його дядька Юрія Володимировича Долгорукого, котрий княжив тоді в Суздалі¹⁰.

Ворожнеча з Візантійською імперією і суперництво з Юрієм Долгоруким підштовхнули, слід думати, Ізяслава Мстиславича до рішучого кроку в церковній сфері. Під 1147 р. київський літописець коротко відзначив: «...Постави Изяславъ митрополитомъ Клима Смолятича, выведъ изъ Заруба; бѣ бо черноризецъ скимникъ, и бысть книжникъ и философъ, такъ якоже в Руской земли не башеть»¹¹. Ставленник князя Ізяслава, Климент Смолятич, був обраний митрополитом 27 липня 1147 р. на соборі єпископів, що зібрались у кафедральному соборі Русі – Софійському, шістьма голосами проти трьох з освяченням мощами (главою) св. Климента Римського¹².

Як вважає багато істориків церкви, Ізяслав вирішив порвати з традицією поставлення руських митрополитів в Константинополі через те, що попередник Климента на митрополичій кафедрі грек Михаїл активно втручався в міжкнязівські відносини і вороже поставився до самого Ізяслава, котрий намагався посісти київський стіл в обхід своїх дядьків В'ячеслава і Юрія Володимировичів. Ще до вокняжіння в Києві Ізяславу вдалось, здається, добитися від грецького патріарха зміщення Михаїла з кафедри (втім, можливо, що Михаїл власною волею склав з себе сан митрополита під час візиту до Константинополя в 1145 р.¹³). Новий митрополит Климент виявився вірним і постійним союзником Ізяслава Мстиславича в протистоянні з Долгоруким. Разом з ним він залишав

¹⁰ Паушто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 189 и др.

¹¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 241.

¹² Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. С. 196.

¹³ Соколов П. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в. Киев, 1913. С. 55–59.

Київ, коли це доводилось робити Ізяславу. Потім, по смерті Ізяслава, Климент залишив Київ – і знову повернувся 1158 р., коли в стольному граді Русі вокняжився син Ізяслава Мстислав¹⁴. Але Клименту довелося знову піти, коли Мстислав втратив київський стіл.

Заволодівши Києвом після кончини Ізяслава Мстиславича і недовгого князювання в ньому Ізяслава Давидовича (початок 1155 р.), Юрій Долгорукий добився в Константинополі рукоположення в київські митрополити грека Константина (Климент знайшов притулок у Володимирі Волинському). Константина вигнав з Києва Мстислав Ізяславич у грудні 1158 р. і повернув на кафедру Климента¹⁵.

І надалі Климент Смолятич брав активну участь у політичному житті, князь використовував його як авторитетного і освіченого церковного діяча в протистоянні з Візантією. На Русі було чимало прибічників Климента, в тому числі серед церковних ієрархів і панівного класу. У 1164 р. в Києві помер митрополит Феодор, і тодішній князь Ростислав Мстиславич вирішив повернути Климента на митрополичу кафедру. Київський літопис свідчить: «Приде [из Константинополя] митрополить Иванъ в Русь, и не хотѣ его Ростиславъ прияти, занеже отрядил бяше Ростиславъ Гюряту Семковича къ цареви [императору], хотя оправити Клина въ митрополью»¹⁶.

Спроба Ростислава Мстиславича відновити на митрополичій кафедрі Климента не принесла успіху. Але й імперському урядові довелося докласти чималих зусиль для того, щоб київський князь прийняв невгодного йому митрополита: «И възвратися опяť Гюрята изъ Олешья с митрополитомъ [греком Иоанном] и с царевомъ посломъ;

¹⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 345.

¹⁵ Соколов П. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в. С. 91–95.

¹⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 357.

и присла царь дары многы Ростиславу...Посоль же царевъ молвяше Ростиславу: «Молвить ти царь: аще примеши с любовью благословение отъ святыя Софья...»¹⁷ – на превеликий жаль, навіть в основних списках Київського літопису в цьому місці існує лакуна. Історикам ніколи не дізнатися, що саме пообіцяв грецький імператор київському государю за згоду прийняти кандидата Константинополя в київські митрополити. «З хроніки візантійця Кіннама дізнаємось, що імператор шукав допомоги проти Угорщини і Галичини (Галицького князівства. – **М. К.**), яка зблизилась із нею»¹⁸.

Відносини галицьких і волинських князів з імперією.

Галицько-Волинська Русь в силу її геополітичного становища і особливостей політичного життя Давньоруської держави була своєрідним містком, що з'єднувала східнослов'янський світ із країнами Заходу і Півдня. Водночас, варто наголосити на тому, що місток цей у XII ст. був не єдиним і навіть не з найбільш поживавленим рухом. Незмірно активнішу зовнішню політику провадили інші складові частини федеративної Давньоруської держави: боярські республіки Новгород і Псков, а Володимиро-Суздальське князівство часів Всеволода Большое Гнездо і його онука Олександра Невського було рівноправним дипломатичним партнером головних європейських країн.

Взагалі русько-візантійські відносини другої половини XII ст. значною мірою відрізнялись від дипломатичних зв'язків попереднього часу між двома великими державами середньовіччя. Відійшли у минуле великі війни, масштабні морські й суходільні походи руських на Царгород, крупні міждержавні угоди, обміни повноважними посольствами, одне з яких очолювала навіть сама княгиня Ольга. Феодальна (удільна) роздробленість, яка розколола Русь

¹⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 357.

¹⁸ Паиуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. С.193.

на півтора десятка великою мірою автономних земель і князівств, стала головною причиною того, що стосунки між двома країнами якось здрібнюються, зводяться до локальних і нерегулярних контактів поміж імператорським престолом і государями тих чи інших князівств, переносяться переважно до церковної сфери. З середини ХІІ ст. уламки відносин з Візантією у Південній Русі значною мірою зосередили в своїх руках галицькі і волинські князі, а Галицька і Волинська землі висуваються на перший план за інтенсивністю (все ж таки дуже відносною в порівнянні з Х – першою половиною ХІ ст.) і важливістю цих нових зв'язків з імперією.

На Русі добре уявляли це. У свідомості давньоруського суспільства ХІІ–ХІІІ ст. Галицько-Волинська Русь і Візантія постійно перебували в дружніх стосунках. Перша надавала імперії військову допомогу, у Галичі начебто ховався від небезпеки майбутній грецький імператор в 1204 р., а галицьких послів із шаною приймали в Царгороді. Така впевненість у близькості двох правлячих дворів часом породжувала викривлені, а то й легендарні уявлення про характер відносин галицьких і волинських князів з імперією. Це не могло не відбитися у давньоруській писемності¹⁹.

Галицьке князівство, що утворилось на початку 40-х років ХІІ ст. і швидко висунулось у перший ряд давньоруських державних утворень, з самого початку намагалось вести незалежну політику щодо Візантії і, водночас, спиратись на неї в суперництві з іншими руськими князівствами, насамперед Волинським. Перший галицький князь Володимирко (Володимир) Володаревич доклав багато зусиль для того, щоб залишитися суверенним володарем і щодо Києва.

¹⁹ Котляр Н.Ф. Галицко-Волынская Русь и Византия в XII–XIII вв. (связи реальные и вымышленные) // Южная Русь и Византия (Сборник научных трудов к XVIII Конгрессу византинистов). К., 1991.

У 60-і роки його син Ярослав (Володимирко помер у кінці 1152 р.), що доти був вірний угоді батька з Візантійською імперією, та й сам, мабуть, підписав з нею дружній договір близько 1162 р., незабаром по тому уклав спрямований проти неї союз із Угорщиною²⁰, а 1164 р. підтримав суперника імператора Мануїла I – Андроніка Комніна, надавши останньому в себе політичний притулок. Київський літопис засвідчив, що тоді «прибѣже ись Царягорода братанъ царевъ кюръ Андроникъ къ Ярославу у Галичъ, и прия и Ярославъ с великою любовью»²¹. Князь «да ему [Андронику]...нѣколько городовъ на утѣшение». Андронік подружився з Ярославом, брав участь у його бенкетах і «ловах», особливо відзначившись у небезпечному полюванні на турів. Він навіть засідав разом з ближніми боярами у князівській раді.

Втім, Андронік пробув у Галичі зовсім недовго, оскільки імператор Мануїл I пішов на замирення із ним і, напевне, відновив договірні стосунки з галицьким князем. Ця подія засвідчена Київським літописом, що в даному разі міг скористатися якимось галицьким джерелом: «Потомъ же присла царь два митрополита, вабя и [Андроника] к собѣ. Ярославъ же пусти [Андроника] к нему с великою честью, *приставивъ к нему пискуна своего Кузму и мужа своя передния*»²² (тут і далі виділено мною. – М. К.) – ймовірноше від усього, в літописі йшлося про галицьке посольство до Константинополя.

Після цього Мануїл I зумів розладнати русько-угорський альянс і відновив союзні відносини з Галичем. Коли взимку 1165 р. він вирішив вдертися до Угорщини, то спробував заручитися підтримкою і галицького і київського князів. Згідно повідомлення візантійського історика Кіннама, «до Тавроскіфії відправився такий собі

²⁰ Папуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 179, 189, 195.

²¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 359.

²² Там же. С.359.

Мануїл, що веде свій рід від Комнінів. Він мав нагадати правителеві русів про укладення з імператором угоди й закинути йому дружбу з галицьким князем Ярославом, порушником договору з Візантією, котрий гостинно прихистив у себе Андроніка, що втік з візантійської в'язниці»²³.

Під правителем русів розумівся київський князь Ростислав Мстиславич, котрий хитко сидів тоді на престолі й сам потребував допомоги Ярослава. Тому-то грецький імператор, за свідченням Кіннама, одночасно звернувся до Ярослава галицького, закликаючи його до участі у війні з уграми. Київський літописець нічого не знав про це, але візантійські джерела створюють враження, що Ярослав-таки відгукнувся на пропозицію Мануїла I.

У 1185 р. Андронік Комнін, що був імператором з 1183 р., втратив популярність у народі й був під загрозою позбавлення престолу. Він знову спробував утекти на Русь, ймовірно, до Ярослава Володимировича галицького, але зазнав невдачі²⁴. Про це також могли знати на Русі. Тому в уявленні руських людей Ярослав Володимирович був могутнім государем, що перебував у дружніх стосунках із самим візантійським василевсом.

Ймовірно, подібними уявленнями в давньоруському суспільстві пояснюється сенс звернення автора «Слова о полку Ігоревім» до галицького князя:

Галичкы Осмомыслѣ Ярославе!
Высоко сѣдиши на своемъ златокланнѣмъ столѣ,
Подперъ горы Угорскыи своими желѣзными плѣки,
Заступивъ королеви путь, затворивъ Дунаю ворота,

²³ *Cinnami Ioannis epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*. Lib. V, cap. 10. Ed. Bonnae. P. 232, 235; *Vasiliev A.A.* Was Old Russia a vassal State of Byzantium? // «Speculum». Vol. VII. N 3. 1932. P. 350–360.

²⁴ *Nicetae Choniatae Historia* (далі – *Nic. Chon.*) De Andron. II, 11. Ed. Bonnae, 1835. P. 452.

Меча бремены чрезъ облакы, суды ряда до Дуная.
Грозы твоя по землямъ текутъ, отворяеши Киеву врата,
Стрѣляеши съ отня злата стола салтътани за землями²⁵.

Неясним досі залишається останній рядок звернення «Слова о полку Ігоревім» до князя Ярослава: «Стрѣляеши съ отня злата стола салтътани за землями». Ще у 40-х роках XIX ст. Д. М. Дубенський запропонував досить вірогідне пояснення цього загадкового місця пам'ятки: «Близько 1185 р. Фрідріх Барбаросса зайнятий був важливою справою – лаштуванням до Палестини на героя Сходу султана Саладіна (тобто, у третій хрестовий похід. – **М. К.**). Галичани разом із уграми могли взяти участь у поході чи, принаймні, їх викликав на святу справу сильний сусід»²⁶. Запропоноване Дубенським пояснення було прийняте Д. С. Лихачовим та іншими знавцями «Слова о полку Ігоревім». Київський літопис під 1190 р. сповіщає, що цар німецький пішов битися «за гробъ господень»²⁷. Барбароса втручався і до руських справ. Він підтримав сина Ярослава Володимира і допоміг йому всидіти на галицькому столі, що захитався було під ним. За це, згідно свідоцтва київського літописця, Володимир «ялъ бо ся бяше давати цареві [Фрідріху Барбароссі] по 2000 гривенъ сребра до года»²⁸.

Отже, цілком імовірно думати, що галицькі воїни могли взяти участь у третьому хрестовому поході. Але викликає подив те, що автор «Слова», котрий створив його у 1187 або у 1188 р. (як останнім часом вважав Д. С. Лихачов), не знав, що на час третього хрестового походу (1187–1192 р.) Ярослав Володимирович помер (1 жовтня 1187 р.) і аж ніяк не міг «стрелять салтанов за землями». Ці слова

²⁵ Слово о полку Игореве. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. С. 22.

²⁶ Дубенский Д.Н. Слово о полку Игореве. М., 1844. С. 158–160.

²⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 449.

²⁸ Там же. С. 448.

виглядають як пізніша вставка, – так само, як і наступний фрагмент «Слова о полку Ігоревім» із зверненням до волинського (у кінці 80-х років XII ст.) князя Романа Мстиславича:

А ты, буй Романе и Мстиславе!

Храбрая мысль носить вашъ умъ на дѣло...

Суть бо у ваю желѣзнии паробци под шеломы латиньскими.

Тѣми тресну земля, и многы страны –

Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела и Половци сулицы своя

Повръгоша, а главы своя подклониша подъ тьи мечи харалужныи²⁹.

У наведеному уривку йдеться не про звичайну сутичку з половцями, на які була так багата давньоруська історія XII ст., а про якусь видатну перемогу над ними Романа Мстиславича.

На політичній сцені син великого князя київського Мстислава Ізяславича Роман уперше з'явився 1168 року, коли у Новгородському літописі було коротко відзначено: «Приде князь Романъ Мъстиславиць, вьнукъ Изяславль, Новугороду на столъ, мѣсяця априля вѣ 14»³⁰. Київський літописець додає до цього, що новгородці «просяче сына у него [Мстислава]»³¹. Та коли Мстислав Ізяславич наступного року втратив київське княжіння, подався на Волинь і помер там 1170 р., так і не повернувши собі стольного града Русі, практичні новгородці «показаша путь князю Роману»³² – юнак мав цінність для них хіба що як

²⁹ Слово о полку Игореве. С. 23.

³⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 33.

³¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 371.

³² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 33.

син великого князя київського. Він був ще недосвідчений і робив тільки перші кроки на державному поприщі.

З 1170 р. Роман Мстиславич княжив у домені, що дістався йому від батька, – Володимирі Волинському з волостю, й посідав скромне місце в південноруській правлячій ієрархії. Аж до смерті Ярослава Володимировича галицького 1187 р. він перебував у густій тіні свого могутнього сусіда. Після кончини Ярослава Роман зробив спробу відбити Галич у сина останнього – Володимира, але зазнав невдачі.

Тим не менше, з кінця 80-х років починається повільне і неухильне сходження Романа Мстиславича ієрархічними сходами. Цьому сприяло його одруження з донькою Рюрика Ростиславича, і коли той, по смерті свого співправителя в Києві Святослава Всеволодича, зробився єдиновладним київським великим князем, то відкрив шлях зятеві до Наддніпрянщини. Спочатку, не пізніше літа 1195 р., Роман одержав від тестя п'ять міст у Київській землі (Торчеськ, Богуслав, Трипілля, Корсунь і Канів), а далі інший уділ у тій самій землі – місто Полонне з волостю³³. Лише по заволодінні Романом волостю в Київській землі створилась об'єктивна можливість його зіткнення з хижим Половецьким степом. До 1187 чи 1188 р. – часу написання «Слова о полку Ігоревім» – такої можливості у волинського князя просто не було. Мною вже давно було висловлено впевненість у тому, що в існуючому вигляді звернення «Слова» до Романа Мстиславича з'явилося пізніше часу створення самої пам'ятки³⁴.

Між 1197 і 1204 рр. Роман здійснив три переможних походи проти половецьких ханів. Два з них – другий і третій – відомі руському літописові. Лаврентіївський извод

³³ Летопись по Ипатскому списку. С. 459, 462.

³⁴ Котляр М.Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? // Український історичний журнал. 1965. № 1.

датує їх 1202 і 1205 рр.³⁵ Однак перший похід залишився невідомим руським книжникам. Про нього розповідає візантійський історик і сучасник тих подій Нікіта Хоніат. Він починає мову про війну Романа з кочовиками словами: «В наступному році...»³⁶. Тому, щоб вірно датувати цю подію, – сам Хоніат майже ніколи не зазначає дат, – слід уважно розглянути записи історика попереднього року.

У тих записах ідеться про суперництво за владу між синами турецького султана Килич-Арслана II (1152–1188) в Іконії та Малій Азії. Текст закінчується повідомленням про те, що старший син султана Рукратін вигнав молодшого Кайхосроя, і останній утік спочатку в Малу Арменію, до Леона II, а далі в Константинополь, до Олексія III Ангела³⁷. Перше правління Кайхосроя продовжувалось з 1192 по 1196 р.³⁸ Отож, можна вважати, що похід Романа Мстиславича проти половців відбувся 1197 або найпізніше 1198 р., якщо додати час на мандри вигнання.

Отже, у 1197 або 1198 р., оповідає Хоніат, половці разом з болгарами вдерлись до Візантії, спустошили прилеглі до Константинополя землі і збирались підступити до мурів столиці, аж раптом Роман напав на кочовиків і завдав їм нищівної поразки. Хоніат сповіщає, що руський князь відгукнувся на прохання візантійського імператора про допомогу. Грецький історик свідчить, що князь Роман ще кілька разів ходив на половців, чим зробив важливу послугу імперії³⁹. І в наступні роки Роман Мстиславич продовжив боротьбу проти половецьких ханів, з чим можна пов'язати

³⁵ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. Л., 1927. Стб. 417, 419. 1205 рік відповідає в дійсності 1204-му. Див.: *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. С. 88.

³⁶ *Nic. Chon.* De Alex. Is. Ang. Fr. III, 5. Ed. Bonn. P. 691.

³⁷ *Ibid.* III, 4. P. 688–691.

³⁸ *Гордлевский В.* Государство сельджукидов в Малой Азии. М.; Л., 1941. С. 185–186.

³⁹ *Nic. Chon.* De Alex. Is. Ang. Fr. III, 5. P. 691–692.

перебування галицького посольства у Царгороді, яке бачив там у 1200 р. новгородський архієпископ Антоній⁴⁰. Тоді Роман був уже государем створеного ним 1199 р. Галицько-Волинського князівства.

Таким чином, на межі XII і XIII ст. відносини між Галицько-Волинською Руссю і Візантією були особливо приязними і навіть союзницькими. Про це знали на давньоруських землях, чим, мабуть, і слід пояснити відому в середньовічній історіографії версію про втечу візантійського імператора до Галича після здобуття Константинополя хрестоносцями 1204 р.

Відносини з країнами Заходу

Незабаром по смерті Мстислава Володимировича (1132 р.) поліцентризація Русі різко посилилась. Це відразу відбилось на зовнішній політиці князівств, що складали федеративну Давньоруську державу. Волинське князівство (де з 1136 р. правив енергійний онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич) спочатку пішло на союз із Польщею. Так само вчинило Чернігово-Сіверське. Галицьке ж тоді орієнтувалось на союз з Угорщиною та Візантією⁴¹.

Польща і Русь. Тісні зв'язки з Угорщиною в 40-х – 50-х роках XII ст. зовсім не перешкоджали дипломатичним і військовим контактам галицьких і волинських князів із польськими, Висловлювалась думка, заснована, ймовірно, на враженнях від розповідей Київського літопису, що Волинське князівство в 30-х – 40-х роках «поступово схилялось до союзу з Польщею»⁴².

Можливим підтвердженням цієї думки бачиться мені династичний шлюб, укладений 1136 р. поміж краківським

⁴⁰ Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде *Антония*, архиепископа новгородского в 1200 г. СПб., 1899. С. 15.

⁴¹ *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. С. 154, 155, 162–164 и др.

⁴² Там же. С. 152.

князем Болеславом IV Кучерявим і небогою Ізяслава Мстиславича, в ту пору волинського князя: «Всеволодь Мьстиславличь отда дчѣрь свою въ Ляхы Верхуславу»⁴³. Однак, як здається, волинсько-польський союз зміцнився і почав реально діяти лише після 1146 р., коли Ізяслав Мстиславич посів київський великокнязівський престол, залишаючись і волинським князем.

Головним і найбільш активним союзником Ізяслава був, як мовилось, угорський король Геза II. Та водночас київський і волинський князь піклувався про поживавлення договірних стосунків з Болеславом IV, становище якого на краківському престолі в умовах феодално роздробленої Польщі було не дуже певним. Краківський князь також потребував допомоги Ізяслава й тому підтримував його в боротьбі за Київ проти Юрія Долгорукого, союзника Володимирка галицького.

Витіснений з Києва Долгоруким 1149 р., Ізяслав Мстиславич подався до Володимира Волинського, свого доменіального володіння, і звернувся за допомогою до Угорщини і «в Ляхы, къ свату своєму Болеславу». Мабуть, він спирався на союзну угоду воєнно-політичного характеру з Краковим, оскільки Болеслав з братами одразу ж відгукнувся на його заклик: «Лядьский же князи рекоша ему: «Мы есмь у тебе близъ, а единого себе оставимъ стеречи землѣ своя, а два к тобѣ поѣдета»⁴⁴. Болеслав з Індрихом прийшли на допомогу Ізяславу, а Мешко залишився в Малопольці.

Болеслав та Індрих разом з Гезою II спробували того самого 1149 р. помирити Ізяслава Мстиславича з його дядьками В'ячеславом і Юрієм Володимировичами, але успіху не досягли⁴⁵. У цьому літописному оповіданні відбито текст грамоти, в якій польські князі й бан Гези II

⁴³ Летопись по Ипатскому списку. С. 215.

⁴⁴ Там же. С. 268–269.

⁴⁵ Там же. С. 270–271.

Белуш клопочуться за Ізяслава перед В'ячеславом і Юрієм. Можна погодитися з думкою, що в князівській канцелярії зробили переклад (з латини? – **М. К.**) того акта, що потрапив до Київського літопису⁴⁶.

Наступного року Ізяслав Мстиславич закликав поляків та угрів допомогти йому проти Долгорукого. Та підтримали його лише угри. Мабуть, феодальна смута в Польщі позбавила можливості Болеслава краківського надати допомогу своєму волинському союзнику. Ймовірно також, що волинсько-польська угода потребувала зміцнення, і вона дійсно була посилена шляхом династичних шлюбів.

Близько 1151 р. (М.Баумгартен обережно пише, що це сталося перед 1154 р.) син Ізяслава Мстислав одружився з сестрою Болеславичів Агнешкою, а Мешко III взяв у жінки Євдокію Ізяславну⁴⁷. «Однак на союзницькі зобов'язання (польських князів. – **М. К.**) це не вплинуло, і коли 1152 р. Ізяслав знову кликав поляків для боротьби з Галичем, то, за свідченням того самого Лаврентіївського літопису, «ляхове же не идоша»⁴⁸. Навпроти, угри виконували свої союзницькі зобов'язання, і, за свідченням Лаврентіївського ізвода, «приде король съ угры и со Мъстиславомъ и вшедь в землю Володимеркову»⁴⁹ (Галицьку. – **М. К.**). Гадаю, що причина недостатньої активності польських князів у виконанні союзної угоди з Ізяславом продовжувала залишатись давньою – політичні негаразди в самій Польщі.

Тим не менше, польсько-волинський союз зберігався в останні роки життя і київського княжіння Ізяслава Мстиславича – й навіть по його смерті. 1155 р. Юрій Долгорукий, що став тоді київським князем, «повелѣ

⁴⁶ Пауцто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 156.

⁴⁷ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Стлб. 36.

⁴⁸ Пауцто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 157. Див.: ПСРЛ. Т. 1. Вып. 2. Стлб. 336.

⁴⁹ ПСРЛ. Т. 1. Вып. 2. Стлб. 336. Див. аналогічне повідомлення про це: Летопись по Ипатскому списку. С. 330.

зятю своєму Ярославу [галицькому] ити на нь [Мстислава Ізяславича] к Лучську. Мстислав же оставя брата Ярослава в Лучськѣ, а самъ иде в Ляхы»⁵⁰.

Однак з середини 1150-х років вправний дипломат Ярослав Володимирович галицький перехоплює в Ізяслава Мстиславича ініціативу в договірних стосунках з польськими союзниками – подібно до того, як це сталося з союзниками угорськими. Ярослав видав доньку за познанського і куявського князя Одона, сина Мешка III⁵¹. 1159 р. Ярослав Володимирович почав вимагати у київського князя Ізяслава Давидовича видачі Івана Берладника, про що згадувалось вище. Разом з угорським королем «лядския князя да быша ему были помочьници на Ивана»⁵².

І все ж таки мляві договірні відносини між волинськими і польськими князями зберігались і в 60-х роках XII ст. Вони раптово ненадовго пожвавились 1167 р., коли по смерті київського князя Ростислава Мстиславича його небіж, вже знайомий читачеві Мстислав Ізяславич замірився сісти на великокнязівський стіл і «посла къ своимъ ротникомъ»⁵³, къ Ярославу у Галичъ и къ Ляхомъ... И снимася Мьстиславъ с Ляхы и съ Ярославомъ галичьскимъ, и поиде Мьстиславъ Киеву на столъ»⁵⁴.

В часи князювання у Володимирі Волинському сина Мстислава Ізяславича Романа про його зв'язки з Польщею відомо небагато. Можна припустити, що, будучи внуком Болеслава III Кривоустого, він підтримував тісні особисті контакти з краківським князем Казиміром. Та коли 1188 р. після невдалої спроби заволодіти Галичем він утік від

⁵⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 345.

⁵¹ Balzer O. Op. cit. S. 194–195; Baumgarten N. Op. cit. Tabl. III. № 18. Р. 15–17. Див.: Паушто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 158.

⁵² Летопись по Ипатскому списку. С. 341.

⁵³ Тут: союзникам, що дали клятву [«фоту»] додержуватись умов угоди.

⁵⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 365.

угорського війська до Польщі, «то Романови же не бы и в Ляхохъ помочи»⁵⁵. Напевне, Казимір побоювся посваритися з Угорщиною.

Учасниками описаного вище багатостороннього договору, ініційованого Всеволодом Велике Гніздо, що забезпечував перебування Володимира Ярославича на галицькому столі, були й поляки, яких, поряд з уграми, особливо виділив київський літописець при переказі відповідної грамоти.

Мабуть, у 90-х роках XII ст. Роман Мстиславич волинський бачив у малопольських князях своїх основних західних союзників у протистоянні з іншими руськими князями. 1195 р. його образив тесть, великий київський князь Рюрик Ростиславич, відібравши «часть» у південній Руській землі і передавши її Всеволоду Велике Гніздо. Роман спробував підняти проти Рюрика чернігівських Ольговичів, але київський князь зумів перешкодити цьому. Тоді Роман звернувся за допомогою до малопольських Казиміровичів. Ті відповіли йому грамотою такого змісту: «Мы быхомъ тобѣ радѣ помоглѣ, но обидить насъ стрый свой Межька, ищетъ подъ нами волости: а переже оправи⁵⁶ насъ, а быхомъ былѣ вси ляхове не разно, но за однимъ быхомъ щитомъ былѣ [все] с тобою и мьстили быхомъ обиды твоя»⁵⁷.

Наведена цитата з літопису відбиває, поза сумнівом, грамоту міждержавного характеру й змісту – з пропозицією волинському князеві союзної угоди. Появі грамоти передували такі обставини. Казимір II по своїй кончині залишив синів Лешка Білого (1194–1227) і Конрада. Однак частина польських магнатів підтримала у претензіях на краківський стіл Мешка III Старого. Матір'ю Лешка і

⁵⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 445.

⁵⁶ Тут: захисти.

⁵⁷ Летопись по Ипатскому списку. – С. 461.

Конрада була руська княжна Єлена, онука Володимира Мономаха і донька смоленського великого князя Ростислава, що вийшла за Казимира II 1163 р.⁵⁸ Вона стала регентом при юному Лешку, її природним союзником і радником зробився руський родич Роман Мстиславич⁵⁹.

Після одержання грамоти від Казиміровичів Роман з військом стрімко пішов на Мешка III – і 13 вересня 1195 р. зазнав поразки у битві на р. Мозгаві поблизу Кракова⁶⁰. Цей воєнний неуспіх не мав несприятливих політичних наслідків для польських союзників Романа, бо у тій кривавій битві Мешко III втратив сина, його військо зазнало величезних втрат, і він втратив охоту воювати з Казиміровичами за краківський стіл.

Коли 1199 р. Роман Мстиславич по смерті Володимира Ярославича заволодів Галичем, об'єднавши Галицьку й Волинську землі у велике князівство, він, за свідченням польських джерел (зокрема Вінцентія Кадлубка⁶¹), скористався з підтримки польського війська, наданого йому, мабуть, Лешком і його матір'ю Єленою Ростиславівною. Але по загибелі Романа влітку 1205 р. на зміну приязні між Галицько-Волинською Руссю і Польщею прийшли недовіра і ворожнеча.

Русь і Угорщина. Відносини з Угорщиною з настанням роздробленості Давньоруської держави також подрібнились, були поділені між князівствами, глави яких суперничали за загальноруську владу. То були насамперед Галицьке і Волинське князівства, що ближче від інших стояли до Угорського королівства. Значну зацікавленість в угорському союзнику постійно виявляли і великі князі

⁵⁸ *Baumgarten N.* Op. cit. Tabl. IX, № 2. Р. 40; *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей. № 276. С. 107.

⁵⁹ *Пауцто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С. 163.

⁶⁰ *Rocznik Górnoszląński // Monumenta Poloniae Historica.* Lwów. T. III. 1878. P. 715.

⁶¹ *Mistrza Wincentego Kronika Polska.* Warszawa, 1974. S. 222–223.

київські – також у протиборстві із західноруськими суперниками.

Тоді особливо тісними були стосунки волинських і галицьких князів з Угорщиною, государі якої з 40-х років почали активно втручатися до західноруських справ. Коли волинський князь Ізяслав Мстиславич 1146 р. заволодів київським столом в обхід своїх дядьків В'ячеслава і Юрія Володимировичів, котрі, як старші в роді Мономашичів, мали переважні перед ним права на Київ, йому довелося шукати сильного зовнішнього союзника, щоб зміцнити своє становище на головному престолі держави. Стіл Володимира Волинського він залишив за собою, бо Волинь була вже в той час доменом великих князів київських з гілки Мономашичів. Тоді ж або трохи раніше (1145 р.) було укладено союз між Ізяславом і угорським королем Гезою II, який був скріплений найбільш надійною печаткою часів середньовіччя – династичним шлюбом останнього з сестрою Ізяслава Єфросинією⁶².

Як влучно зауважив М. С. Грушевський, цей союз Ізяслава з Гезою злучив боротьбу давньоруських князів за Київ із політичним життям Центральної Європи. Історик мав на увазі боротьбу угорського короля з візантійським імператором Мануїлом I за сербські землі, що почалася на схилі 1140-х років. У цьому суперництві союзником Візантії стали германський імператор Конрад III і чеський князь Владислав, тоді як Геза II був у спілці з Роджером сицилійським і германськими Вельфами. На Русі Мануїл спирався на Володимирка галицького та Юрія Долгорукого. На це посередньо вказує відома звістка Київського літопису, що по смерті Юрія його вдова з молодшими синами знайшла притулок у Візантійській імперії, де

⁶² *Baumgarten N.* Op. cit. Tabl. V, № 29. Див.: *Грот К.Я.* Из истории Угрии и славянства в XII в. Варшава, 1889. С.94.

Мстислав і Василько Юрійовичі одержали землі по Дунаю⁶³.

В. Т. Пашуто гадав, що Ізяслав Мстиславич міг розраховувати на угорську допомогу у своїй боротьбі проти чернігівських князів, а також ворожих йому і союзних Візантії государів ростово-суздальських і галицьких⁶⁴. Проте думаю, що чи не головною метою цього київського (і, одночасно, волинського) князя було прагнення при підтримці Гези II здолати єдиного небезпечного суперника в західноруському регіоні – князя галицького Володимира Володаревича, котрий, у свою чергу, побоювався сильного сусіда на Волині, що так явно прагнув підкорити Києву його князівство. Зрозуміла річ, Ізяслав сподівався спертися на угорського союзника також в тривалій, небезпечній і виснажливій війні за Київ з Юрієм Долгоруким, що був спільником Володимирка.

Дипломатичне листування Ізяслава Мстиславича з Гезою II було досить інтенсивним. Київський літопис наводить шість листів угорського короля до Ізяслава, п'ять послань київського князя до Гези і одне, надіслане з Угорщини до Ізяслава його братом Володимиром Мстиславичем⁶⁵.

Оригінали всіх цих листів залишилися наuzzi невідомими. Тому перед дослідниками неминуче постає питання про відповідність оригіналам внесених до літопису текстів тих послань. О. В. Юрасовський порівнює угорські «грамоти» Київського літопису з угорськими ж латиномовними документами і дійшов висновку, що «при цитуванні (літописцем. – **М. К.**) документів фіксувався

⁶³ Летопись по Ипатскому списку. С. 357; *Cinn.* V, 12. Ed. Bonn. P. 236. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 2. С. 152–153.

⁶⁴ *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. С. 169.

⁶⁵ *Юрасовский А.В.* К вопросу о степени аутентичности венгерских грамот XII в. Ипатьевской летописи // Древнейшие государства на территории СССР. 1981. М., 1983. С.183.

лише їх основний текст, а початковий протокол опускався»⁶⁶.

Разом із тим, не можна не поділяти скептицизму цього дослідника щодо самої можливості виділення з літописного тексту багатьох міжнародних договірних грамот через явну фрагментарність більшості з них⁶⁷. Те ж саме можна сказати й про доцільність класифікації літописних «грамот»: поділу їх на тексти самих договорів, пропозицій союзів, листів, що стосуються таких союзів, тощо. Подібна класифікація уявляється мені дуже умовною і формальною. Відзначу, що дипломатичне листування між Ізяславом Мстиславичем і Гезою II (яке розглядатиметься далі) являє собою явище виключне, бо ніде й ніколи більше в давньоруських літописах ми не зустрінемо такої кількості й таких цінних інформативно міжнародних договірних актів і листів дипломатичного характеру, зосереджених на такому невеликому відрізкові часу: 1148–1152 рр. В. Т. Пашуто припускав, що київський літописець скористався з архіву Ізяслава, відтворюючи його листування з угорським королем⁶⁸. Ця думка виглядає слушною.

Союз Ізяслава Мстиславича та Гези II почав діяти навесні 1148 р., коли київський і волинський князь «из Угорь приведе полки в помочь собѣ»⁶⁹ – проти чернігівських князів Ольговичів і Давидовичів, на яких намагався спертись Долгорукий. А наступного року, готуючись до нового витка боротьби за Київ з Юрієм Володимировичем, Ізяслав вирішив притягти на свій бік не лише Угорщину, а й Польщу і навіть Чехію, відносини з якою були зовсім не близькими: «Изяславъ же пришедь во Володимирь, ся

⁶⁶ Юрасовский В.А. Грамоты XI – середины XIV вв. в составе русских летописей // История СССР. 1982. № 2. С.143–144.

⁶⁷ Там же. С.145.

⁶⁸ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 169.

⁶⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 254.

слати вѣ Угры кѣ зятю своему королеве и в Ляхы кѣ свату своему Болеславу и Межцѣ и Индриховѣ и кѣ чesкому князю, свату своему Володиславу⁷⁰, прося у нихъ помочи»⁷¹. Існують певні підстави вважати, що з усіма названими государями великий київський і волинський князь перебував у договірних добрих стосунках, оскільки всі вони позитивно поставились до його прохання.

Геза II одразу ж активно відгукнувся на заклик Ізяслава Мстиславича, зауваживши при тому: «Ратень есмь съ царемъ [византийским імператором],... а полкы своя пуцую»⁷². Мабуть, король, згідно угоди з Ізяславом, зосередив зусилля на боротьбі з його головним тоді ворогом у Південно-Західній Русі – Володимирком Володаревичем. У своєму наступному листі він пише до Ізяслава у Володимир Волинський: «*Се ти пуцаю полкы своя, а самъ хочю подступити подъ горы галичскаго князя, не дати же ся ему двигнути*»⁷³ – отже, союз між ними мав воєнно-політичний характер. Існування в той час стійкого союзу між Гезою II та Ізяславом підтверджується й угорським джерелом⁷⁴.

Угорський король і польські князі на початку 1150 р. вчинили спробу помирити В'ячеслава та Юрія Володимировичів з Ізяславом Мстиславичем. Вони

⁷⁰ Згідно свідчення новгородського літописця, 1143 р. брат Ізяслава Святополк, що княжив у Новгороді Великому, «приведе жену из Моравы» (Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 27). На думку В.Т. Пашута, то була донька оломоуцького князя Оттона II Євфимія, родичка князя Володислава (Внешняя политика... С. 183). Д. Донської слідом за М. Баумгартеном називає Євфимію дочкою моравського герцога Оттона II (*Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч. 1. Ренн, 1991. № 176. С. 75).

⁷¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 268.

⁷² Там же. С. 269. Див.: *Пашута В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. С. 168–169.

⁷³ Летопись по Ипатскому списку. С. 269.

⁷⁴ Див.: *Грот К.Я.* Из истории Угрии и славянства в XII в. С. 94.

надіслали до волинського міста Пересопниці, де тоді перебували обидва князі, грамоту з пропозицією повернути небожеві відібрані у того новгородські данини – за умови, що Ізяслав задовольниться Волинським князівством і не буде витісняти їх з Києва («абы Богъ далъ вы быста уладила ся своимъ братомъ и сыномъ Изяславомъ; а быста вы сѣдѣла в Киевѣ, сама ся вѣдаюча, кому вама приходить, а Изяславу осе его Володимиръ готовъ, а се его Луческъ...»)⁷⁵. Перед нами – проект договору, в якому інземні князі виступали посередниками і гарантами. Однак В'ячеслав з Юрієм в різкій формі запропонували польським князям Болеславу та Індриху й угорським воєводам, – всі вони тоді перебували на Волині, – не втручатися у внутрішні справи Русі й піти з Руської землі – мовляв, вони самі владнають стосунки з Ізяславом⁷⁶. По тому запекле протиборство між Ізяславом і його дядьками було продовжене.

1150 рік виявився дуже інтенсивним у договірних стосунках між київсько-волинським князем і угорським королем. Сам Київ у 1148–1151 рр. неодноразово переходив з рук Ізяслава до Юрієвих і назад. Як і раніше, галицький князь підтримував Долгорукого, а Ізяслав знову просив у Гези II помочі проти Володимирка: «*Ты ми еси самъ реклъ*, акоже Володимерь не смѣть головы склонити; язъ же есмь Гюргя [Юрия] ис Киева выгналъ, ... и Володимерь, пришедъ, свѣчався со Олговичи и погналъ мя ис Киева; нынѣ же, брате, *акоже ми еси самъ вѣреклъ*, полѣзи же на конѣ»⁷⁷. Виділені слова можуть засвідчити факт продовження дії волинсько-угорської угоди, спрямованої проти галицького князя.

Певно, на виконання тієї угоди Геза II повідомив Ізяслава Мстиславича, що перебував тоді у м. Володимирі, про виступ у похід і додав до цього: «*А ты поиди оттолѣ скупяся*

⁷⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 270.

⁷⁶ Там же. С. 271.

⁷⁷ Там же. С. 282.

*весь; а вѣдаль ся будеть Володимеръ кого заємъ*⁷⁸- йшлося про спільні бойові дії проти галицького князя. Напевне, незабаром по тому Ізяслав Мстиславич побував в Угорщині, де одружив брата Володимира з донькою близького до короля бана Белуша⁷⁹. Цей шлюб мав сприяти зміцненню договірних відносин поміж Ізяславом та Гезою II.

І все ж таки Ізяслав не зміг тоді надовго втягнути угорського короля до своєї триваючої боротьби з Юрієм Долгоруким за велике київське княжіння. Відбите в Київському літописі послання короля до нашого князя повідомляє, що «царь на мя грецкый [Мануил I] вѣставаеъ ратью, и сеѣ ми зимы и весны (1151 р. – М. К.) нелзѣ на конь к тобѣ всѣсти», хоча й обіцяє допомогу в 10 тисяч воїнів⁸⁰ – величезну силу, як на ті часи. Взимку 1150/1151 р. Ізяслав Мстиславич з Володимира Волинського повідомив королеві, що знає про його труднощі і все ж таки просить обіцяної помочі через посланого до Угорщини брата Володимира – проти ворожої йому коаліції князів: «На Гюрга и на Олговичѣ, и на галичкого князя»⁸¹.

В. Т. Папуто звернув увагу на таке місце з листа Ізяслава Мстиславича до Гези II: «Оже, брате, твоя обида, то не твоя, но моя обида, пакы ли моя обида, то твоя»⁸². «Якщо ці слова, – писав він, – не порожня фраза, то можна припустити, що волинські сили залучались до візантійської війни. Міг діяти волинсько-угорський договір про взаємодопомогу»⁸³. Адже військово-стратегічне становище Ізяслава в той час було дуже важким, про що свідчить його листування з королем, та й сам перебіг воєнних дій проти

⁷⁸ *Летопись по Ипатскому списку*. С.282.

⁷⁹ Там же. С. 288. Див.: *Папуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. С. 171.

⁸⁰ *Летопись по Ипатскому списку*. С. 283.

⁸¹ Там же. С. 283–284.

⁸² Там же. С. 284.

⁸³ *Папуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. С. 171–172.

Юрія Долгорукого і його союзників узимку 1150/1151 р. Навряд чи він, що так гостро потребував угорської допомоги й, як випливає з його наступного листа, одержав її, міг надіслати бодай невеличкий контингент для підтримки угорського війська, яке готувалось до війни з Візантією. Разом із тим, союзна угода поміж Ізяславом Мстиславичем і Гезою II за своїм змістом і характером була справді договором про взаємодопомогу.

Як і абсолютна більшість міждержавних угод Русі з сусідами, договір (чи низка договорів) Ізяслава з угорським королем мав військово-стратегічний характер, і його учасники, при наявності спільної стратегічної лінії, керувались в перебігу подій власними безпосередніми тактичними цілями й інтересами.

У березні 1151 р. Ізяслав Мстиславич, котрий зробив своїм співправителем у Києві старшого Мономашича – В'ячеслава, щоб позбавити жодної легітимності претензії Долгорукого на київський стіл, звернувся до Гези II з новою грамотою, в якій дякував йому за надану військову допомогу («ты нама еси тако учиниль, якоже можетъ такъ брать роженьй брату своему или сынъ отцю...») і знову просив підтримки: «Пусти нам помочь, либо таку же⁸⁴, паки а сильнѣйшю того,... занеже Гюргий есть силенъ, а Давыдовичи и Олговичи с нимъ суть». Далі Ізяслав з В'ячеславом декларативно обіцяють Гезі II підтримку в майбутньому: «А вѣ будевѣ [мы будем] съ своими полкы тобѣ в помочь»⁸⁵.

Важко сказати, чи повірив король Геза II розпливчастим обіцянкам князів-співправителів надати йому допомогу власним військом. Вірогіднішою здається думка, що він сподівався одержати політичні й воєнні вигоди від зміцнення становища свого союзника Ізяслава на київському великокнязівському столі. Як би там не було,

⁸⁴ Тобто 10 000 воїнів.

⁸⁵ Летопись по Ипатскому списку. С. 291–292.

незабаром король знову виділив Ізяславу допомогу. Згідно визнання сина Ізяслава Мстислава, надісланий Гезою II військовий контингент був ще численнішим від попереднього. У розпалі боротьби волинського князя з Юрієм «посоль пригна изъ Угоръ къ Изяславу отъ сына его Мъстислава и рече: «Сынъ ти ся кланяеть и тако молвить: «Се ти являю, король, зять твой, пустиль ти помочь, ака же николи же не бывала, многое множество»⁸⁶.

Поки Мстислав вів на допомогу батькові союзна угорську рать, в кінці травня 1151 р. Ізяслав Мстиславич дав вирішальну битву Долгорукому та його союзникам Ольговичам і Давидовичам на Перепетовому полі біля р.Рути, недалеко від захисного валу від кочовиків по р.Стугні. Битва принесла повну перемогу Ізяславу⁸⁷ й остаточно зміцнила його становище в Києві. Після цього Юрієві Долгорукому вже не вдавалось навіть на короткий час відняти в Ізяслава київський стіл.

В кінцевому рахунку в перемозі Ізяслава Мстиславича над Юрієм Володимировичем значну роль відіграла угорська допомога. Однак в останньому генеральному бойовищі угорське військо не встигло взяти участь: на Волині, недалеко від Дорогобужа, угорську рать під проводом Мстислава Ізяславича розбив Володимирко Володаревич галицький. Київський літописець пояснює поразку союзника тим, що «угре же лежахуть пьяни яко мертви», – вони були захоплені зненацька і майже всі винищені. Лише Мстиславу з дружиною пощастило втекти до Луцька і схоронитися за його валами⁸⁸. Та ця поразка угорського війська вже не допомогла Долгорукому.

Зміцнивши своє становище в Києві, Ізяслав Мстиславич, як і раніше, продовжував потребувати підтримки угорського короля. Але відтоді зусилля київського і

⁸⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 300.

⁸⁷ Там же. С. 301–305.

⁸⁸ Там же. С. 305.

волинського государя були сфокусовані на галицькому князеві. «Літописець Ізяслава з рідкісною докладністю використав дипломатичне листування, що передувало шостому волинсько-угорському походу, на цей раз на Галичину (1152 р.)»⁸⁹. І дійсно, з того часу союз Ізяслава з Гезою II спрямований лише проти Володимирка Володаревича.

Восени 1151 р. Ізяслав Мстиславич вирішив скористатися з гніву угорського короля проти галицького князя, що віроломно напав на його військо (яке йшло на поміч київському та волинському князеві). Його лист до Гези II мовить: «Се Володимеръ галичскый дружину мою и твою избилъ есть; ныне же, брате, гадай о семь,... дай Богъ мстити того и своей дружины, а ти, брате, *доспѣвай у себе, а язъ zde*, а како намъ с нимъ Богъ дастъ»⁹⁰. У цих словах, хай і в найзагальніших рисах, намічено план спільних русько-угорських воєнних дій проти Володимирка.

У березні 1152р. Геза II дав максимально сприятливу відповідь на лист Ізяслава Мстиславича: «Кланяюся ти ся, прислал еси ко мнѣ про обиду галичкаго князя, а яз ти *доспѣваю*, а ты *поспѣвай же*»⁹¹. У надісланому одразу ж після цього другому листі король повідомив про свій виступ у похід на Галич: «Аз ти на конѣ уже *всѣдаю* и сына [твоего] Мъстислава съ собою *поимаю*, а ты *полѣзи* уже на коне»⁹². Варто відзначити, що при угорському дворі в 1148–1152 рр. майже постійно перебували то брат Ізяслава Мстиславича Володимир, то син Мстислав, котрих можна розглядати як його повноважних і постійних дипломатичних представників у Гези II. У битві біля Перемишля переважаючі сили Ізяслава й угорського короля наголову розбили військо Володимирка Володаревича й загнали

⁸⁹ Паицто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 174.

⁹⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 307.

⁹¹ Там же. С.308.

⁹² Там же.

його в те місто. Безпринципний і підступний галицький князь зробив спритний хід: звернувся до короля, архієпископа та угорських вельмож з приниженими проханнями про мир і молив не видавати його, начебо пораненого в бою, волинському й київському князеві: «Не выдай мене Изяславу,... да аще мене Богъ поиметь, а сына моего прими к собѣ...»⁹³ В останніх словах можна розгледіти пропозицію союзної угоди, спрямованої насамперед проти Ізяслава Мстиславича.

На думку В. Т. Пашута, «це був перевірений хід, заснований на відомому побоюванні Угорщини сильного галицько-київсько-волинського об'єднання; обіцяна Володимиром дружба означала його відмову від союзу з Візантією і теж сулила вигоди королеві»⁹⁴. Гадаю, однак, що в той час «галицько-київсько-волинське об'єднання» було б химерою – адже надто сильними й непримиренними виглядають суперечності поміж Ізяславом, котрий прагнув підкорити владі Києва Галицьке князівство, й Володимирком, що відстоював свою незалежність, та ще й зазіхав на сусіднє Волинське князівство того ж таки Ізяслава. Ймовірніше від усього, без міри гнучкий галицький князь силкувався вбити клин між союзниками. Та успіху не досяг...

Вірний рицарському кодексові честі, Геза II під час першої з низки нарад, що почалися між ним та Ізяславом, визнав за потрібне повідомити свого союзника про лист Володимирка і зроблені тим йому пропозиції. Мабуть, він показав київському великому князеві й саму грамоту (чи грамоти) галицького князя, про що може свідчити речення: «А язъ ти, отце, являю»⁹⁵, а ты тому что оттолвшиши?»⁹⁶

⁹³ Летопись по Ипатскому списку. С. 310.

⁹⁴ Пашута В. Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 175.

⁹⁵ Певно, грамоту.

⁹⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 311.

Отже, Геза II не прийняв підступної пропозиції Володимирка Володаревича й почав вимагати від нього визнання васалітету щодо Ізяслава й повернення тому київських земель: «На томъ ти цѣловати хрестъ, яко что рускихъ городовъ⁹⁷, то ти все възворотити, и с Ізяславомъ быти и его ся не отлучити ни въ добръѣ ни въ лисъѣ, но всегда с нимъ быти»⁹⁸.

Незабаром після того Ізяслав і Геза II, що продовжували стояти біля Перемишля, представили поверженому Володимиркові такі умови миру: «Волости подъ тобою не отъимаевѣ; но на томъ цѣловати ти хрестъ, што Руской земли волости, то ти възворотити все, и Ізяслава ти ся не отлучити, но на всихъ мѣстѣхъ с нимъ быти»⁹⁹ – у цих словах міститься жорстка вимога до Володимирка визнати себе васалом Ізяслава Мстиславича.

Головний дослідник проблеми тлумачив цей ультиматум таким чином: «Володимир повинен був повернути Ізяславу своє «причастье» в Руській землі – міста Бужськ, Шумськ, Тихомль, Вигошів, Гнійницю – і, таким чином, вибути з числа великих князів, котрі відповідали за долі Києва, перетворившись на крупного, але рядового васала Ізяслава»¹⁰⁰. Згідно розробленої автором процитованих рядків В. Т. Пашутом оригінальної й науково виваженої концепції державного устрою Русі доби феодальної (чи удільної) роздробленості, у 30-х – 40-х роках XII ст. країна перетворилась з відносно централізованої і єдиної монархії на монархію федеративну. Стольний град держави і належний йому домен південної Руської землі перетворився на спільне володіння найбільш видних і сильних Ярославичів, що вважали себе колективними власниками тієї Руської землі й вимагали собі у ній

⁹⁷ у південній Руській землі, що тоді по суті дорівнювала Київській.

⁹⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 311–312.

⁹⁹ Там же. С. 312.

¹⁰⁰ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 176.

«части» або «причастья» – частки земельної власності¹⁰¹.

Ця концепція «колективного сюзеренітету» Ярославичів над Руссю була авторитетно підтримана Л. В. Черепніним. Вона має вагомі підтвердження в джерелах і поділяється багатьма сучасними істориками. З Київського літопису можна зробити висновок про те, що названі вище міста в південній Руській землі Володимирко одержав від Юрія Довгорукого у недовгу бутність того київським князем¹⁰². Природним уявляється те, що Ізяслав не бажав визнавати законність володіння його ворогом Володимирком тим «причастьем» і за допомогою короля намагався повернути собі згадані міста.

Нарешті Ізяслав Мстиславич і Геза II відшліфували остаточний текст умов договору з Володимирком і його зобов'язань повернути київському і волинському князеві міста на порубіжжі Руської землі й визнати себе васалом великого князя київського. Цей текст відрізняється від попереднього більшою розробленістю тих умов, констатацією визнання галицьким князем своєї вини і доданням слів «до живота свого» до слів про визнання ним васальної залежності від Ізяслава. Літописець надав вигляд листа договірній грамоті, що, ймовірно, була в його розпорядженні: «Прислалъся еси к нама и своя вины каешися, тебе ти [мы] того всего отдаваеѣ и волости под тобою не взимаеѣ; но на томъ цѣлуй хрестъ честный, что за тобою городовъ Рускихъ, то ти все възворотити, а Изяслава ти ся не отлучати до живота своего, доколѣже

¹⁰¹ Див.: Паушто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. М., 1974. С. 11, а також інші праці вченого.

¹⁰² Ізяслав Мстиславич говорив Андрію Боголюбському, що «Володимеръ галичской по его [Юрия] велению волость мою взял, а опять к Володимерю моему хочеть прити на мя» (Летопись по Ипатскому списку. С. 282). З контексту цього повідомлення ясно, що йшлося про волості в Руській землі, верховним сюзереном якої вважав себе Ізяслав навіть тоді, коли сидів у самому лише Володимирі Волинському.

еси живъ, но с нимъ быти на всихъ мѣстѣхъ». Загнаний в глухий кут Володимирко «на всемъ на томъ цѣлова хрестъ»¹⁰³.

Але як тільки король повернувся до Угорщини, а Ізяслав – до Києва, галицький князь порушив договір і не впустив посадників київського великого і волинського князя до Бужська, Шумська, Тихомля, Вигошіва й Гнійниці. Обурений Ізяслав влітку 1152 р. надсилає Гезі II грамоту – останню серед відбитих у Київському літописі, – в якій повідомляє короля про порушення Володимирком галицьким головної умови угоди з ним: «Тобѣ ся уже не ворочати, ни мнѣ, но толико являю ти, оже естъ съступилъ Володимеръ хрестного цѣлования; но ты *толико не забывай своего слова*, еже еси реклъ»¹⁰⁴.

На цьому завершилось відоме нам з літопису дипломатичне листування поміж Ізяславом Мстиславичем і Гезою II. Ймовірно, король відповів князеві на його лист, але не став знову втручатись у його конфлікт з галицьким володарем. Мабуть, Геза II вважав виконаними свої зобов'язання перед Ізяславом – привів до стану покори його васала, а вже подальші відносини між Києвом, Володимиром Волинським і Галичем були внутрішньою справою Русі.

Утім, існувала ще одна, можливо, головна причина такого охолодження в стосунках поміж Києвом і Будою. З осені 1151 р. Угорщина перебувала в стані війни з Візантією. Гезі II також загрожувало зіткнення з новим германським імператором Фрідріхом I. У цих несприятливих для нього міжнародних умовах угорському королю вже не доводилось відволікатися на руські справи. Однак відносини між Угорщиною і Волинню залишились дружніми¹⁰⁵.

¹⁰³ Летопись по Ипатскому списку. С. 313.

¹⁰⁴ Там же. С. 313.

¹⁰⁵ Паушто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 177–178.

Та після смерті енергійного Ізяслава Мстиславича (1154 р.) волинсько-угорські зв'язки поступово загасають. Молодший брат Ізяслава Володимир, що змінив його на волинському столі, був вигнаний 1157 р. своїм небожем і сином Ізяслава Мстиславом. Тодішній київський князь Юрій Долгорукий разом із своїм зятем Ярославом галицьким не зміг вибити Мстислава з Володимира, так само, як і сам Володимир Мстиславич, що одержав допомогу від Угорщини¹⁰⁶.

Ймовірно, саме в той час зав'язались дружні стосунки між Галицьким князівством і Угорським королівством¹⁰⁷. На це може вказувати той факт, що коли 1159 р. Ярослав Володимирович галицький вимагав у київського князя Ізяслава Давидовича видати свого ворога, князя-кондотьєра Івана Берладника, його вимогу підтримав Геза II – король послав до Києва з цією місією «мужа своего»¹⁰⁸.

Та поступово цілі й стратегія політики Угорщини щодо Галицько-Волинської Русі кардинально змінюються. Син Ярослава Володимировича Володимир, котрий змінив батька на галицькому столі 1188 р., вже не брав активної участі в загальноруському політичному житті й не мав претензій ні на Київ ні на вирішення долі київського великокнязівського стола. На довгі роки зосередився на внутрішніх справах свого Волинського князівства і син бунтівного Мстислава Ізяславича Роман, котрий сидів у Володимирі Волинському з 1170 р. Обидва вони, Володимир і Роман, були другорядними, по суті – удільними князями. Тому наступник Гези II Бела III, здається, почав дивитись на них згорда, не бачачи в обох князях ні рівних собі, ні сильних союзників.

Тим не менше, угорський король підписав союзний договір з Володимиром Ярославичем. Про це свідчить

¹⁰⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 334–335.

¹⁰⁷ Пауто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 178–179.

¹⁰⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 341.

розповідь київського літописця про вигнання 1188 р. галицькими боярами князя Володимира і його втечу до Угорщини. У Галичі сів було Роман Мстиславич волинський, але Бела III, узявши з собою Володимира Ярославича, вибив того з Галича. Проте король не відновив на престолі вигнанця, а посадив там свого сина Андрія, а Володимира повів назад до Угорщини, де «всади его на столпъ [башту] и с женою его». З цього приводу київський книжник обурено вигукує: «Король же бѣ великъ грѣхъ створиль, *крестъ целоваль* к Володимеру»¹⁰⁹, що якраз і свідчить про порушення Белою III договірних зобов'язань перед галицьким князем. Таке віроломство з боку Бели III зайвий раз свідчить про те, що він зовсім не рахувався з Володимиром Ярославичем як із суверенним князем і гідним поваги дипломатичним партнером.

1189 р. Володимир галицький втік з башти, куди його запроторив вчорашній союзник. Після невдалого перебування у германського імператора Фрідріха I Барбароси Володимирові довелося перебратись до Польщі. З її допомогою йому пощастило вигнати угорського королевича з Галича¹¹⁰. Не сподіваючись більше ні на західних союзників ні на підтримку південноруських князів, Володимир звернувся до могутнього володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо з проханням прийняти його під свою руку¹¹¹. Всеволод Юрійович закріпив статус свого васала Володимира як галицького князя за допомогою багатосторонньої міжнародної угоди.¹¹² Завдяки цьому він спокійно досидів на галицькому столі до своєї смерті 1199 р.

¹⁰⁹ Летопись по Ипатскому списку. С.445.

¹¹⁰ Там же. С. 448.

¹¹¹ Там же.

¹¹² Там же. С. 448–449.

Русь і половці. Міжкнязівська боротьба навколо Києва і за першість на Русі з кожним роком все більше втягувала в себе половецьких ханів та їхні орди як найману військову силу. Половецький степ, подібно до самої Русі, розділювався на сфери впливу тих чи інших державних утворень. Придніпровські й заорельські половці тяжіли до Києва, донські – до Чернігова, лукоморські були союзниками Галицького князівства, а заволзькі – Володимиро-Суздальського. Особливо часто використовували половецьких ханів у суперництві з іншими князями чернігівські государі¹¹³.

Так, Всеволод Ольгович у 1139 р. зміг стати великим князем київським лише при допомозі половецького кінного війська. Його син Святослав Всеволодич постійно співробітничав з половецькими ханами і тоді, коли княжив у Чернігово-Сіверській землі, й тоді, коли був уже великим князем київським (1181–1194 рр.). Не дивно тому, що обидва князі, а також інші члени чернігівського клану Ольговичів, що робили ставку на ханів у боротьбі за Київ і навіть між собою, ухилялись від участі в загально-руських походах у Половецький степ. Навіть ставши великим князем київським, котрий в очах суспільства просто був зобов'язаний очолити боротьбу з степовими хижаками, Святослав Всеволодич тільки те й робив, що протиставляв спільним походам князівських військ проти кочовиків¹¹⁴.

Роз'єднаність інтересів і сил руських князів, відсутність єдиної лінії в стосунках із степом робили неможливими скільки-небудь постійні договірні стосунки з ханами, тим більше – тривалу дію мирних угод, що так часто укладались із ними. Кочовики визнавали лише два аргументи: гроші

¹¹³ Паушто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 204–215.

¹¹⁴ Котляр М.Ф. Загадка Святослава Всеволодича київського // Український історичний журнал. 1967. № 6.

й військову силу. Навіть династичні шлюби, які час від часу укладались між руськими князями і половецькими ханами, не рятували землі цих князів від вторгнень невірних родичів.

Тим часом, за доби роздробленості половецькі набіги частішали. Становище не дуже поліпшувати поодинокі спільні походи руських госуларів у степ, бо в той період чи не кожний з них піклувався більше про особисту вигоду, ніж про загальноруську справу. Напередодні монголо-татарської навали 1237–1241 рр. руські князі загрузли в інтригах з половецькими ханами, розглядали їх як постійного учасника міжусобних чвар і мало турбувались про захист свого народу від грабунків і насильств степовиків, що майже щороку вбивали великі тисячі руських людей і уводили їх у рабство...

На закінчення висловлю впевненість у високому для свого часу рівні міждержавних зв'язків і дипломатії у Давньоруській державі часів удільної роздробленості. За принципами ведення, методами і засобами спілкування поміж князями, організацією дипломатичної служби вона жодною мірою не поступалась перед зовнішньополітичними діями руських госуларів. І, наскільки можна судити за відомими мені джерелами, перебувала на рівні внутрішньої дипломатії сусідніх слов'янських і неслов'янських країн: Польщі, Угорщини і Чехії.



РОЗДІЛ XI. ПІВДЕННОРУСЬКІ РЮРИКОВИЧІ НА ЄТОРІНКАХ ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ І КИЇВСЬКОГО ІЗВОДА

Династії волинських, і галицьких Рюриковичів мало вивчені. Головна причина цього полягає в пізньому, порівняно із землями Наддніпрянщини, формуванні Волинської й, особливо, Галицької земель. Вони склались поза первинним ареалом народження давньоруської державності на південному заході, а їхні князі протягом майже всього часу існування цих династій здебільшого не втручались у загальноруські справи. Насамперед, це було притаманно галицьким государям. Завдяки цьому джерела, насамперед Київський літопис, мало і якимось неохоче пишуть про названі землі аж до середини XII ст., а, отже, і про їхніх князів. Нарешті, обидві династії існували історично короткий час.

Волинь

Писемні джерела не лише XI, а й першої половини XII ст. містять у край мало відомостей про Волинську землю, а тому вивчення процесів і обставин формування її території дуже утруднене. Дослідники регіону перебувають у набагато гіршому становищі, ніж їхні колеги, котрі студіюють історію виникнення і розвитку Київської та Чернігівської земель, що перебували в фокусі соціально-політичного життя Давньої Русі.

Майже всі історики минулого і сучасності взагалі не відводять місця Волині на історичній карті Русі кінця XI – першої половини XII ст. А. М. Насонов сумнівався

в тому, що основне ядро Волині (якою вона була в XII–XIII ст.) було тоді «освоєне стосовно данини і суду»¹.

Місто Володимир, навколо якого в другій половині XI ст. почала формуватися Волинська земля, вперше згадане в літописі в розповіді про посаження Володимиром Святославичем синів у різних містах країни: «Посадиша ... Всеволода Володимери»² (988 г.). Не слід розуміти це повідомлення в тому сенсі, що Володимир став тоді стольним градом Волині. Швидше за все, то була фортеця («городок»), опорний пункт влади київського государя в недавно відвойованій у чехів (чи поляків) частині Західної Русі. Та після того місто на багато років зникає зі сторінок літопису. Навряд чи Всеволод мав синів, і сам він далі ніяк не проявився у джерелах. Та й сама дата розподілу Володимиром синів по різних містах держави уявляється сумарною, тому неможливо встановити, коли саме Всеволод прийшов до Володимира, і коли виникло це місто, що стало пізніше стольним градом Волинського князівства.

Неможливо також з упевненістю відповісти на питання: хто княжив у Володимирі Волинському після Всеволода (доля якого залишається неясною) і, взагалі, чи сидів там після нього хто-небудь із Рюриковичів? Мабуть, сидів, бо в літописній статті 1054 р. відзначено, що у час хвороби Ярослава Володимировича його син Святослав перебував у Володимирі. Звичайно історики і генеалоги вважали, що він сидів там за життя батька³. Та навряд чи то було його постійне місце посадництва. Адже в ряді Ярослава говориться: «Святославу даю Черниговъ, ...а Игорю

¹ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951. С. 128, 133.

² Повесть временных лет. Подг. текста, перев., статьи и комм. Д.С. Лихачева. 2-е изд. СПб., 1999. С. 54.

³ Див., напр.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. Київ, 1905. С. 28; Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. Ч. I. Ренн, 1991. № 37. С. 27.

Володимерь»⁴. Проте Ігор пробув там недовго: під 1057 р. у літописі сказано, що того року помер В'ячеслав, котрий сидів у Смоленську, і старший Ярославич, київський князь Ізяслав перевів туди Ігоря, забравши у нього Волинь і не передавши її будь-кому іншому⁵.

Ізяслав Ярославич. Швидше за все, Ізяслав забрав Волинь собі й приєднав до власних володінь. Так був покладений початок створенню доменіальних володінь київського государя. Ймовірно, це сталося 1060 року, коли літописець коротко відзначив: «Преставися Игорь, сынъ Ярославль»⁶, – бо можна думати, що до смерті він формально вважався волинським князем. Сказане непрямо підтверджується літописною статтею 1077 р., де йдеться про суперництво між двома старшими Ярославичами за Київ: «Всеволодъ же иде противу брату Изяславу на Волинь, и створиста миръ»⁷, яка дає підстави думати, що Ізяслав Ярославич, повертаючись із Польщі, зупинився у власній волості⁸.

Лише коротким епізодом виявилось князювання на Волині сина Святослава Ярославича Олега. Коли в 1073 р. Святослав при сприянні брата Всеволода забрав у Ізяслава

⁴ Повесть временных лет. С. 70. В огляді різночитань Д.С. Лихачов указав, що підкреслені мною слова додані з Московсько-Академічного літопису (там же. С. 137), їх узято з спільного протографа Повісті й Радзивіллівського літопису (там же. С. 364).

⁵ Повесть временных лет. С. 71.

⁶ Там же. С. 60.

⁷ Там же. С. 85.

⁸ В.М. Татищев пише, що по смерті Ігоря онука Ярослава Ростислава Володимировича дядьки перевели у Володимир Волинський (История Российская. Т. 2. М.; Л., 1963. С. 83). Думка Татищева виглядає вірогідною, однак джерело його відомостей невідоме, літописи про це не знають. А.М. Андріяшев вважав його слова ймовірними, бо «згодом діти Ростислава добивались собі волості саме на Волині» (Андріяшев А.М. Очерк истории Волинской земли. Киев, 1887. С. 107). Утім, Ростиславичі хотіли собі не Волині, а території майбутньої Галицької землі.

київський стіл, він посадив Олега у Володимирі. Але в 1076 р., після смерті його батька Святослава, Волинь знову дісталась Ізяславу, про що згадує в «Поученні» Володимир Мономах: «И Олегъ приде, из Володимеря выведенъ»⁹. Після загибелі Ізяслава Ярославича в битві на Нежатиній Ниві восени 1078 р. Київ перейшов до його брата Всеволода. Той визнав спадкоємні права Ізяславичів на Волинь: «Всеволодъ же сѣде Кыевѣ на столѣ отца своего и брата своего, приимъ власть русьскую всю. И посади сына своего Володимера Черниговѣ, а Ярополка [Ізяславича] Володимери, придавъ ему Туровъ»¹⁰. Якщо згадати, що за життя Ярослава Ізяслав посадничав у Турові¹¹, то в цих словах можна побачити складання, хай у загальних рисах, погляду літописця на Волинь як на родове володіння Ізяславичів.

Ізяславичі. Зовсім інакше дивився на Волинь син Ігоря Давид. Він заявив свої права на неї як «отчину». Об'єднавшись із братами-ізгоями Рюриком і Васильком Ростиславичами, Давид 1084 року захопив Володимир, вигнавши звідти Ярополка¹². Всеволод Ярославич послав туди Володимира Мономаха, і той «выгна Ростиславича, и посади Ярополка Володимери»¹³. Але на тому страсті навколо Володимира не вщухли. Щоб помститися

⁹ Повесть временных лет. С. 102.

¹⁰ Там само. С. 87.

¹¹ В Іпатіївському списку Повісті временних літ під 1054 р. сказано: «Ізяславу тогда в Туровѣ княжашю» (ПСРЛ. Т. 2. Іпатьевская летопись. 2-е изд. СПб., 1908. Стлб. 150). У Лавріентіївському списку після слів «разболѣся [Ярослав] велми» це речення обірване: «Ізяславу тогда сущо...» (Повесть временных лет. С. 70).

¹² У літописній звістці про це Давида не названо, згадані лише Ростиславичі. Але з контексту подій 1081–1084 рр. виходить, що він тоді був разом із ними. Свої наміри заволодіти Володимиром і Волинською землею Давид виявив досить чітко, що ясно із наступного розвитку подій.

¹³ Повесть временных лет. С. 87.

київському князеві, Давид Ігоревич почав грабувати купців на шляху «из варяг во греки». Миролюбний Всеволод вирішив владнати справу миром і дав йому Дорогобуж, по суті, Погорину, що межувала з Київською землею¹⁴.

Але енергійний і нерозбірливий у засобах Давид не задовольнився закутним Дорогобужем і продовжував добиватися володимирського стола. Інакше важко пояснити, чому це нерішучий і несміливий Ярополк Ізяславич¹⁵ раптом наступного 1085 року «хотяше ити на Всеволода, послушавъ злыхъ совѣтниківъ». Рішучості Ярополкові вистачило не надовго: дізнавшись, що Всеволод послав проти нього Володимира Мономаха, він спішно втік до Польщі¹⁶.

З метою покарати брата в перших, що вийшов із покори, Мономах посадив у Володимирі Давида Ігоревича, щоправда, на короткий час. Коли через рік Ярополк з повинною головою прибув із Польщі, Володимир Всеволодич повернув йому Володимир Волинський¹⁷. Мабуть, Давидові довелося повернутися в Дорогобуж.

Можна думати, що Давид продовжував загрожувати Ярополкові, спираючись на підтримку галицьких Ростиславичів. Про це свідчить той факт, що через короткий час («пересѣдеъ мало дний») Ярополк несподівано для всіх пішов на Ростиславичів, до Звенигорода Галицького. Та на шляху туди був забитий якимось «Нерядцем». Вбивця утік до Перемишля, до старшого серед братів Рюрика. Це дає підстави думати, що його підіслали Ростиславичі. Напевне, вони змовились із Давидом, котрому після загибелі Ярополка знову дісталась Волинь¹⁸. Далі рішенням

¹⁴ Повість временных лет. С. 87.

¹⁵ У некролозі князя Нестор зауважив: «Бяше блаженный съ князь тихъ, кроткъ, смирънъ и братолюбивъ» (Повість временных лет. С. 88).

¹⁶ Повість временных лет. С. 87.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. С. 88.

Любецького з'їзду князів за Давидом закріпили Волинську волость із містом Володимиром¹⁹.

Тим не менше, він не задовольнився одержаними на той час землями і незабаром після того з'їзду, змовившись із київським князем Святополком Ізяславичем, підступно схопив князя Василька Ростиславича (що гостював у Києві) й осліпив його. Давид намагався приєднати його Тереховське князівство до свого Волинського. Святополку й Мономаху, котрі тоді разом правили на Русі, довелось оголосити злочинця поза законом. На південноруських землях почалася кривава війна, що тривала з 1097 по 1100 р. У 1097 р. Давид втратив м. Володимир і, отже, й саму Волинь: «Святополкъ перее Володимеръ, и посади в нем сына своего Ярослава»²⁰. Тим самим було продовжено політику Ізяслава Ярославича, що мала метою перетворити Волинь на княжий домен його роду.

На з'їзді князів у Витичеві 1100 р. Давидові Ігоревичу відмовили у Волині, обґрунтувавши відмову таким чином: «Се ти молвять братья: «Не хотимъ ти дати стола Володимерьскаго, зане ввергль еси ножь в ны, его же не было в Русскѣй земли». Як компенсацію йому дали городки у Східній Волині, недалеко від Києва: Бузьк, Острог, Дубно і Чорторийськ. Але потім Давида повернули до Дорогобужа, де він і закінчив свої дні 25 травня 1112 р. Основна частина Волині з м. Володимиром надовго опинилась у руках сина Святополка Ізяславича Ярослава²¹.

Ситуація змінилась після смерті Святополка (16 квітня 1113 р.). Володимир Всеволодич Мономах, котрий вокняжився у стольному граді Русі, прагнув об'єднати під своєю рукою основні руські землі й вирішив поставити

¹⁹ Повесть временных лет. С. 110.

²⁰ Там же. С. 116.

²¹ Там же. С. 116–117, 125.

під свою владу й Волинь.

Володимир Мономах. Під 1117 р. Повість временних літ, не пояснюючи того, що сталося, повідомляє: «Иде Володимерь на Ярослава к Володимерю, и Давыдъ, и Ольговици, и Володаръ, и Василко, и оступиша и [Ярослава] у городѣ Володимери, ... и створи миръ с Ярославомъ. Ярославу покорившюся, ... и наказавъ его Володимеръ о всемъ, веля ему к собѣ приходити: «Когда ты позову»²².

Никонівський літопис пояснює подію таким чином: «Ярославецъ Святополчичъ отосла от себе жену свою, Мстиславлю дщерь, внуку Володимерову, и про то поиде на нь Володимеръ Манамахъ къ Володимерю»²³. Думаю, що то був лише привід для виступу київського князя проти Ярослава. Приходити за закликом сюзерена з своїм військом було першим обов'язком васала в середньовіччі. Видно, Мономах вирішив міцно прив'язати Ярослава до своєї колісничі.

Однак амбітний син Святополка не змирився з своїм залежним від київського государя становищем. Під наступним роком київський літописець відзначив: «Выбѣже Ярославъ Святополчичъ из Володимера. Угры и бояре его и отступиша от него»²⁴. У цьому тексті пропущено слова: «Володимеръ же посла сына Романа во Володимеръ княжить», що читались після слів «отступиша от него». Ця звістка про вокняжіння Романа у Володимирі є в Суздальському літописі²⁵. Коли на початку 1119 р. Роман помер, Володимир Всеволодич посадив у Володимирі

²² Повесть временных лет. С. 129.

²³ ПСРЛ. Т. IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Спб., 1862 (далі – Никоновская летопись). С. 150.

²⁴ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С. 205.

²⁵ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. Л., 1927. Стлб. 292 (далі – Суздальская летопись).

іншого свого сина Андрія²⁶, тим самим прагнучи перетворити Волинь на доменіальне володіння свого роду.

А Ярослав Святополчич перебрався з Угорщини (куди втік у 1118 р.) до Польщі й протягом наступних трьох років протистояв київському князеві. Нарешті, 1123 р. він привів на Русь велике військо, що складалось частиною з угорських, чеських і польських найманців, частиною із загонів галицьких Ростиславичів Володаря і Василька, і обложив Андрія Володимировича у м. Володимирі. Становище сина Мономаха стало критичним, батько з Києва просто не встиг надати допомогу. Та під час об'їзду обложеного міста Ярослав випадково загинув, і військо, що залишилося без ватажка, розбіглося. Волинь була закріплена за родом Володимира Мономаха.

Андрій Мономахич залишився сидіти на володимирському столі. Він був покірний старшому брату, київському князеві (з 1125 р.) Мстиславу і 1127 року ходив за його наказом на кривичів, тобто до Полоцької землі²⁷. Однак 1135 р. Інший його брат Ярополк (котрий став київським государем після Мстислава в 1132 р.) перевів його до Переяславля Руського, а Володимир Волинський віддав небожеві Ізяславу Мстиславичу²⁸. Так було покладено початок утвердження, хоч і не остаточного, роду Мстиславичів на Волині.

Мстиславичі. 1142 року Ізяслав залишив Володимир і перебрався до Переяславля Руського²⁹. Цей князівський стіл був своєрідною приступкою до київського великокнязівського стола, і сходження на нього Ізяслава відверто позначило його прагнення сісти в стольному граді Русі. Великому. Князеві Всеволоду Ольговичу довелося змиритись із цим і передати Володимир Волинський

²⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 205.

²⁷ Суздальская летопись. Стлб. 297–298.

²⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 214.

²⁹ Там же. С. 222.

своєму синові Святославу. Його князювання на Волині було невиразним і коротким. З Київського літопису відомо, що того року разом із галицьким князем Володимирком Володаревичем він ходив у Польщу на допомогу зятю Всеволода князю Владиславу, котрий боровся з феодальною опозицією³⁰.

Кончина Всеволода Ольговича в 1146 р. відкрила шлях Ізяславу Мстиславичу на Київ. Він незабаром вокняжився в місті, усунувши непопулярного в народі брата Всеволода Ігоря. Однією з перших дій Ізяслава як київського государя було позбавлення Святослава Всеволодича волинського княжіння³¹. Волинь він узяв собі. Джерела дозволяють думати, що вже тоді Ізяслав Мстиславич розглядав Волинську землю як спадкове володіння дому Мстиславичів, про що свідчить така розповідь Суздальського літопису під 1146 р.:

Після витіснення Ольговичів із Києва і вокняжіння в стольному граді Ізяслава старший серед Мономашичів В'ячеслав Володимирович чекав, що небіж поступиться йому великим княжінням – відповідно до правил феодальної ієрархії. Не дочекавшись цього, він, «надѣяся на старѣйшинство, послушавъ боляръ своих, ... Володимеръ зая и посади в нем Андрѣевича» [Володимира]. Це обурило Ізяслава, котрий відмінив його рішення і навіть мстиво відняв у В'ячеслава його Турів³².

Близько двох років Волинь перебувала безпосередньо під владою Ізяслава Мстиславича, але 1148 року він доручив її «блюсти» своєму брату Святополку³³. Ймовірно, тоді ж Ізяслав зробив посадником іншого брата Володимира в другому за значенням місті Волині Луцьку (про це

³⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 224.

³¹ Там же. Стлб. 234.

³² Суздальская летопись. Стлб. 314.

³³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 28.

згадується в оповіді Київського літопису про події 1149 р.)³⁴.

Як свідчить розвиток подій, Ізяслав Мстиславич бачив добути ним Волинську землю як придаток до великокнязівського стола в Києві. В суперництві з Юрієм Долгоруким за київський престол він не раз втрачав стольний град і опинявся у Володимирі – з тим, щоб зібратись із силами і, як тільки з'явиться можливість, повернутися до Києва. Київський літописець вважав законним його перебування у Володимирі. Це визнавали і суперники-Мономашичі. Вони говорили угорським, чеським і польським послам: «А Ізяславу осе его Володимиръ готов, а се его Луческ»³⁵. Тому й варто розглядати його братів, котрі сиділи в тих містах, не удільними князями, а великокнязівськими намісниками.

Навіть міцно утвердившись у Києві після перемоги над Долгоруким 1151 року, Ізяслав не збирається відмовлятися від Волині. За словами літописця, він продовжує розглядати Святополка Мстиславича лише як представника київського стола на Волині: «Пусти Изяславъ брата своего Святополка во Володимеръ, Володимира блюсти»³⁶. Коли ж скоро по тому (в 1154 р.) Святополк помирає, Ізяслав посилає до Володимира свого молодшого сина Ярослава³⁷, оскільки старший син Мстислав, спадкоємець батьківської влади в Києві, раніше був за традицією посаджений у Переяславлі Південному (1147 р.).

З тієї пори Волинське князівство перетворюється на домен Мстиславичів, зберігаючи зовні риси осібного князівства. В середині – другій половині XII ст. князівські династії Мономашичів, Мстиславичів, смоленських Ростиславичів, Ольговичів, Давидовичів, галицьких Ростиславичів сідають на землю, перетворюючи ті чи інші

³⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 272.

³⁵ Там же. С. 270–271.

³⁶ Там же. С. 285.

³⁷ Там же. С. 322.

князівства у спадкові володіння. Головна причина цього явища полягала у виникненні й розвитку княжого, а далі й боярського землеволодіння. Зрозуміла річ, процеси феодалної роздробленості сприяли дедалі більшому відособленню тих чи інших князівств. Волинська земля стала володінням Мстиславичів. І династія, що там отаборилась в другій половині XII ст. і брала початок від Ізяслава Мстиславича, зберегла під своєю владою Волинь до кінця того століття.

По смерті Ізяслава його синові Мстиславу, що сидів у Переяславлі Південному, не пощастило відстояти Київ від Долгорукого, котрий виявився сильнішим від нього. Коли Юрій Володимирович вокняжився в стольному граді (1155 р.), Мстиславу довелось піти на Волинь, до Луцька, бо стольний Володимир був захоплений його дядьком Володимиром Мстиславичем. Але Мстислав не змирився з цим. Наступного, 1156 року «Мъстиславъ Изяславичъ ꙗко изъѣздомъ [раптово] на стрыя своего на Володимира Володимирю,... а стрый его Володимеръ утече Перемышлю»³⁸.

Після цього Мстислав вокняжився у Володимирі, звідки його невдало спробував вибити Юрій Долгорукий, збираючись віддати це місто своєму небожеві Володимиру Андрійовичу батько котрого там княжив у 1119–1135 рр. Після тієї невдачі Юрій посадив Володимира в Погорині³⁹. На Волині того часу бачимо два княжих столи: у Володимирі Мстислава і в Луцьку його молодшого брата Ярослава. Та Мстислав не забував і про те, що в Києві княжив його батько.

Нагла смерть Юрія Долгорукого (15 травня 1157 р.) дозволила Мстиславу Ізяславичу захопити Київ. Але, заволодівши стольним градом він вирішив повернутися до м. Володимира. Після короткого князювання в Києві

³⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 333.

³⁹ Там же. С. 335.

Ізяслава Давидовича Мстислав посадив там Ростислава Мстиславича (12 квітня 1159 р.) – старшого в роді Мстиславичів⁴⁰.

Літописець не пояснює, чому Мстислав не пішов дорогою свого батька, котрий віддавав перевагу отчинному порядку заміщення княжих столів перед прийнятому в його час принципу родового старійшинства. Адже роком раніше він брутально вигнав іншого свого дядька Володимира із стольного града Волині Володимира. Можливо, Мстислав тверезо зважив сили і зрозумів, що авторитетного у князівських колах і сильного Ростислава йому не здолати?

Аж до смерті Ростислава Мстиславича Мстислав Ізяславич зберігав із ним добрі відносини, хоча й не обходилося без взаємних територіальних претензій. У кінці 50-х – на початку 60-х років він приєднав до Волинського князівства Берестейську землю. В 1153 р. вона належала Володимиру Андрійовичу⁴¹, а в 1169 р. бачимо її в руках Мстислава Ізяславича, котрий став після смерті Ростислава (14 березня 1167 р.) великим князем київським. Перед вокняжінням у Києві 15 травня 1167 р. він повертає Берестейську волость Володимиру Андрійовичу у винагороду за допомогу в оволодінні великокнязівським столом («Андрѣвичю Берестий»)⁴².

Та князювання Ізяслава Мстиславича в Києві тривало менше двох років. 12 березня 1169 р. коаліція з північно-східних, західних і південних Рюриковичів, у якій головну роль зіграли чернігівські Ольговичі – Олег та Ігор Святославичі (за спиною яких стояв Андрій Боголюбський), штурмом здобула й страшенно розграбувала Київ. Мстиславу довелося податись у свій домен, Волинську землю⁴³. У Києві переможці посадили Андрієвого брата

⁴⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 342–345.

⁴¹ Там же. С. 321.

⁴² Там же. С. 365.

Гліба Юрійовича. Тим часом у Володимирі Волинському Мстислав збирався з силами, щоб знову вокняжитись у Києві. Спочатку він відібрав у Володимира Андрійовича Погорину разом із Дорогобужем (можна думати, за участь у князівській коаліції, що скинула Мстислава з київського стола), а в березні 1170 р. при підтримці галицького, турівського й гродненського князів і чорних клобуків (вони визнали його київським князем) заволодів стольним градом Русі.

Однак становище Мстислава Ізяславича в Києві виявилось дуже хитким. Йому не вдалося вибити з Вишгорода, справжнього ключа від Києва, свого недруга Давида Ростиславича, а потім він дізнався, що Гліб Юрійович, підтримуваний половцями, «бродиться по сю сторону» Дніпра. Тривожно просидівши в Києві близько місяця, Мстислав 13 квітня 1170 р. подався до свого Володимира. Літописець надав повідомленню про вимушений відхід Мстислава з Києва в характерну форму: «Братья же рекоша ему: «...А поѣдѣмы въ свою волость, мало перепочивше, опяť възвратимься»⁴³. Отже, тоді південно-західні Рюриковичі визнавали Волинь волостю Мстиславичів, їх спадковим володінням.

Того самого року Мстислав Ізяславич помер, доручивши дітей брату Ярославу, що сидів у Луцьку. Той цілував хрест братові «не подозрѣти волости подѣлѣми его»⁴⁴, чим визнав поділ Волинської землі на Володимирське і Луцьке князівства. У тій землі існували невеликі удільні столи: в Бересті, де княжив дядько Мстислава і Ярослава Володимир Мстиславич⁴⁵, у Червені, де сидів їхній брат

⁴³ Летопись по Ипатскому списку. С. 372.

⁴⁴ Там же. С. 375–376.

⁴⁵ Там же. С. 382.

⁴⁶ Помер в 1171 р. (Летопись по Ипатскому списку. С. 383).

Святослав, котрий володів ще й Бузьком⁴⁷, і в Белзі, що належав іншому їхньому брату Всеволоду⁴⁸.

Наука володіє уривковими й бідними відомостями про ці дрібні князівства. Та навіть про Володимир Волинський і його волость після того, як там в 1170 р. вокняжився старший син Мстислава Ізяславича Роман, у джерелах довгий час відсутні про нього звістки. Причина цього полягала, на мій погляд, у тому, що Волинь у другій половині XII ст. продовжувала перебувати на периферії політичного життя Русі, насамперед Південної, й Київський літопис не особливо цікавився нею. Думаю тому, що немає достатніх підстав говорити про якесь осібне волинське літописання в XII ст.

Роман Мстиславич княжив у Новгороді Великому, аж коли до нього дійшла звістка про смерть батька у Володимирі Волинському. Він спішно подався на Волинь. У Романа не було вибору: дізнавшись про кончину Мстислава Ізяславича, «сдумавъше новгородци, показаша путь князю Роману»⁴⁹. Подібною коректною формулою новгородські літописці звичайно називали вигнання князя з міста вічем, на які так багата історія Новгорода в XII ст.

Роман посів володимирський стіл у важкі для Мстиславичів часи. Їхній політичний вплив у 70-х – 80-х роках дуже зменшився. Київ спочатку знаходився під владою роду Долгорукого, далі Рюрика Ростиславича й Святослава Всеволодича. Сімнадцять нескінченно довгих для нього літ просидів Роман у Володимирі, не виявляючи найменших ознак політичної активності, – аж до 1184 р. він перебував у глибокій тіні свого могутнього сусіда Ярослава Володимировича галицького.

⁴⁷ Летописьпо Ипатскому списку. С. 384.

⁴⁸ Там же. С. 446.

⁴⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 222.

Єдина згадка про Романа тих років у Київському літописі під 1184 роком красномовно малює його залежне від Ярослава становище на Русі. Син Ярослава Володимир тоді «выгнанъ бѣшеть отцемъ своимъ изъ Галича. Тый же Володимѣрь приде преже ко Володимѣру к Романови, Романъ, блюдяся отца его, не да ему опочити у себе»⁵⁰. Володимирові Ярославичу також відмовили в прихистку дорогобузький князь Інгвар і турівський – Святополк, лише його швагер Ігор Святославич сховав втікача від гніву батька у себе в Путивлі⁵¹.

У другій половині 1170-х років на Волині не існувало єдиновладного государя – Роман Мстиславич, очевидно, не відчував себе достатньо сильним, щоб об'єднати цю землю. По смерті Ярослава Ізяславича (між 1174 і 1180 рр.⁵²) його Луцьке князівство одразу розпалося на кілька частин, та незадовільний стан джерел не дозволяє скільки-небудь чітко уявити той поділ. З Київського літопису відомо лише, що Луцьк дістався старшому Ярославичу Всеволоду⁵³, Дорогобуж і Шумськ – Інгварю⁵⁴, Пересопниця – Мстиславу Німому⁵⁵. Залишилось невідомим, який уділ одержав четвертий Ярославич – Ізяслав, котрий помер 1196 р.⁵⁶

Всі ці карликові утворення, а також зовсім невеликі князівства Червенське і Белзьке, що виділились з Володимирської волості в кінці XII – на початку XIII ст.⁵⁷,

⁵⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 428.

⁵¹ Там же.

⁵² Останнього разу він згадується в Іпатіївському літописі під 1174 р. (стлб. 578–579). Див.: *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. С. 190, 193). Див. також: *Суздальская летопись*. Стлб. 366–367.

⁵³ Летопись по Ипатскому списку. С. 426.

⁵⁴ Там же. С. 428; Галицько-Волинський літопис. С. 80.

⁵⁵ Галицько-Волинський літопис. С. 80.

⁵⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 464.

⁵⁷ Галицько-Волинський літопис. С. 78.

не були здатні організувати рух феодальної верхівки суспільства за об'єднання Волині. Романові Мстиславичу також виявилось тоді не під силу консолідувати Волинську землю. І все ж таки джерела, найперше Київський літопис, дають підстави думати, що в роки його зовні спокійного князювання у Володимирі Волинському він зумів виробити власну модель управління волостю, створити свій двір, що буде вірно служити його синам після загибелі Романа у Польщі 1205 року.

У небагаті на події (якщо виходити з Київського літопису) роки перебування у Володимирі Роман Мстиславич воював з ятвягами, чиї князьки здавна зазіхали на північно-західні області Володимирського князівства, і, мабуть, постійно думав про об'єднання Волині з Галицькою землею. Інакше важко пояснити його стрімко прийняте рішення скористатися із невдоволення боярства Галича сином Ярослава Володимиром після смерті батька в 1187 р. Літописець прямо твердить, що ініціатива виходила від самого Романа, котрий «слашеть без опаса к мужемъ галичкымъ [боярам], подътыкая ихъ на князя своего, да быша его выгнаѣ из отчины своея, а самага быша прияли на княжение»⁵⁸.

Але, вокняжившись у Галичі 1188 р., Роман не зміг там довго всидіти. Угорський король Бела III, прийшовши з сильним військом, вибив його з міста, та не повернув його Володимирі Ярославичу, а посадив там свого сина Андрія. Роман потрапив у важке становище, бо перед походом на Галич він, будучи впевненим у повному успіху, віддав своє князівство братові Всеволоду, легковажно мовивши: «Боле ми того не надобѣ Володимерь»⁵⁹. Незабаром йому вдалося повернутися на Волинь. Лише в самому кінці XII ст. Роман Мстиславич зумів таки вокняжитися в Галичі.

⁵⁸ Летопись по Ипатскому списку. С. 444.

⁵⁹ Там же. С. 445.

В 1199 р. Володимир Ярославич помер у Галичі, не залишивши сина, котрий міг би успадкувати батьківську волость. Династія галицьких Ростиславичів перервалася. Це відкрило можливість найближчому сусідові Роману Мстиславичу претендувати на галицький стіл.

Давньоруські літописи не зберегли достовірних свідочств про перехід галицького стола до волинського князя. Лише пізній (XVII ст.) Густинський літопис під 1199 р. коротко відзначив кончину Володимира галицького⁶⁰. Ця звістка ґрунтується на повідомленнях польського хроніста кінця XII – першої чверті XIII ст. В. Кадлубка і Я. Длугоша XV ст.). Складач Густинського літопису послався при цьому на праці польських істориків XVI ст. М. Кромера і М. Бельського, котрі користувались творами Длугоша і, можливо, навіть Кадлубка⁶¹.

Висловлювалась думка, ніби вокняжінню Романа в Галичі противилась боярська партія, що бажала мати князями синів новгород-сіверського государя Ігоря Святославича⁶². Загострення політичної ситуації в Галичі напередодні в'їзду туди Романа, що привело до збройної боротьби між різними боярськими партіями, відзначає В. Кадлубек⁶³.

Галицька земля

З давніх-давен історики дивувались незвичайно пізній (на їх думку) появі міста Галича на сторінках джерел. Наприклад, М. М. Тихомиров писав: «Галич з'являється в наших літописах неначе раптово, в 1140 р., коли в ньому опиняється князем знаменитий Володимирко

⁶⁰ ПСРЛ. Т. II. Ипатьевская летопись. СПб., 1843. С. 326.

⁶¹ Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. II. Київ, 1905. С. 453–454.

⁶² *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 84.

⁶³ Monumenta Poloniae Historica. Т. 2. Lwow, 1872. Р. 439.

Володаревич»⁶⁴. Західноукраїнські, головним чином, львівські історики неодноразово чинили спроби «удревнити» Галич, довести, щоб там не було, начебто він виник на кілька століть раніше від першої згадки про нього в автентичному джерелі. При цьому вони виходили із логичного переконання, що Галицька земля сформувалась навколо цього міста, а раз так, то й вона народжується рано, принаймні не пізніше Київської й Чернігівської.

Але ж Галицька земля в дійсності склалась у порівнянні з іншими південноруськими землями досить пізно, протягом другої половини XII–XIII ст. Поступово, в кінці XI – на початку XII ст., в регіоні виникають нові центри феодальної концентрації: міста Звенигород, а трохи пізніше Галич. З самого початку в них княжили члени династії галицьких Ростиславичів.

Галицькі Ростиславичі. Засновник династії Ростислав (близько 1040 р. – 5.02.1067 р.) був єдиним сином новгородського князя Володимира Ярославича і, згодом, доньки графа штаденського Леопольда Оди⁶⁵. За «рядом» Ярослава 1054 р. Ростислав одержав, ймовірно, територію майбутньої Галицької землі з містами Перемишлем і Тереховом, де сиділи пізніше його сини.

Згідно свідчення Нестора, в 1064 (1065) році Ростислав утік до Тмуторокані разом із сином новгородського посадника Остромира Вишатою, а це дає певні підстави припускати, що він перед тим збирався заволодіти новгородським столом, який раніше належав його батькові. Ростислав зумів вигнати з Тмуторокані сина Святослава Ярославича – Гліба і втримав місто наступного

⁶⁴ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – С. 329.

⁶⁵ Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes. Roma, 1927. Tabl. I. № 22. P. 7.

року, при тому, що Святослав намагався повернути його собі⁶⁶.

Ростислав виявився владним і енергійним правителем, збирав данину з касогів і «у инѣх странъ», що викликало незадоволення «греків», тобто візантійського уряду. Побоюючись руського князя, що загрожував їхнім володінням у Криму, візантійці підіслали до нього намісника (котепана) Херсона, котрий на пиру отруїв його. Літописець відгукнувся на смерть Ростислава розчуленим панегіриком⁶⁷.

Повість временних літ у найзагальніших рисах відбиває процеси згуртування Перемишльської й Теробовльської волостей під владою синів Ростислава Володимировича⁶⁸. Під 1086 р. у Повісті міститься коротка й динамічна розповідь про вбивство Ярополка Ізяславича, з якої дізнаємось, що в Перемишлі тоді вже існував княжий стіл, на якому сидів старший Ростиславич – Рюрик. Убивця Ярополка загадковий Нерядець «бѣжа ... Перемышлю к Рюрикови»⁶⁹. Коли 1092 року Рюрик помер, його стіл перейшов до наступного за старшинством брата Володаря⁷⁰ (Володимира).

У рішеннях знаменитого Любецького з'їзду князів 1097 р. сказано: «Кождо да держить отчину свою, ... а имъ же роздаялъ Всеволодъ города: Давыду Володимерь, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теробовль Василкови»⁷¹. Як відомо, Всеволод Ярославич помер в

⁶⁶ Повесть временных лет. С. 71.

⁶⁷ Там же. С. 72.

⁶⁸ Дивна річ, але джерела кінця XI – початку XII ст. ніяк не згадують княжого стола в Звенигороді Галицькому, адже то був другий за значенням стіл Ростиславичів, на ньому сидів другий за старшинством брат Рюрика – Володар.

⁶⁹ Повесть временных лет. С. 88.

⁷⁰ Там же. С. 91.

⁷¹ Там же. С. 110.

1093 р., отже Ростиславичі одержали від нього свої волості в 1092–1093 рр., а вже в Любечі ці волості були визнані їхніми спадковими володіннями.

Як на мене, княжий стіл у Теревовлі не мав самостійного значення, з самого початку будучи під владою Перемишля, а з піднесенням Галича як центра князівства корився йому. Напевне, основну роль у цьому зіграло крайннє положення Теревовля на рубежі з Київською землею. Про другорядне становище Теревовля в Галицькій землі свідчать хоч би слова Святополка Ізяславича і Володимира Мономаха, сказані Володарю після Витичівського княжого снєма 1100 р.: «Поими брата Василка к собѣ, и буди вама єдина власть [волость] Перемышль»⁷². Але брати-Ростиславичі зуміли втримати свої волості аж до кончини. Володар помер у Перемишлі в 1124 р.⁷³, а Василько в Теревовлі 28 лютого 1125 р.⁷⁴

Незадовго до кончини Володар Ростиславич заповів Перемышль із волостью старшому синові Ростиславу. Він вирішив виділити осібний стіл молодшому нащадку, мабуть, побоюючись того, що енергійний і нерозбірливий у засобах Володимирко⁷⁵ підніметься проти Ростислава. В обгрунтованості такого припущення переконує розвиток подій. Думаю, саме рішенням Володаря в 1124 р. у складі Перемышльського князівства виникло удільне Звенигородське князівство. На той час Звенигород став помітним соціально-економічним осередком, про що свідчать матеріали багатолітніх археологічних розкопок. Длугош, що користувався якимись руськими джерелами,

⁷² Повесьть временных лет. С. 116.

⁷³ Летопись по Ипатскому списку. С. 208

⁷⁴ Никоновская летопись. С. 152; Див.: *Baumgarten N.* Op. cit. Tabl. III. P. 16.

⁷⁵ Таким його характеризує Київський літопис, головне джерело з нашої теми.

свідчить, що після смерті Володаря Ростиславу дістався Перемишль, а Володимирку Звенигород⁷⁶.

Та заповзятливий Володимирко не побажав задовольнитися скромним звенигородським столом. Незабаром після кончини батька він спробував відібрати у Ростислава Перемишль. Згідно розповіді Длугоша, це сталося в 1127 р. Але Ростислава підтримали наступник і син Мономаха Мстислав і брати у перших Васильовичі – Григорій та Іван. Польський хроніст пише про марну спробу Мстислава примирити братів, про втечу Володимирка з родиною в Угорщину і неуспішну облогу військом Ростислава Звенигорода⁷⁷.

Григорій та Іван Васильовичі мирно княжили в батьківському домені, Теребовльській волості. Певно, Григорій був старшим, бо сидів у самому Теребовлі. Іванові дістався молодший новий стіл у Галичі. Попервах Галич був дуже скромним в соціально-економічному плані осередком, швидше за все, князівським замком, майже позбавленим посада. Тому до початку 40-х років XII ст. про нього немає згадки в літописах.

Думаю, що Галич зовсім не випадково згадується в авторитетному джерелі саме під 1140-им роком. З сорокових років XII ст. історія Давньої Русі відзначена посиленням процесів утворення міст. Це повсюдне явище повною мірою далось взнаки в західноруському регіоні. Адже всі без винятку мі ста, що виникли в Галицькій землі в XII ст., згадуються в літописі лише з 40-х років, – так само, як і Галич! Це Голі Гори, Микулин, Тисмяниця, Ущиця (1144), Сяник (1150), Болшеве, Ярослав (1152), Кучелмин (1159) та ін. Це підтверджує висловлену вище думку, що Галицька земля належить до числа тих, які порівняно пізно склалися.

⁷⁶ *Jana Długosza. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Warszawa, 1969. Ks. 3/4. S. 370–371.* В літописах історія Галицької землі 20-х – 30-х років XII ст. практично не відбита.

⁷⁷ *Ibid.* S. 165.

Війна 1126 р. за Перемишль між Ростиславом і Володимирком Володаревичами завершилась безрезультатно, як можна судити із бідних свідочств джерел. Літописи до 1140 р. зовсім не згадують про події в Перемишльській, Теробовльській і Звенигородській волостях. Певно, Ростислав княжив у Перемишлі аж до смерті, визначити дату якої неможливо. Запропонований М.Баумгартенем рік його кончини – 1128-й⁷⁸ – можна прийняти хіба що умовно.

Між 1126 і 1140 роками помер також старший син Василька Ростиславича Григорій. Коли в 1140 р. великий князь київський Всеволод Ольгович пішов на Волинь, він «Ивана Василковича и Володаревича из Галича Володимѣрка на Вячеслава и на Изяслава на Мѣстиславича посла»⁷⁹. Але не варто буквально розуміти це повідомлення: в Галичі тоді продовжував княжити Іван Василькович, що виходить із слів того самого Київського літопису під наступним, 1141 р.: «Сего же лѣта преставися у Галичи Василкович Иванъ, и прия волость его Володимерко Володаревичъ; сѣде во обою волостью, княжа в Галичи»⁸⁰.

Свідчення літопису 1141 р. завдяки його конкретності й більшій детальності заслуговує на більше довір'я, ніж попереднє. На мою думку, слова «из Галича Володимерка» під 1140 р. належать комусь із перших переписчиків літопису, хто знав, що цей князь останні роки життя просидів на галицькому престолі.

Виходячи з украй бідних і уривчастих відомостей джерел спробую з особливо необхідною в таких випадках обережністю уявити політичну історію Перемишльської, Звенигородської й Теробовльської волостей, а далі й Галицької землі 20-х – початку 40-х років XII ст. Після смерті Григорія Васильовича його теробовльський стіл

⁷⁸ *Baumgarten N. Op. cit. Tabl. III. № 5.*

⁷⁹ *Летопись по Ипатскому списку. С. 218.*

⁸⁰ Там же. С. 221.

дістався молодшому братові Івану. Важливо відзначити, що він не перебрався на місце старшого брата до Теробовля, а залишився в Галичі. Виходить, що на початку 40-х років новий політичний осередок Галич уже переважав старий – Теробовль, бо був набагато вигідніше стратегічно розташований.

А Володимирко Володаревич з кінця 20-х років княжив у Перемишлі. Про це *post factum* свідчить звістка Київського літопису під 1144 р. про перебування на звенигородському столі його небожа Івана Ростиславича⁸¹. Згідно законів феодальної ієрархії й родового права стіл, що звільнявся після смерті князя, заміщувався його наступним по старшинству братом, а не сином, як це увійшло в практику міжкнязівських відносин на Русі з 40-х років XII ст.

Утворення Галицького князівства. Кончина Івана Васильовича в 1141 р. дозволила Володимиркові Володаревичу заволодіти і Теробовльською, і Галицькою волостями. Відтоді в його руках опинилась майже вся територія Галицької землі, що перебувала на стадії формування, – від Карпатських гір на заході до р. Стира на сході, від верхів'їв Сяну на півночі до середньої течії Дністра на півдні⁸². Складання нового великого князівства на родових землях галицьких Ростиславичів стимулювало соціальні й економічні процеси та явища, що визначали умови формування Галицької землі, сприяло виникненню і зростанню її міст, насамперед – самого Галича.

Володимирко. Консолідація чималої частини західно-руських земель навколо Галича була полегшена наростанням відцентрових процесів удільної (феодальної) роздробленості, що на повну силу проявились з середини 1140-х років. Київський центр виявився неспроможним проти-

⁸¹ Летопись по Ипатскому списку. С. 226.

⁸² Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Киев, 1985. С. 81 та ін.

стояти формуванню сильного Галицького князівства і його політичному відособленню. Тим не менше, великокнязівський престол з перших років існування нового князівства прикладає зусилля для підкорення Володимирка і навіть – для його заміни більш підходящим йому Рюриковичем.

Опираючись об'єднавчим зусиллям київського государя Всеволода Ольговича, Володимирко водночас силкується послабити Ізяслава Мстиславича, котрий тоді сидів на Волині. Зовсім не випадково, думаю, Володимирко опинився у війську Всеволода, коли той пішов проти Ізяслава у 1140 р.⁸³ Згодом, мабуть, не бажаючи надмірного посилення клану Ольговичів, він спробував укласти мирну угоду з волинським князем, але успіху не досяг: «Володаревичъ галичський князь привабиша к собѣ Ізяслава Мъстиславича, и не върядившеса, възратишася». Мирлюбні дії Володимирка підтримав Іван Василькович, котрий тоді ще княжив у Галичі⁸⁴.

А 1142 року Всеволод Ольгович зумів посадити у Володимирі Волинському свого сина Святослава, спокусивши Ізяслава Мстиславича столом Переяславля Південного, звідки начебто по своїй волі (за словами літописця) подався у родове володіння Турів старший серед Мономашичів В'ячеслав⁸⁵. Ця подія несла реальну загрозу автономності князювання Володимирка в Галичі. А якщо врахувати споріднені й союзницькі відносини Всеволода Ольговича з польськими князями⁸⁶, то можна зрозуміти, що галицький князь потрапив у своєрідні стратегічні «кліщі».

⁸³ Летопись по Ипатскому списку. С. 218.

⁸⁴ Там же. С. 219.

⁸⁵ Там же. С. 223

⁸⁶ «Того же лѣта отда Всеволодь дчѣрь свою Звѣнисулаву в Ляхы за Болеслава», краківського князя (Летопись по Ипатскому списку. С. 224).

Проводячи загалом традиційну для київських госуларів політику посадження братів і синів у центрах південноруських князівств, Всеволод відверто намагався вигнати з Галича незалежного і свавільного Володимирка. Стосунки між ними йшли до воєнного зіткнення. Під 1144 р. київський книжник відзначив: «В то же лѣто роскоторастася Всеволодъ с Володимѣркомъ про сына, оже сѣде сынъ его Володимири, и почаста на ся искати вины. И Володимерко възверже ему грамоту хрестъную. Всеволодъ же с братъею иде на нь»⁸⁷. Запальний і гордий Володимирко демонстративно відмовився визнавати сюзереном Всеволода і слухатися його. Він явно розумів, що цим вчинком розв'язує війну проти київського госуларя.

Похід Всеволода проти непокірного васала не примусив себе довго чекати. Він зібрав велике військо, куди входили контингенти залежних від нього південноруських князів і польського князя Владислава, й стрімко пішов на «многоглаголивого» Володимирка, як іронічно називає його літописець, що явно йому не симпатизував. Переконавшись у величезній чисельній перевазі раті київського госуларя, галицький князь капітулював: «И вда Всеволоду Володимерко за трудъ 1000 и 400 гривенъ серебра⁸⁸, переди много глаголив, а послѣди много заплативъ». Одержану контрибуцію Всеволод розділив поміж учасниками походу. Задоволений київський князь помирився з Володимирком і «рекъ ему: «се чѣлъ еси, к тому не съгрѣшай!»⁸⁹.

Але одержаний від київського госуларя урок не пішов на користь Володимиркові. Він, як і раніше, не бажав коритися сюзерену. Тому на початку 1146 р. спалахнула нова війна. Як і два роки тому, Всеволод Ольгович зібрав

⁸⁷ Летопись по Ипатскому списку. С. 225.

⁸⁸ Більше двохсот кілограмів.

⁸⁹ Летопись по Ипатскому списку. С. 226.

велике військо, в якому були загони південноруських князів і його польського зятя Болеслава. Однак той похід не приніс йому успіху. Він не зміг взяти Звенигород Галицький, до того ж розхворівся й був змушений повернутися до Києва. Там Всеволод готувався до нового походу в Галицьку землю, та 24 липня був уже дуже хворий а через тиждень, 1 серпня 1146 р., помер⁹⁰. Але його смерть не принесла Володимирку очікуваного полегшення.

У Києві вокняжився діяльний Ізяслав Мстиславич, котрий прагнув підкорити собі всі південноруські князівства. Незабаром він ужив дійові заходи щодо обмеження автономності галицького князя. Розглядаючи Волинь як доменіальне (спадкове) володіння Мстиславичів, Ізяслав відібрав м. Володимир у Святослава Всеволодича, давши йому взамін кілька маленьких волинських городків, ще й поблизу київського рубежу⁹¹. З тієї пори історія волинських Мстиславичів переплітається з історією галицьких Ростиславичів.

У руках київського государя після 1146 р. опинились і Київська і Волинська землі, що створювало загрозу автономності Галицького князівства. У своїй політиці підпорядкування Володимирка Ізяслав Мстиславич спирався на польського князя Болеслава Кривоустого й на близького родича – угорського короля Гезу II⁹², котрий багато разів підтримував його військовою силою.

Щоб протистояти Ізяславу Мстиславичу, Володимирко Володаревич зав'язав союзні стосунки із його сильним суперником у боротьбі за Київ, його дядьком Юрієм Володимировичем Долгоруким. Союз було скріплено в 1150 р. звичайною для того часу «печаткою»: шлюбом сина галицького князя з донькою Долгорукого⁹³. У запеклій війні

⁹⁰ Летопись по Ипатскому списку. С. 229.

⁹¹ Там же. С. 234, 243.

⁹² Він був одружений з сестрою Ізяслава Єфросинією.

⁹³ Летопись по Ипатскому списку. С. 275.

між Ізяславом і Юрієм за Київ, велике княжіння і верховенство на Русі, що розгорілась у 1150–1151 рр., Володимирко постійно і активно підтримував суздальського князя. Коли Ізяслав на час втрачав Київ і забирався на Волинь, галицький князь тримав його там під контролем, а як тільки той виступав у похід на Київ, Володимирко одразу вторгався у Волинську землю. Перипетії цього протистояння докладно і барвисто викладені в Київському літописі за 1150 і 1151 роки.

Долгорукий щедро нагородив свого родича і союзника, віддавши йому Погорину і м. Бузьк. Та, утвердившись на київському столі 1151 року, Ізяслав вирішив розрахуватися з галицьким князем. Навесні 1152 р. він у союзі з Гезою II пішов на Галицьке князівство, намірившись вигнати звідти Володимирка. У короткій й кривавій битві на порубіжній річці Сян військо Ізяслава і Гези «потоптало и избило» військо Володимирка. Тому довелось тікати до Перемишля і «затвориться» в добре укріпленому місті. Володимирку прийшлося присягнути в церкві повернути Ізяславу волинське місто Бузьк і погоринські городки Шумськ, Тихомль, Вигошів і Гнойницю⁹⁴. Але ні Володимирко, ні його син Ярослав, що сів на галицький стіл на початку 1153 р.) не повернули ті міста Ізяславу. А його спроба силою повернути втрачене не мала успіху⁹⁵.

Кончина Ізяслава Мстиславича в листопаді 1154 р. круто змінила соціально-політичне становище в західноруському регіоні. Як згадувалось, його наступники на Волині не зуміли зберегти її єдність, вона розділилась на Володимирське і Луцьке князівства, в її складі виділяються й невеликі удільні князівства. Тим же Мстиславичам, котрі недовго княжили в Києві (Мстиславу Ізяславичу, Ростиславу Мстиславичу), не щастило настільки міцно

⁹⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 308–313.

⁹⁵ Там же. С. 322.

утвердитися в стольному граді, аби з'єднати Волинь з великокнязівським доменом. Загроза Галицькому князівству з боку Мстиславичів поступово зійшла на ніщо.

Ярослав і Ярославичі. В свою чергу, Ярослав Володимирович відмовляється від традиційної політики діда і батька – протистояння з великим князем Русі. Він час від часу входить навіть у союзні відносини з київським государем. Лише одного разу в 1158 р., коли великий князь Ізяслав Давидович⁹⁶ відмовився видати йому заклітого ворога Івана Берладника, Ярослав разом із волинськими князями вигнав Ізяслава з Києва. Та після вокняжіння в стольному граді Ростислава Мстиславича він жив з новим князем у мирі й дружбі.

Ярослав Володимирович був мудрим, розважливим і вправним державним діячем і політиком. Він мав приязні відносини з Угорщиною і Польщею. Особливо багато важили для Галицького князівства добрі стосунки з Угорським королівством. По смерті Гези II в Угорщині спалахнув бунт феодалів проти влади, і молодий король Стефан III з трудом утримував становище. Він шукав підтримки у Ярослава. Здається, з ініціативи Угорщини народився план одружити Стефана з однією з доньок Ярослава. Близько 1164 р. вона вже виїхала до Угорщини, але далі, завдяки візантійському імператорові Мануїлові I, шлюб не відбувся (король згодом одружився з донькою австрійського герцога⁹⁷).

У відносинах з Візантійською імперією Ярослав Володимирович спочатку дотримувався коректної щодо неї політики батька і, напевне, продовжив союзну угоду з нею. Однак потім він вирішив переорієнтуватися на Угорщину й на початку 1160-х років уклав з нею союз, спрямований проти імперії⁹⁸. Можливо, цим і був

⁹⁶ Походив з чернігово-сіверської династії Давидовичів.

⁹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. С. 441.

⁹⁸ Паицто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 179, 189, 195.

викликаний спротив імператора проти шлюбу угорського короля з донькою Ярослава. У свою чергу, в тому самому 1164 р., коли той шлюб розладнався, Ярослав відкрито підтримав суперника Мануїла в змаганні за трон імперії Андроніка Комніна. Він прихистив його в себе в Галичі, де той жив у пошані й любові, й імператорові довелося піти на примирення із ним, про що барвисто розповідає Київський літопис⁹⁹.

«Та як не імпозантне було становище Ярослава в заграничній політиці, так невесело укладалися внутрішні відносини»¹⁰⁰, немовби передрікаючи феодальну смуту в Галицько-Волинській Русі. Саме в його часи рішуче вийшло на політичну сцену велике галицьке боярство, що круто змінило соціальне становище в краї. Вже на початку його князювання бояри вказали князеві його місце: не втручайся до наших справ, твоє діло царювати, а наше – правити в князівстві¹⁰¹. Спливе немало часу, аж коли в 1170 р. боярство вирішило підім'яти князя під себе. Привід для того був обраний досить «поважний»: шлюбна невірність Ярослава.

Князь не був щасливий у шлюбі з донькою Юрія Долгорукого Ольгою. Його серце здобула молода і, певно, вродлива бояриня, яку складач Галицької повісті зневажливо називає «Настаська». Вона та її родичі, новий і заповзятливий боярський рід Чагрів, забрали владу над старіючим государем. Проте навряд чи це особливо турбувало суспільство, – то було звичайною справою, як можна судити із численних розповідей літописців про подібні випадки в княжому середовищі. Мабуть, бояр занепокоїв не гріх Ярослава, а той вплив, який здобула Анастасія та її рідня.

⁹⁹ *Летопись по Ипатскому списку. С. 359.*

¹⁰⁰ *Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. С. 442.*

¹⁰¹ *Летопись по Ипатскому списку. С. 321.*

Справа закінчилася повстанням бояр проти свого государя. Спочатку ображена дружина з сином Володимиром і численними боярами під проводом призвідця конфлікту Сірослава втекла до Польщі. Далі бояри схопили і ув'язнили (!) Ярослава, перебили Чагрів, Анастасію спалили на вогнищі, а її сина від князя кудись заслали. Самого государя бояри силоміць привели до церкви і взяли з нього присягу, що він буде по доброму жити з Ольгою. Однак миру в його родині так і не настало.

Наче нічого не сталося, Ярослав Володимирович продовжував княжити в Галицькій землі. Перед смертю він спробував передати галицький стіл своєму позашлюбному синові Олегу, але по його кончині бояри усунули того від влади і повернули на престол шлюбного нащадка Володимира.

Коли після смерті Ярослава Володимировича (1. 10. 1187 р.) в Галичі незабаром сів його син Володимир, він спробував позбавитися боярської опіки, що завдала чимало прикрощів його батькові. Київський літопис, що скористався, певно, якимось галицьким джерелом, записав під 1188 р.: «Князяцю Володимеру в Галичкой земли, и бѣ бо любезнивь питию многому, и думы не любяшетъ с мужми своими»¹⁰². Як дотепно зауважив Б. О. Рибаків, «цим було вирішено все – якщо князь нехтує боярською думою, якщо він виходить з «волі смислених», то він уже тим самим поганій, і до літопису про нього вносяться різні порочащі його деталі»¹⁰³.

Коли боярський тиск на Володимира досяг вищої точки, він утік до Угорщини і попросив захисту в короля Бели III. Той облудно пообіцяв допомогти і з чималим військом пішов на Галич. (Як було сказано раніше, Роман Мстиславич волинський 1188 року спробував забрати Галицьке

¹⁰² *Летопись по Ипатскому списку*. С. 444.

¹⁰³ *Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982. С. 514.*

князівство у Володимира Ярославича, але мети не досяг. Романові довелося повертатися на Волинь). А король, замість того, щоб відновити Володимира на престолі, схопив його і ув'язнив у якійсь башті в Угорщині. Літописець з обуренням пише про це: «Король же бѣ великъ грѣхъ створилъ, крестъ целоваль к Володимеру», але не додержав обіцянки¹⁰⁴. Бела посадив у Галичі свого сина Андрія, чим відверто позначив наміри перетворити Галицьку землю на одну з провінцій Угорської держави. Цю лінію угорські монархи провадитимуть упродовж усього XIII століття.

Незграбний і мало ініціативний Володимир Ярославич (яким малює його недоброзичливий до нього складач однієї з Галицьких повістей) виявив неабияку спритність і відвагу. Київський літописець із захопленням розповідає історію вивільнення князя з угорського полону: «Того же лѣта ускочи Володимеръ Ярославичъ изъ Угоръ из вежѣ каменное, ту бо держашеть и король и с попадьєю его и с двѣма дѣтятема¹⁰⁵. Поставлень бо бѣ ему шатеръ на вежи. Онъ же изрѣзавъ шатеръ, и сви собѣ ужище, и свѣсися оттуду доловъ»¹⁰⁶. З продовження цієї дивовижної, немов запозиченої з середньовічного рицарського роману, історії довідуємося, що князь мав спільників серед сторожів. Далі він подався до германського імператора Фрідріха Барбаросси і пообіцяв йому виплачувати щорічно по дві тисячі гривен срібла (мимоволі виникає питання: звідки у людини, що втікала з башти в чужій стороні, могли бути такі величезні гроші?!). Імператор доручив своєму васалові, краківському князю Казимиру повернути Володимира Ярославича на галицький стіл, що й було виконано.

¹⁰⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 445.

¹⁰⁵ Йдеться про позашлюбну дружину Володимира, до якої він мав глибоке почуття і від якої народились двоє синів.

¹⁰⁶ Летопись по Ипатскому списку. С. 448.

Проте Володимир Ярославич не міг почуватися певно в оточенні ворожого йому боярства, яке зовні «с радістю» зустріло свого пана. Тому він звернувся до свого близького родича, могутнього володимиро-суздальського князя Всеволода Велике Гніздо¹⁰⁷ з уклінним проханням взяти його у васали і захищати його. Всеволод Юрійович, котрий вважав себе старійшим на Русі (та й був ним реально!) погодився взяти під захист Володимира і уклав з іншими руськими князями, польськими князями і угорським королем угоду про колективне додержання своїх сюзеренних прав на галицького государя, завдяки якій Володимир Ярославич мирно досидів на своєму хиткому столі аж до смерті, що настала 1199 року.

Заслугує уваги та обставина, що Володимир Ярославич звернувся по допомогу не до Святослава Всеволодича, великого князя київського, а до далекого володимиро-суздальського государя. Мабуть, він вважав захист Всеволода більш надійним, ніж покровительство перемінливого й підступного Святослава. З наведеного тексту літопису випливає, що галицький князь визнав Всеволода старійшим на Русі. Верховенство великого князя київського явно відходило в минуле...

Так виглядає історія волинських і галицьких Рюриковичів кінця XI–XII ст. у скупому світлі джерел, головним чином Київського літопису XII ст.



¹⁰⁷ Київський літописець підкреслює цю обставину як таку, що посприяла Володимирові повернутися на галицький стіл: «Цар [імператор] же увѣдавъ, оже есть сестричъ [небіж] великому князю Всеволоду Суждальскому и прия его с любовью и с великою честию...» (Летопись по Ипатскому списку. С. 448).